

GAEKWAD'S ORIENTAL
SERIES.

VOLUME No. LXXXVII

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of the Government of
His Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda.

General Editor :
B. BHATTACHARYYA,
M. A., PH. D.

No. LXXXVII

श्रीजयराशिभट्टविरचितः

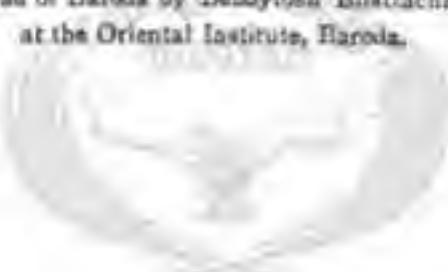
तत्त्वोपप्लवसिंहः

TATTVOPLAVASIMHA
OF
JAYARASI BHATTA

Edited with an introduction and indices
by
PANDIT SUKHLALJI SANGHAVI
AND
PROF. RASIKLAL C. PARIKH, B. A. (Hons.)

BARODA
Oriental Institute
1940

Printed at the Government Press, Baroda and published on
behalf of the Government of His Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda by Benoytosh Bhattacharyya
at the Oriental Institute, Baroda.

Price Rs. 4-0-0.

PREFACE

The palm-leaf manuscript on which the present edition of *Tattvopaplavasimha* is based was first discovered by Pandit Sukhlalji and Pandit Bechardas Dosi in the year 1926 in a MSS library at Patan known as *Sanghavinā Pādāno Bhandār*, when they were searching for the MSS of *Sanmatitarka* and its commentary *Tattvabodhavidhāyini*. A short note on this work was published by Prof. Rasiklal C. Parikh the then editor of the *Purātattva Quarterly* in Vol. IV Nos. 1-2 p. 155 and the work was proposed for publication in the *Purātattvamandir* Series. Owing to various adverse circumstances, however, TPS. could not be undertaken for that Series. It gives us, therefore, great pleasure that after so many years it has become possible to publish the same in the G. O. S. for which our heartfelt thanks are due to that great patron of learning H. H. the Maharaja Gaekwar of Baroda and the learned editor of the series Dr. B. Bhattacharyya.

Our thanks are also due to Dr. A. B. Dhruva for some valuable suggestions, to Muni Punyavijayji through whom we were able to procure the palm-leaf manuscript of TPS, to Sri Jinavijayji who helped us in deciphering many obscure letters in the ms, to Pandit Dalsukh Malvaniya and Pandit Keshavram Shastri for helping in proof-reading, to Pandit Mahendra Kumar Nyayacharya for helping in tracing quotations and to Srimati Hirakumari in preparing indexes.

INTRODUCTION

Importance of the TPS.

As far as our knowledge goes the *Tattvopaplavasimha* is a unique work of its kind. The school of Chārvāka otherwise known as the Lokāyata Darsana was long known to the students of Indian Philosophy as a Pūrvapakṣa in almost all the systems, and also from such works as the *Saddarśanasamuccaya* of Haribhadra Sūri (about 700-770 A. D.) and the *Sarvadarśana Saṅgraha* of Mīdavīchārya (about 14th century A. D.) No work, however, belonging to the Lokāyata school itself was known. The TPS fills at least partially that gap in our knowledge¹. As we shall see later on, the TPS goes a step further and carries to its logical end the sceptical tendency of the Chārvāka school as it is known to us from this work itself and other sources and ends in 'tattvopaplava' or 'upsetting of all principles.'

Description of the Ms.

This palm-leaf ms, which as noted in the Preface, belongs to the Sanghavini pādīno Bhandār, is noticed in A Descriptive Catalogue of MSS in the Juina Bhandārs at Pātān Vol. I. p. 165, G. O. S. No. LXXVI, published in 1937. It consists of 176 leaves. Its length is 14" and breadth 1 $\frac{1}{2}$ ". A few lines in the beginning and a few in the body of the work are illegible.

It becomes clear from the colophon that the ms was copied in Samvat 1349 Marg. Vadi 11 Sānau (6th December 1292 A.D.) at Dholkā by Mahān Narapāla. At the time Sāraṅgadeva (A. D. 1274-95) of the House of the Vāghelis was reigning. Dholkā had been a second capital of Gujarat for more than half a century from the time of Viradhadvala (A. D. 1233-38) and it appears from the colophons of a great number of ms that it had developed into a centre of learning also.

The ms begins—तां चातुर्वुन.....त्वेष्वलविहित एव
विष्वो गूर्जे मवा.....तात्रि उत्तमं य इत्यादि । उत्त्वं तात्त्वा(दे)उत्त्वं कर्मणः
स मा.....उक्तं च कर्मणविहितरपि etc.

1 See further pp. xi-xii.

It ends— पश्चात्कलाभास्त्राद्युपित्रिता: । तयरादेव्यन्तीह ति-
क्ता विद्यित्यादः ॥ ८ ॥ संस्कृत १३७९ मार्ग ११ शनी अष्टमके महान् नरपालेन
तत्त्वोपात्त्वमन्वयुपित्रिता लेखीति । मर्द ॥

The Present Edition

The single palm-leaf ms on which the present text is based presents on the whole an accurate version of the work. At some places, however, the writing is blurred and those places are indicated in the footnotes as गुणम् or गुणः; at other places the trend of the meaning required circunlocutions in readings, these have been indicated in the footnotes as विलिप्तिम् or विलिप्तिः. When in the body of the text we have supplied some readings we have put the same in rectangular brackets, e. g. on the first page [८] गुणः etc. मर्द [मुर्दः].

The paragraphs in the text are, of course, made by us. We have also supplied the headings of different sections in rectangular brackets, e. g. p. 2 [१-वायुसंस्कृतस्य प्राच्याभ्युपात्तस्य परिचयः].

This, we hope, will greatly facilitate the study of the work. The passages that seemed to be quotations have been indicated by " " and wherever possible we have given the names of original works in [], e. g. page 3. [शास्त्रम् १. १. १]. The proper names have been underlined.

At the end of the text we have provided three ग्रन्थान् or appendices. The first gives the index of important philosophical terms; the second that of the proper names and the third that of quotations.

All this, it is hoped, will enable the scholars to utilize this important work for further researches in the subject.

Comparative unfamiliarity of the TPS.

Before we attempt to discover the date of the TPS we propose to consider its comparative unfamiliarity and the type of thought it represents. Verses attributed to Chārvāka and the name of Bhāskara as the founder of the Lokāyata school more familiarly known as the Chārvāka Darsana are known to us from such works as the Śisṭavārtī Samuchchaya and the Saddarśana Samuchchaya of Haribhadra Sūri (700-70 A. D.), the Sarvadarśana Saṅgraha of Mādhabāchārya (14 cen. A. D.) and such other works as the Sarvamata Saṅgraha. As every student of Saṃskṛta systems of philosophy knows Chārvāka or Lokāyata is referred to in many of the major works on the subject.² This school of thought

2. See: Lokāyata by Mahāmahopadhyāya H. P. Sastri, Dacca University Bulletins, No. 1.

supposed to be founded by Brhaspati who is also supposed to be the founder of the Science of Polity³ (अर्थशास्त्र) seems to have developed at least in two branches, as becomes clear from the reference to नन्द वाहिका in the Syādvādalatikā of Yaśovijaya⁴ (1608-84 A. D.)⁵ a commentary on the SVS of Haribhadra and the commentary of Śaṅkara on Khaṇḍanakhaṇḍākhādyā (about 1450 A. D.)⁶. We are here concerned only with the reference of Śaṅkara,

Śaṅkara in the KKK refers to Chārvākas, Mādhyamikas and Saṅkarācharya as those who do not accept any Pramāṇas. He says:-

तदनन्मुपमस्तुतोऽपि चार्चाक्षयादभिकारेदाप्तिश्चतुरार्णा प्रतीक्षानामत्वात् । सोऽप्यनपूर्णः प्रमाणादित्तात्मन्मुपमस्तुतामात्मा वाक्ताममन्त्रो महतान्मुहितो तृतीयस्वरं प्रभाशाद् नप्रवत्ता मुरुगुह्याणा लोकायतस्तानि सुवापि न अपीत्तानि, तत्त्वगतेव वा गच्छमायम् नोर्दिष्टः, भवत्तादेव वा वादत्तानणीयेषु तुष्टेषु भावेषु नमापि । pp. 25-27 CSS No. 415.

Now all the different commentators who seem to be familiar only with that branch of Chārvākas which recognizes the validity of Pratyakṣa and the existence of four elements are at great pains to explain this passage by saying that because Chārvākas do not recognize the validity of Anumāna and as Prāmāṇya can only be proved through Anumāna only they are said to recognize no Pramāṇa. But surely this explanation is far-fetched. Only Sāṅkata after giving the above explanation gives the other explanation कर्त्तव्यात् च कर्त्तव्यः । ७ According to him this particular division of Chārvākas do not recognize any Pramāṇas. This, as far as we know, can apply either only to TPS or a similar work, which does away with each and every Pramāṇa known to Indian Schools of Philosophy.

It is also very likely that Śrī Harṣa has also TP or a similar work in mind when he refers to Chārvāka as not recognizing any Pramāṇa; for it is not possible that such an accurate and learned Pandit as Śrī Harṣa would not distinguish between Chārvākas who recognized Pratyakṣa and others who did not. If this assumption is correct, as there is reason to believe, we may say that tattvopaplaya vīda was familiar to

3. See: Scherbatsky: Buddhist Logic, p. 15 fn. 5.

4. अयं नवनासिकाः etc. p. 30. Seth Devachand Lalbhai Series.

5. H. I. L. p. 217

6. H. I. L. p. 458

7. See: संपादनसंस्कारात्मम् p. 26, CSS. No. 445.

Sri Harṣa; and looking to the similarity of the argument of both the works may we suggest that Jayarāsi (or some one else of his school of thought) might have inspired that grand dialectical work, viz. *Khaṇḍana-khaṇḍa-khādyā*, though recognizing at the same time that their aims are altogether different ? Sri Harṣa tries to show the अनित्यता of Brahma while Jayarāsi shows invalidity of *Pramāṇas* and the consequent invalidity of everything. The difference may be explained by the fact that Jayarāsi does not go beyond the plane of अत्य-Reason-while Sri Harṣa—the Advaita Vedāntin that he is, accepts the possibility of knowing Brahma—the ultimate reality—through means other than Tarka. However that may be, we can safely say that the type of thought represented by the TPS was not so unfamiliar to the old savants as it at first sight may appear; and as will be seen from what follows, Jain dialecticians both Digambara and Svetāmbara were quite familiar with the TPS.

The Age of the work and its Author

Coming to the question of the age of the work we take the date of the palm-leaf ms as our starting point. That date is ၁၃၃၁ ခုန. ၂၃ နာရီ, 6th December 1292 A.D. Now let us make an attempt to find how far we can go into times earlier than this.

Mallīṣena Sūri in his commentary on Anyayogavvavachchheda Dvātrīṃśikā of Hemachandra Sūri (1089-1173 A.D.) named Syādvādañcījā while commenting on verse 17 after putting forth the view of Sūnyavādins says "प्रतिवादानुप्रयोगवस्तित्वं व्याप्तिरूपं" "For a detailed refutation of Praṇāṇas Taṭṭvopaplavasimha should be consulted" *. In this reference we are to note that the work is mentioned with its full title and for the purpose of व्याप्तिरूप. The title agrees completely with the one of the work under consideration and व्याप्तिरूप which starts on page one of our text forms its main theme. This leaves no doubt that Mallīṣena Sūri has our work in mind and no other. SM was finished in the Śaka year 1214⁹ - 11th October 1292 A.D.-less than two months before the date of our palm-leaf ms. This also suggests that M. had a copy of this work other than the one available to us.

Chandraprabhasūri, in his *Prabhāvaka-charita*, chapter 16, mentions that the poet Dharma of the Kaula sect and a native of Broach had a dialectical duel with the great Jain dialectician Sānti Sūri of Anahillapuri Pattan and that he used the

8. P. 118, *Syadvāda-maṇḍī* ed. by Dr. A. B. Dhruva, BSS.

१०. श्रीमतिशेषलुरिजितकारि उत्तराधिकारी दिवसमिति।

रुपीरिं भगुरविमित्तात्त्वाद्वै दीपमहसि दृष्टी ॥ p. 172, ISS-

p. 179, RSS.

arguments taken from the TP for this purpose.¹⁰ Ch. finished his Pra. in V. S. 1334—A.D. 1277 March 12.¹¹ So the TP was known fifteen years before our ms was copied. We may, however, go further. As there is nothing which goes against the historicity of the incident mentioned by Chandra-prabha Sūri we may say that the TP was a well known work even in the 11th cent. A. D. and that it was used as a powerful dialectical weapon.¹²

Abhayadevasūri – the teacher of Sānti Sūri in Pramāṇasūtra – in his commentary on Sanmatitarka called Taitvabodhavidhāyinī popularly known as Vādāmahārājya has passages which seem to be adapted from the TPS as shown by Pandit Sukhlalji and Pt. Bechardas in their excellent edition of Sanmatitarka, Vol. IV pp. 547–51 footnotes. Now Abhayadeva-Sūri being a teacher of Sānti Sūri who died in V. S. 1096 – A. D. 1040 falls in the first half of the 11th century A. D.¹³

Thus the evidence considered above enables us to say that the TP was well known in Gujarat during the period of 11th to 13th centuries of the Christian Era. The Digambara Jain works of the Southern India lead us still further.

Students of South Indian Jainism know very well that the great Digambara Pootiff Akalañkadeva (A. D. 620-80) wrote a number of authentic philosophical works and gave great impetus to the development of Jain Nyāya.¹⁴ In that tradition Vidyānandī who wrote such works as *Tattvārtha-slokavṛtta* and *Asaṅgahastī* is a great name. Anantaviryā is another important name. He wrote a commentary on the *Siddhiviniscaya* of Akalañkadeva. This commentary, not yet published in a printed form, exists in the MS. library of Kodai.

10. संवैध लुदिक्षित्वाद् शासितं यतिभिरुक्तम् ।
पृष्ठकैव्यं विजेयेऽस्मु लम्हे वालवेति है ज्ञानी ॥ १० ॥
स तर्तुनेष्टत्रप्रमाणासोपन्वासमात्मोत् ॥ १०१ ॥
चित्प्रकाविरते चात्र भीसान्याचार्य उपकर्त्ती ॥ १०२ ॥
pp. 221-22 N. S. P.
11. वैद्यनत्तिलिङ्गाशिनवद् विचारक लक्ष्यमास्यम् ।
शुके दुनवंशुद्विने संपूर्णे पूर्वविचरितम् ॥ १२ ॥
p. 349 *ibid.*
12. See: Intro. to KS pp. caliv-calviii. pub. by M. J. V.
13. Preface to the Gujarati translation of SM, pp. 83-84
14. See: NKC p. 110.

in Cutch. We possess a copy made of it. These two authors viz. Anantavirya and Vidyānandin refer to TP in their works.¹⁵

Anantavirya in his Siddhivinischayavṛtti on folio 228 a says: अत तत्त्वोपत्तुवक्तव्याह् etc. and further on on the same folio तत्त्वोपत्तवक्तव्याह् जयराशि; सौमित्रमत्तमवलम्बन लक्ष्यत्, etc. These two passages leave no doubt that Jayarāśi wrote the TP and that he and his work TP are referred to by Anantavirya.¹⁶

Similarly Vidyānandin in his work named Asṭasahasrī which has been published by the N. S. P. says on p. 37 एके हि तत्त्वोपत्तवक्तव्याहिनः etc. and after devoting about five pages to the refutation of तत्त्वोपत्तवक्तव्याहिनः says: तत्त्वोपत्तवक्तव्याहिनः लक्ष्यते त्रिविदेन प्रमाणेन स्वप्रतिग्रहेन परिचिदेन वा विचारोत्तत्त्वाभ्यन्ति प्रमाणात्तरं त्रिविदेन चोदयन्ते लक्ष्यिदन्ते एवाभ्यामनि निरसन्तीति आहुषिः (p. 42). The passage विचारोत्तत्त्वाभ्यन्ति etc. may be compared with the last few lines of our text wherein Jayarāśi says: तदेवमुग्धतोर्वेद तत्त्वेतु अविचारितमनीयः सर्वे भवतारा षडन्तः

15. Compare the following from *Prasayuktamālāśāstra*—
 संस्कृतामें हि वर्णी चर्मो वा प्रतिभाति । चर्मी चेत् च तत्त्वोपत्तवक्तव्याहिनः वा । तात्त्विकवेदन् चर्म तद्युक्तेः विश्वामित्रात्, etc. (p. 13 a N. S. P. 1912) with the following from TPS p. 19: संस्कृतामें चारों विभिन्न प्रतिभाति वाहो न प्रतिभाति । तद्यदि प्रतिभाति त चिरं चर्मी चर्मो वा । तद्यदि चर्मी प्रतिभाति च तात्त्विकः अत्तरिष्ठो वा । चारि तात्त्विकः मात्रानेयता तत्त्वोपत्तवक्तव्याहिनः तद्युक्तेः लक्ष्यत्वात् ॥ Compare also the following from the PKM p. 184b: यदि संस्कृत्युक्तो चोऽपि लक्ष्यनो नाम । हि संस्कृतवक्तव्याहिनुक्तः संक्षयो अनेकोत्तरानवनितो वानेहाभितो वा, etc. with: तद्यदि संस्कृत्युक्तवा कंऽपि संक्षयः । हि संक्षयवक्तव्याहिनुक्तः संक्षयः आहोषिद् अनेकोत्तरानवनितो अनेकाभितो वा; etc. TPS p. 7.

This comparison inclines us to believe that the PKM might have taken these passages with a few verbal changes and in a slightly compressed form from TPS. Prabhāchandra, the author of the work, is placed between 950-1020 A. D. by Pandit Mahendrakumāra, p. 123. Preface to NKC. Dr. Satishchandra, however, puts him about 825 A. D. pp. 193-194, III.I.I.

16. As these passages are decisive as evidence they are quoted at length below:—

११४a. अत तत्त्वोपत्तवक्तव्याह—चार्मीकैः चार्म्यन्तिर्तं इवमेव लक्ष्यणमन्तः [f] तदनुपत्तिलेखां न दीपत ग्रन्थालोकनस्तु व्यवहारेनेति । तत्राह—किं केऽप्यादि । तदगुप्तोः फारणात् किं प्रत्यक्षादित्तदावस्थ वस्त्रीयस्वातिव्याप्त्यादिकृं केन न चिह्न !] विद्यवात्—कुर्वात् आर्वाक्ते । तद्वि प्रमाणमन्तरेण तद्विकृत्वा शक्यं यतः परम्पर्युक्तोगवरणिः वृद्धस्पते: द्युप्राणीति सुकृतं स्वात् । किं तदन्तिव्याप्त्यादिकृं [i], केन प्रतिवेदयेत् वा वतो—यस्मात् कल्पविचर् विवानात् प्रतिवेदाय, . . . चगत् स्वात् । चिम्भूमिल्याह—चातुर्मौतिकृवेव चतुर्मिः चुषित्वादिभिः [j] स्तुतवलात्

Vidyānandin refers to *tattvopaplava vāda* in his other work viz. *Tattvārthślokavārtika* also. He says (p. 80, G. N. J. G.): तत्त्वोपालवादिनः परम्परुत्रोगमात्रसत्त्वादिति वचित् । and devotes about a page to the discussion of तत्त्वोपालवाद. Again on page 195 of the same work he mentions *Tattvopaplavavādins* with *Śūnyavādins* and *Brahmavādins* as follows:—पर्यंता चाच्चादितत्त्वोपालवादिनी ब्रह्मवादिनो वा चाच्चादितत्त्वादिकायाः ते त वायाप्तप्रत्यक्षः ॥१७॥

These passages confirm us in our view that Vidyānandin also refers to our TP and no other work. In addition to this we may point out that Vidyānandin first refutes the views of the other section of Chārvākas (pp. 35-37 AS.) and then grapples with tattvopaplava vāda, which means that in V's view these two are different sections requiring separate treatment.

Thus we find that Anantavirya mentions Jayarasi by name and Vidyinandin devotes considerable space to refute tattvopaplava viāda separately and in addition to the refutation of other Chārvākas who accept one Pramāṇa and the existence of four elements.

Now we find that Anantavirya is referred to by Mīdhavīchārya (14 Cen. A. D.) in his *Sarvadarśanasaṅgraha*.

भूतीरिके गुहातोड़त इसि^[1] लहिं तो कि दृष्टिक्षयादिके औतारेके व कैन विद्यव्यात् प्रतिपेष्येत् वा प्रमाणात्माके उभयोरम्भसमानः प्रतिपेष्यो वा स्वादिति ममवते । एतदेवाह—यतो—वस्त्रात् विद्यव्यात् प्रतिपेष्याचाः^[2] चातुर्वर्षीति द्वेष जगत् स्वतः । चतुर्वर्षीति मित्रवेद स्वतः । एततुकृते भवति । प्रमाणात्माके वात्मादिवद् भूतप्रतिपत्तिसे सुकृतस्यात्माकर्मभूतवद् वात्मादिप्रतिपत्तिसे व्यवहारविशेषात् कृतव्यातुभीतिकमेव विवर्येष्यत् । तत्रात्मे सौचतमतिसेवति इति । तदेवमित्यादिमा(ना) वर्षीति । तत्र हि प्रत्यक्षमन्तर वा प्रमाणे प्रतिपेष्यते तदुत्तमादैर्वकाभावस्यान्यस्य वा तदः क्षणस्य इत्यनेऽपि^[3] । भवता दृष्टप्रकाशारुपस्य तातुमयस्तत्त्वतीनिवृत्यस्तीनिवृत्य तु दृष्टप्रस्तैरस्य वा प्रत्यक्षतो ज्ञाननेत्रिपि^[4] । एतचोर्यादिवृत्तिः पुनरत्रात्मदृष्टकारणारप्यवादक्षणे तदेव चोर्य तदेवोत्तम दृष्टप्रवृत्तिः । ज्ञानप्राप्तात्मान् तदृष्टमेऽन्योन्यसंवृत्तिष्ठाता हि—सिद्धेत्तदायामाण्वे न ततो—द्रुष्टप्रकारणारप्यस्तात्मिदिः । तद्यास्तुप्रमाणप्रतिपित्ति । तद्य बहिः क्षिप्तिः प्रमाणे वास्तविभिर्वानेन् । प्रतिपेवने तु स्वर्णसेवेनद्रुष्टप्रवृत्तिकालात् इति क्षिप्तिः । भेतो^[5] पि सच्चोपपत्रवृद्धाणाद् व्ययादिः सौम्यतमतत्प्रवृत्तिय व्यूतः । तत्राह स्वर्णसेवेनस्तादि—स्वेन स्वस्य वा देशने प्रदद्यन् तद्योपेष्यायद्वृष्टमेव । ‘यदि नाम’ इत्यर्थो । तथा सति विद्यव्यात्ममन्यस्य । अन्यस्यात् सौम्यतमत्तेषोऽपि विर्वेत्तु^[6] प्रत्यक्षताचाकाशभिति प्रत्यक्षु व्रेत्यात्मित्येवमुक्तम् । ‘यदि—नामे’ति संख्यः । तद्यसोपद्युत्तरवत्त्वनमाह शूलोदरवै^[7] (वै) तत्^[8] । अत्यनेऽपि तूलमित्यभिपानात् । मित्रात्मतपरदृष्टीन्यवस्थानात् । व कृतस्तद्वद्यन्तव्यमात्^[9] द्वासंक्षेपोऽपि नास्ति इति एवकारेण दर्शयति । कदम्बदृश्यन्ते वस्त्रमादुक्तास्यमेतदिति । कदाचित् सौम्यतत्प्रवृत्त्वात्ममुद्भवन् व्यातात् दृत्याह—स्वर्णसेवेनत्वादि—etc.

हिन्दूविश्वासकृतिः लिखितश्चते� ॥ ३६६ ॥

17. This may be compared with a similar bracketing of these three by S'ñ Harga referred to above.

He is also mentioned by the great Digambaracharya Prabhachandra in his *Nyāyakumudachandra* a commentary on the *Laghiyastraya* of Akalañkadeva. Pandit Mahendrakumar the learned editor of the NKC puts Prabhachandra between 950-1020 A. D. and Anantavirya in the ninth century A. D.¹⁸.

As to Vidyānandin we find that he mentions Dharmottara, Prajñākara and Mañḍanamīśra and quotes Karikas from the *Vārtika* on *Bṛhadāraṇyaka* of Suresvara. The first two are put in the eighth century of the Christian Era; Mañḍanamīśra is later than Kumārila, and Suresvara being a disciple of Saṅkarāchārya later than S. Mr. P. V. Kane puts Suresvara in between 800-840. Pandit Mahendrakumar following this order puts Vidyānandin also in the ninth century. Dr. Satishchandra puts him about 800 A. D.¹⁹ Pandit Vaiśnidhara the editor of *Āṣṭashasṭri* puts Vidyānandin in the middle of the ninth century of the Vikrama Era—that is to say about 796 A. D.

From the consideration of the dates of Anantavirya and Vidyānandin we are inclined to believe that TPS and its author Jayarāsi are earlier than the ninth century of the Christian Era.

In order to find out the earlier limit of the age of TPS we have to rely upon the references to other works and their authors as well as to other *Darśanas* in it. The main theme of TPS is the examination of the Instruments of Valid Knowledge and so with that aim it surveys the entire field of the then known schools of Indian Philosophy. It mentions Sāñkhyas (P. 79), Mīmāṃsakas (23, 58, 82), Kīnādas, i. e. Vaīśikas (P. 117), Naiyāyikas (pp. 6, 12, 14, etc.), Baudhdhas under various names (pp. 27, 35, 41, 42, 45, 56, 79, 81, 83 etc.) and the Digambaras of the Jain Sect. It also refers to the अनन्दकमलामृदः कैरत्वम् (P. 81) which seems to be a Vedānta view older than that of Saṅkarāchārya and refers also to the Sambhava and Aitihya Pramāṇas, subsuming the former under *Anumāna* and the latter under *Agama* (p. 113). The last section of the work is devoted to वैयाकरण अवैतिष्ठिति doctrine of the Vaiyākaraṇas especially that of Bharthiāri.

Thus it becomes clear that TPS is familiar with the philosophical views of almost all important schools—Vedic,

18. Dr. Satishchandra Vidyābhūṣan in his His. of Indian Logic puts Prabhachandra about 825 A. D. (p. 193) while curiously enough puts Anantavirya about 1039 A. D. (p. 198).

19. H. I. L. pp. 186-87

Jain and Buddhist—as we find them developed in their respective works by the ninth century of the Christian Era. We also find that the Māyāvāda and the Kevala Advaitavāda as developed by Saṅkarāchārya are conspicuous by their absence. All this, in itself, however carries us nowhere and it is curious to note that the individual references to authors and works in the TPS are only two. One is to Bṛhaspati the founder of the Lokāyata school and the other to Lakṣaṇasāra probably a work of Jayarāsi himself or some one belonging to his school. The other references, as said above, are general. So the only course left open to us is to make an attempt to identify the quotations given in the TPS with the original passages and to try with the help of these identifications to settle the earlier limit of the age of the work.

Of the numerous quotations we have been able to trace only a few. These come from the Mīmāṃsāsūtras of Jaimini, the Vaiśeṣika Sūtras of Kaṇāda, the Nyāyasūtras of Gautama, the Bhāṣya of Saṃbara, the Slokavārtika of Kumārila, and the Pramāṇavārtika and the Nyāyabindu of Dharmakīrti. Of the two verses noted in the foot-note²⁰ we are able to trace the latter to SV 2 v. 194 and the context requires that the former also must be either from the SV or a similar work of Pūrvamīmāṃsa; but it is not found in the published editions of the SV and strangely enough is found in the Tattvasaṅgraha of Śāntarakṣita (kārikā 2895, G. O. S.). The context in the TS however shows that it must belong to some Pūrvamīmāṃsa work—presumably the SV of Kumārila—as the Pañjikā on the verse in question gives in support a quotation from Saṃbarabhaṣya.

Now if the quotations we have identified cannot be traced to some earlier works, we may, from what we have discussed above, come to the conclusion that the TPS and its author Jayarāsi cannot be placed before Kumārīlabhaṭṭa and Dharmakīrti. Now Kumārīla is assigned by different scholars to somewhere between 600 A. D. to 700 A. D. He is according to Keith earlier than 838 and 'wrote perhaps

२०. दोषः समित न सन्त्विति पौरववेदु तुम्हारे ।
वेदे कर्त्तुमायातु दोषवद्वैत नामित गः ॥
चोदनात्मिता तुम्हिः प्रमाणं दोषविजितः ।
कारसैक्षिन्यमानवाद लिङ्गानोपासाद्युदिवरं ॥ TPS. p. 160

about 700²¹. Similarly Dharmakīrti is also placed between 600 and 700 A. D. According to Keith he falls in the seventh century A. D., while Satischandra would place him about 635-50 A. D. So also Scherhabsky. Rāhula Sūkṣmāyāya is of the opinion that '625 A. C. should be the latest date for DK.' and Mahendrakumār would assign him the period 600-660-90 A. D. ²²

These considerations drive us to the conclusion that the TPS and Jayarāsi cannot be earlier than the seventh century of the Christian Era and as we saw above they cannot be assigned to an age later than that of Vidyāmandin and Anantavirya that is later than about 800 A. D. So we are inclined to put TPS and its author Jayarāsi in the eighth century A. D.

The absence of a reference by itself may prove nothing but in a particular context where a certain reference would reasonably be expected its absence may be regarded as significant. TPS while refuting the theory of Pramāṇas and incidentally some Prameyas takes cognizance, as we saw, of all the principal schools viz. Mīmāṃsā, Nyāya, Vaiśeṣika, Sāṃkhya, Buddhist, Jain, etc., but there is no reference to the Mīmāṃsā of Sāṅkarāchārya as there is reference to the Sāṃkhyā of Mādhyamikas (pp. 98-100). The only reference to the Vedānta doctrine that one finds, as we also saw, is to the अत्रात्पृथक् वेदान्त which comes after the refutation of Sāṃkhya Kuvalya (p. 81). This conspicuous absence of reference inclines us to the view that Sāṅkarāchārya was not known to Jayarāsi probably because he was either prior to him or was his contemporary; because considering the influential character of Sāṅkarāchārya's works, if it existed in J's time, his not taking cognizance of it in such a polemical work as TPS would be a puzzle. Now S. who according to Keith 'may have been born in 783, and may have died or become a Sanyāsin in 820, at any rate worked c. A. D. 800.'²³ If both J. and S. were contemporaries or J. prior to SL it would agree with the conclusion that we have arrived at about the age of J. and may lead us to assign Jayarāsi the first half of the seventh century A. D.

21. His. of S.L. p. 474. See also Karmomīmāṃsā p.11. Satischandra would put him about 630 A. D. H. I. L. p. 351, and p. 138 f. n. 12, Pt. Mahendrakumār 600-560, Introduction to NKC p. 109, and Akalanka-granthastraya p. 32.

22. B. P. p. 308; H. I. L. p. 303; B. L. pp. 31-32; Intro. to Vaiśeṣika p. vii; Introductions to NKC. p. 109 and Intro. to A T. p 32.

23. H. S. L. p. 476

Similarly, Haribhadrasūri who is placed by Jinavijayaji in the period 700-770 A. D.—a view accepted by Keith²⁴—does not mention the TPS or tattvopaplava vāda either in his पद्मरसमूच्य or शास्त्रात्मक though he describes the Lokāyata darsana in the SDS and discusses it in the SVS. This also agrees well with the age which we assign to Jayarāsi.

Native place of Jayarāsi

We have no means of ascertaining the birth place of Jayarāsi. But from the fact that the earliest references to the TPS and Jayarāsi are in the works of Vidyānandin and Anantavirya both of them Digambara Jain Acharyas of Southern India and from the fact that the TPS refers only to the Digambara Jain sect (P. 79) we are inclined to guess that probably J. also came from the land which produced Bhāṭṭa Kumārila, Dharmakīrti, Akalāṅka, Vidyānandin, Anantavirya and Saṅkarāchārya.

As to the caste of Bhāṭṭa Jayarāsi as he calls himself there cannot be much doubt. He must have been a Brahmin like Bhāṭṭa Kumārila though the title Bhāṭṭa is sometimes found with the names of some Digambara Jain pontiffs, e. g. Bhāṭṭa Akalāṅkadeva. But Jayarāsi could not have been a Jain or a Buddhist as he mercilessly attacks their views; while his being a Brahmin would not prevent him from attacking other Brahminical systems with which he could not agree. In our view the Lokāyata Darsana is one of the Brahminical Darsanas though not one of the Astika Darsanas because Bṛhaspati is not outside the Brahminical fold. S'rī Harṣa, as we saw above, refers to him as 'भाट्टा गुप्ता.'

Works of Jayarāsi

Whether J. wrote any other work besides TPS we do not definitely know, but it is likely, as the following reference shows that he may have written another work named Lakṣaṇaśāstra. लक्षणशास्त्रं च वा न सर्वान् तत्त्वान् लक्षणसारे इत्यन्तम् But as we have said above the possibility of लक्षणार being the work of some other author of the same school is not altogether excluded.

TPS a work of the Lokāyata School

We have said in the beginning that the TPS is a work of the Lokāyata or Chārvāka school or to be more precise—of a particular division of that school. Our reason for this statement is that J. in support of his opinion quotes Bṛhaspati

24. J. S. S. Vol. I p. 53, A His. of S. L. preface p. XXI

only and that with great regard e. g. इत्येवं वेदाधिगम्यात् यत्केऽनुभवः" (p. 45); and also on p. 88: इत्येवं वेदाधिगम्यात् यत्केऽनुभवः । He also refers to him as Sūtrakāra and quotes a verse of his to abuse the Digambara Jainas (p. 79). The very first quotation ग्रन्थाणां तो वारा (p. 1) in our text is given in the commentary on the SDS of Haribhadra called Tarkarahasya Dipikā thus वृत्ताचाचाचः ग्रन्थाणां, etc.²⁵ This also signifies that Jayarāsi quotes from Bṛhaspati. The word वृत्ताचाचः (p. 1) no doubt, also refers to Bṛhaspati as the quotation वृत्तिकामानुभवात् वृत्तिकामानुभवः etc. suggests. At the end of his work Jayarāsi tells us that arguments which even could not occur to the Preceptor of Gods that is Bṛhaspati obtain in his work TPS.

That J. is developing the doctrine of the orthodox (?) Lokāyata also becomes clear from the first paragraph of the text. He has to explain as to why he talks of tattvopaplava when Bṛhaspati says: वृत्तिकामानुभवः । वृत्तिकामानुभवात् वृत्तिकामानुभवः etc. Jayarāsi in effect says that B. is merely reflecting (वृत्तिकामानुभवः) in his statement the belief of the people; but that what B. really means is that when one thinks one finds that even that Tattvas like वृत्ति etc. do not stand – what to say about others? Jayarāsi thus disposes off the orthodoxy and starts, so to say, with the permission of his Guru, by removing him out of the way, on his campaign of demolishing the doctrines of other schools.

The critical method of Jayarāsi

The method which Jayarāsi adopts is what may be called critical method using the word in the Kantian sense. He in effect says the system of knowables depends upon the system of means of knowledge; while means of knowledge in order to be valid have to conform to reality. So one has to examine whether there are any valid means of knowledge before one can say anything about reality. J. is of the opinion that there are no valid means of knowledge and in order to prove his thesis he examines the different theories of the Pramāṇas or valid instruments of knowledge of the different schools of Indian Philosophy. That is why we call J.'s method critical²⁶.

25. P. 124. वृत्तिकामानुभव published by Jaina Atmānanda Sabha, Uhanagar.

26. वृत्ति क्ये तानि न तपेति । तपेति वृत्तिकामानुभवात् मानववृत्त्यात्, मानववृत्त्यात् च मेष्टिक्षिप्तिः, तद्वाये उत्तोः सदूच्यत्वहारणिष्पक्तं कर्म, etc. p. 1, TPS

Tattvopaplavasimha

Jayarāsi starts with the examination of the प्रकृत्यात्मक of Naiyāyikas and tries to prove that it cannot stand (pp. 2-22). Then he discusses Mīmāṃsaka and Buddhist views of Pramāṇa as such (22 to 32) and follows it up with the criticism of their respective प्रतिकृतिकान् (32-58, 58-61). Then comes the turn of the Sāṃkhya view of प्रत्यक्ष (61-64). Then again the Naiyāyikas have to withstand his attack on their theory of ज्ञानम् (pp. 64-74). While discussing ज्ञानम् Jayarāsi finds it convenient to examine the various theories about आत्म or soul. In this connection he deals with the Naiyāyika, Jaina, Mīmāṃsaka, Sāṃkhya and Vedānta theories of soul (p. 74-83). Having finished this part of his argument he again turns to the theory of ज्ञानम्, this time of the Buddhists including their धर्मज्ञानम् (pp. 82-109). Then the six types of वर्णनांतर of Mīmāṃsakas are considered (109-10). Upamāna of the Naiyāyikas and Abhāva of the Mīmāṃsakas are briefly dealt with (pp. 110-19) and a reference to Aīthya and Sambhava also made by saying that they come under वृत्ति and ज्ञानम् respectively.

The last section is directed to the examination of व्यापायम् (113-25) and in that connection the theory of the grammarians especially that of Bhartṛhari is also examined (120-23).²⁷ After this detailed criticism Jayarāsi comes to the conclusion : तदेव त्वं विविधात्मकाः सर्वे व्यवहाराः चरन्ते ।

This summary account of the main contents of the work clearly shows the viewpoint of Jayarāsibhāṭṭa as critical. In fact he has criticized all the varieties and theories of प्रत्यक्ष known to Indian Philosophy of his time. Here a question arises whether this method is merely विवरण or an honest effort to show that as there are no valid means of knowledge nothing which can be said to conform to reality can be asserted. Vīṭāṇḍā has been defined by Gautama as उ ज्ञानात्प्रतिकृतिनाम् विवरण । The Jalpa (the sort of discussion which uses all sorts of arguments with a view to defeat the opponent) which has no opposite view to establish, is Vīṭāṇḍā. Can we say that J. has written this work merely for the fun of confounding different dialecticians and that he has nothing to say as a result of all this cogitation ? We do not think so. A careful reading of the text leaves the impression that J. is as serious a thinker as any

27. The verse अस्याद्युपासिन (p. 125 TPS) is found with a variation in the first pada in the Vaiśikarāgabūṭhānasāra of Kaundibhāṭṭa p. 202, C. S. S. We are indebted for this reference to Pandit Satyadeva-Mis'ra of the Brahmachari Wadi Sanskrit College, Ahmedabad.

other, and that he wants to show the incapacity of human instruments of knowledge to know anything really. This tendency in Indian thought is not altogether new and can be traced from the Vedas, down to Jayarāśibhūta. But for the present suffice it to say, that the TPS of Bhāṭṭa Jayarāśi adds a new chapter to the History of Indian Philosophy !

विचयानुक्रमः

विषयः	पृष्ठ
अन्यकरणप्रतिशा	
१. स्थायसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षा	३-५२
१ अनुष्ठानकर्त्तव्यादिविकल्पवृत्तियेन अवभिन्नादिप्रदस्य दृष्टिप्रक्रमः	३
२ प्रसङ्गान्वात्मिकावलम्बः	४
३ प्रसङ्गात् समवायस्य निरसनम्	५
४ प्रकाशनतेरण अवभिन्नादिप्रदस्य निरापः	११
५ प्रसङ्गावाक्यनपदार्थस्य परीक्षणम्	१२
६ पुनः प्रकाशनतेरण अवभिन्नादिप्रदस्यावलम्बः	१३
७ अस्यस्य समाप्तिये स्वीकृतेण आवाक्यात्मा महस्य विकल्प निरसनम्	१४
८ प्रसङ्गात् विप्रसोपनीयाः	१५
९ व्यवसायावलम्बस्य समाप्तोऽनन्दः	१६
१० अस्यप्रैस्यप्रदस्यावलम्बेन लक्षणसारप्रस्तापोऽपि:	१०
११ इन्द्रियादिविकल्पवृत्तियस्य समीक्षा	१०
१२ इन्द्रियसम्बन्धस्य प्रस्तोऽसंसाप्तप्रदस्यः	११
१३ अर्थस्थापि प्रत्यक्षलक्षणस्यावलम्बः	१२
२. सीमांसकासंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा	१३-१४
१ गोस्थादिप्रतिशावलम्बेन गोस्थार्थादिप्राप्ताभावोद्दर्शनम्	१६
२ अर्थादिप्रतिशावलम्बादिविकल्पस्यावलम्बस्य निरापः	१६
३ प्राप्तभिन्नानप्राप्ताभ्यावलम्बस्य दृष्टिप्रक्रमः	१७
३. तात्परात्मसंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा	१७-१९
१ अल्पिकारादेवननुत्तेति विद्येयप्रत्यक्षार्थस्यावलम्बस्य	१७
२ अविरिक्तादि शान्तिप्रदस्य प्रमाणलक्षणस्यापि निरापः	१८
३ शैगहसंमतात्मा मात्रप्रेयसंलग्नामा निरसनम्	१९
४. सौगतसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षा	१९-२०
१ प्रसङ्गावातात्मा वस्त्रलक्षणात्मा विकल्प दृष्टिप्रक्रमः	२४
२ प्रसङ्गावातात्मा प्रत्यक्षावलम्बात्मा विकल्प विकल्पनम्	२५
३ एकोगलभासामध्यात् विकल्पकर्त्ता: समुद्रव इत्याशुचेर्मिसनम्	२५
४ प्रत्यक्षसाक्षन् एवेत्यदिव्योद्दोलस्य कल्पनम् ।	२६
५ प्रत्यक्षलक्षणस्य अवभिन्नादिप्रदस्य निरसनम् ।	२१
६ प्रसङ्गावातात्मा वात्मन्वातात्मा विकल्प दृष्टिप्रक्रमः	२१
७ अवभिन्नादिप्रदस्य विकल्प लक्षणम्	२३

विषयः	पृष्ठ
४ शान्तिस्तर्य सम्यक्तवायापि विद्वाऽपि विद्वनम्	५३
५ शान्ति प्रतिविदितुं चौद्वृत्तानां दृष्टानामेष्टुक्षो निरापः	५५
१० देवमेदेवाप्रह्रात् शूष्यादेः समावैत्य श्रतिविद्वनम्	५७
११ नास्ति षष्ठ्य-सामान्यम्, तदप्यहेऽप्यहत् दृष्टस्य विद्वनम्	५९
१२ एकपितृप्रहृष्टकाले उपलिप्तिस्तुतप्रात्पूर्वकादिः तामी॒३ प्रतिविद्वनम्	६१
१३ क्षीरोदवत्तिवेकेनाप्रहृष्टापाप्ति तामान्तमित्युपते शृणुनम्	६३
१४ एकव रथो नेत्रो हि शृणुदेः कारिकायाः प्रतिविद्वनम्	६५
१५ जित्यक्ष्य क्षेत्राभ्यामित्यादेः प्रतिविद्वनम्	६७
१६ प्रस्त्रात् बौद्धाभिमतस्य तीतानन्द अस्तिष्ठावद्यदर्थम्	६९
५. मीमांसकाभिमतस्य प्रत्यक्षस्य निरापः	७०- ७१
६. संख्यसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य निरसनम्	७१- ७२
७. नैत्यायिकाभिमतस्यानुमानस्य निरसनम्	७२- ७३
१ श्वर्णहेतुक्षयानुमानविद्वाय चक्रित्वा वृःऽप्यम्	७५
२ प्रस्त्रात् विरोपद्युर्यस्य विकल्प तुष्टम्	७६
३ हेतुपत्तेक्षयावप्यात्मानुमानस्यावद्युपत्तिविद्वनम्	७८
४ तृतीयस्तुतुक्षयायित्वात्मानुमानस्यावद्युपत्तिविद्वनम्	७९
८. आत्मानुमानस्य निरापः	८०- ८१
१ नैत्यायिकाभिमतस्यानुमानस्य निरापः	८२
२ जैनमते उपभोगात्मानुपालिप्रस्त्रवेत्त आत्मानुमानविद्वात्मानस्य	८३
३ प्रस्त्रात् जैनाभिमताह्यानेकान्तवादर्थ निरसनम्	८४
४ सोल्पमतोऽपि भोगानुपालिप्रस्त्रविद्वानुमानविरापः	८५
५ सोल्पसंगतस्य वैवल्यस्यानुपालिप्रस्त्रविद्वान्यनम्	८६
६ वैद्यान्तसंमतस्यानन्दकांक्षेवस्यानुपालिप्रस्त्रविद्वनम्	८७
७ मीमांसकमतोऽपि आत्मानुमानस्यासंभवितप्रस्त्रविद्वनम्	८८
९. तात्यागतसंमतस्यानुमानस्य निरापः	८९- ९०
१ प्रस्त्रात् तात्यागतविकल्पादत्यं विद्वार्ह तात्यागतम्	९१
२ द्वादशीभूतस्याद्वृत्य सुखायतात्त्विकारार्थस्य विकल्प निरसनम्	९२
३ कार्यानुमानविनायाय ददृश्यते हेतुपत्तिविद्वानुपत्तिः तुष्टविद्वनः	९३
४ विकल्प विषयासंमतविद्वानेकान्तवादर्थ निरापः	९४
५ तात्यागतेहेतुक्षयाकावयास्त्रविद्वानुमानस्य	९५
६ प्रस्त्रात् विज्ञानवादित्वात्मविनायाय विद्वनस्य प्रतिवादः	९६
७ प्रस्त्रात् विनायाय विद्वनस्य प्रतिवादः	९७
८ अवयविनियोगरूपे प्रस्त्रात्व रैत्यावद्युपत्तिविद्वानस्य लाभवस्य निरापः	९८
९ अवयविनियोगरूपे प्रस्त्रात्व आत्मानुमानविद्वानस्य लाभवस्य निरापः	९९

विषयः	पृष्ठ
१० अवयविनिराकरणे प्रतुक्तस्य चतुर्वर्तवक्तुस्य अवयविनिराकरणस्य प्रत्यादेशः	१७
११ अवयविनिराकरणे प्रतुक्तस्य 'सर्वावस्थावैयेन' इत्यादि विकल्पानामस्य निराकरणः	१८
१२ अवयविनिराकरणपरामाः 'वज्र भित्रे न तदुद्दिः' इत्यादियुक्तेःस्वाक्षर्यम्	१९
१३ विद्यानभाविता चापितस्य बाह्यादिविलोक्यस्य निराकरणः	२००
१४ वाक्यार्थिविलोक्यदोषसुलक्षणं सहोपस्थमसाक्षात्य विकल्पस्य दृष्ट्यम्	२०२
१५ अवयविनिराकरणद्वारा एषापिताम् शुल्कावस्थावैयेनम्	२०५
१६ शृणिकत्वस्यापनाय प्रतुक्तस्य विनाशेऽवाभावस्य विनाशं विकल्पस्य दृष्ट्यम्	२०६
१७ शृणिकत्वोपयोगेनिः विनाशान्तर्हतुक्तव्यस्य विकल्पावचोक्तम् प्रतिक्षेप्त्यम्	२०९
१८ प्रत्यक्षभावान्तर्वैयेन उपमादितस्य शृणिकत्वस्य शास्त्रम्	२१७
१९ बौद्धसंसाक्षण्यस्य एवभावानुभावस्य निराकरणः	२१८
२०. यद्यविधार्थापयचिप्राप्ताण्यस्य निराकरणः	२१९-२२०
२१. उपमानप्राप्ताण्यस्य निराकरणः	२२०-२२१
१ वैयापित्तान्तर्वैयेन उपमानप्राप्तस्य शास्त्रम्	२२२
२. संज्ञाप्रतिपत्तिप्रियकरमान्तर्वैयस्य निराकरणः	२२२
२२. अभावप्रमाणस्य निराकरणः	२२२-२२३
२३. संभवैतिहाप्रमाणयोर्निराकरणः	२२३
२४. शब्दप्रमाणप्रयस्य निराकरणः	२२३-२२५
१. वाचवैयेन शब्दप्रमाणये स्वीकुर्वेति मतात्मोऽत्तमम्	२२३
२. आदोक्तवैयेन शब्दे प्रमाणीकुर्वेति मतस्य निराकरणः	२२५
३. अपीक्षेयत्वैयेन नेत्रस्य प्रमाणये स्वीकुर्वेति मतस्य बुद्धातः	२२६
४. विवक्षान्तर्वैयेन शब्दप्रमाणये हर्षिकुर्वेति मतस्य शास्त्रम्	२२०
५. साधुपदादर्थप्रतिपत्तिं वर्णयता वैयाकरणां मतस्य निराकरणः	२२०
प्रथोपसंहारः	२२५

ABBREVIATIONS

त्रैग्नि०	त्रैग्नीयसूत्राणि	(N. S. P.)
तत्त्वसं० का०	तत्त्वसंग्रहकारिका	(G. O. S.)
न्यायविद०	न्यायविद्वन्॒	(B. I.)
न्यायवत्०	न्यायवृत्ताणि	(C. S. S.)
प्रमाणपत्र०	प्रमाणपत्रिका	(Appendix to J. B. O. R. S. Vol. XXIV)
वैद्य०	वैद्येविकासूत्राणि	(C. S. S.)
शास्त्रसं०	शास्त्रसंग्रहम्	(N. S. P.)
त्वोक्या०	त्वोक्यातिक्रम्	(B. I.)
सम्पत्ति०	सम्पत्तिक्रम्	(P. M. G.)

१०	पृष्ठम्
दि०	दिव्यानाम् (तात्पर्यक्रान्तिक्रमम्)
परि०	परिमाणितम्
परिव०	परिवर्तितम्

A. S.	Aṣṭa Saḥasrī (G. N. J. G.)
A. T.	Akalaṅkagrānthaṭrayam. (S. J. G.)
B. B.	Bibliotheca Buddhica
B. I.	Bibliotheca Indica
B. L.	Buddhist Logic. (B. B. XXVI)
B. P.	Buddhist Philosophy (Oxford)
B. S. S.	Bombay Sanskrit Series
C. S. S.	Chaukhamba Sanskrit Series
G. N. J. G.	Gandhi Natharanga Jaina Grantha Mālā
G. O. S.	Gaekwad's Oriental Series
H. I. L.	History of Indian Logic (Calcutta University)
H. I. S.	Heritage of India Series
H. S. L.	A History of Sanskrit Literature (Oxford)
J.B.O.R.S.	Journal of the Bihar and Orissa Research Society
J. S. S.	Jaina Sahitya Saṃśodhaka
K. K. K.	Khaṇḍana Khaṇḍa Khādyā (C. S. S.)
K. M.	The Karmamimāṃsā (H. I. S.)
K. S.	Kāvyānuśāsana (M. J. V.)
M. J. G.	Manikyachandra Jaina Grantha Mālā
M. J. V.	Mahāvira Jaina Vidyalaya
N. K. C.	Nyāyakumuda-Chandra (M. J. G.)

N. S. P. Nirnaya Sagar Press
 P. M. G. Purātattva Mandira Granthāvali
 S. D. L. J. Sreṣṭhi Devchandra Lalbhai Jaina Pustako-
 ddhāra
 S. D. S. Sarvadarśana Saṅgraha
 Sh. D. Sm. Saḍdarśana Samuchchaya
 S. J. G. Singhi Jaina Granthamala
 S. V. S. Sāstravārtā Samuchchaya (S. D. L. J.)
 TP. Tattvopaplava
 TPS. " " Simha
 T. S. V. Tattvārtha Śloka Vārtika (G. N. J. G.)

CORRECTIONS

Read गतादि प्राप्त्या	as	गतादिप्राप्त्या p. 4 l. 24
एक विषयो	as	एकविषयो p. 27 l. 14
अपूर्वार्थे गृहीतिवेन	as	अपूर्वार्थगृहीतिवेन p. 33 l. 12
अनाव गिरवः	as	अनावगिरवः p. 42 l. 18
विहान सदाचारः	as	विहानसदाचारः p. 55 l. 20
[*लोकाननम्]	as	[*ऽग्नेः सदाचारः] p. 50 § 13
[*पर्वत्तुनः]	as	[*पर्वत्तुनः] p. 87 § 3
Add [प्रमाण्या ३. ३५१] after line 18 p. 45		
Omit (!) after ऐतेपिता: in line 8 p. 122		

CONTENTS

<i>Preface</i>	5
<i>Introduction</i>	I-XIV
Importance of the TPS	I
Description of the MS	I
The Present Edition	II
Comparative Unfamiliarity of the TPS	II
The Age of the Work and its Author	IV
Native Place of Jayarāsi	XI
Works of Jayarāsi	XI
The Critical Method of Jayarāsi	XII
Tattvopaplavasinha	XIII
Contents in Sanskrit	XV
Abbreviations	XIX
Corrections	XXI
The Text of Tattvopaplavasinha	1-125
(1) Criticism of the Pratyakṣa theory of Nyāya-darsana	2- 22
(2) Criticism of the Pramāṇa theory of the Mīmāṃsādarsana	22- 27
(3) The same of the Buddhists	27- 32
(4) Criticism of their Pratyakṣa theory	32- 58
(5) The same of the Mīmāṃsādarsana	58- 61
(6) The same of the Sāṃkhyadarsana	61- 64
(7) Criticism of the Anumāna theory of the Nyāyadarsana	64- 74
(8) Criticism of the Inference of Soul	74- 83
(9) Criticism of the Buddhist Theory of Anumāna	83-109
(10) Criticism of the Arthāpatti-theory of Mīmāṃsādarsana	109-110
(11) Criticism of Upamāna theory	110-112
(12) The same of Abhāva	112-113
(13) The same of Sambhava and Aitihya	113
(14) Criticism of the Sabda theory	113-125
Conclusion of the Work	125
Index of Philosophical Terms	129-140
Index of Proper Names	141
Index of Quotations	143

भद्रश्रीजयराशिप्रणीतः

॥ तत्त्वोपप्लवसिंहः ॥

[§ १. ग्रन्थकरणप्रतिलिपि ।]

..... तां यात मुन

[त] तत्त्वोपप्लवसिंह एष विषमो नूनं मया [सृज्यते]

नास्ति तत्कलं वा स्वर्गादि । सत्यं, तावदा(दे)तस्य कर्मणः स भा.....

उक्तं च परमार्थविद्विरपि-

5

“लौकिको मागोऽनुसर्त्यत्यः अ[ति ?] ।

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ वालपणितौ ॥” इत्यादि ।

[§ २. शहस्रोदत्तत्ववस्तुकोक्तेरपि तत्त्वोपप्लववरत्वम् ।]

ननु यशुपप्लवस्तत्वानां किमाया

“ अथातस्तत्वं व्याकृत्यास्यामः ” “ पृथिव्यापस्तेजोचायुरिति १० तत्त्वानि तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञा ” [] इत्यादि ? न, अन्यार्थत्वात् । किमर्थम् ? प्रतिविम्बनार्थम् । किं पुनरत्र प्रतिविम्बयते ? पृथिव्यादीनि तत्त्वानि लोके प्रसिद्धानि, तान्यपि विचार्यमाणानि न व्यवतिष्ठन्ते किं पुनरन्यानि ?

अथ कर्थं तानि न सन्ति ? तदुच्यते—सल्लक्षणनिवन्धने १५ मानव्यवस्थानम्, माननिवन्धना च मेयस्थितिः, तदभावे तयोः सद्व्यवहारविषयत्वं कर्थं [स्वयमेव]... ताम् । अथ...न व... व्यवहारः कियते; तदात्मनि रूपास्तित्वव्यवहारो घटादी च सुखास्तित्वव्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।

[१. भवायसंमतस्य ग्रन्थालक्षणस्य परीक्षा ।]

۳۰۰

“[इ]न्द्रियार्थसंज्ञिकर्थोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
ज्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” [न्यायस. ३।३।४] इनि नल्लक्षणम् ।
5 [६ १. अदुष्टकारकोपादितिकल्पननुष्टेयम् अव्यभिचारिषदस्य दृष्टिषोपकामः ।]

तत्त्वात्यभिचार[रि] ... किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्य-
त्वेन, आहोस्तिवद् चाधारहितत्वेन, प्रवृत्तिमामर्थ्येन, अन्यथा चा? तत्त्वात्यदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन अव्यभिचारित्वम्; मैव कारणानामदुष्टना केनावगम्यते? न प्रत्यक्षेण; नयनकुशालादे-
10 रतीनिद्रयत्वात्। नाप्यनुमानेन; लिङ्गान्तराऽनवगतेः। ननु इद-
मैव ज्ञानं लिङ्गं तदुत्थं तस्य विशिष्टनां गमयन्ति; यत्थं च म् इनरे-
तराश्रयत्वं दुरुत्तरमापनीपव्यते। किञ्च, इनिद्रियाणां गुणादोषाश्रयत्वे
तदुत्थे विज्ञाने दोषाशङ्का नातिवर्त्तते पुंज्यापारोत्पादितशब्द-
विज्ञान इव।

अथ वाधानुत्पत्त्याऽन्यमिच्चारित्वं ज्ञायने; वाधानुत्पत्ति-
विज्ञानस्य किं यथार्थं गृहीतित्वेन, आहोस्त्विद् वाधकज्ञानो-
त्पादककारकैकल्यादिनि सन्दित्तः? तद्यने हि वाधकज्ञानो-
त्पादककारकैकल्याद् वाधानुत्पादः, यथा दूरे मरीचिनिचये
जलज्ञाने जाते वाधा न संपद्यने, अन्यासदेशावस्थितस्य
कारकोपनिषाते सत्युत्पद्यने। सा चोपजायमाना संवत्मरादि-
कालविकल्पेन संजायने, कदाचित्कारकैकल्याङ्गैव सम्पद्यने।
न चैतावता तस्य यथार्थता उपपद्यने।

अपि च, वाधाविरह एव वाधासद्वावाचेदकः तदुपलब्धत्वेन
तत्सद्वावोपलब्धेः ।

25 अन्यत्र, चाधाचिरहः किं सर्वपुरुषापेक्षया, आहोस्त्वित्
 प्रतिपत्त्रपेक्षया ? तद्यदि सर्वपुरुषापेक्षया...तद्विरहोप्य...
 [स]र्वज्ञाः स्युः । भवन्तु नाम सर्वे सर्वज्ञाः को दोषः ?
 असर्वज्ञव्यवहाराभावप्रसङ्गः ।

अथ प्रतिपत्त्रपेक्षया वाधानुत्पादः-प्रतिपत्तुर्बाधकं विज्ञानं नोत्पत्यते तेन तदव्यभिचारिः तद्युक्तम्; प्रतिपत्तुर्बाधकज्ञानाऽनुत्पादेऽपि देशान्तरगमन-मरणादिना भणिमरीच्यादिविपर्यय-ज्ञानदर्शनात् । अथवा तद्विपर्ययज्ञानं तथाविधेयोत्पत्तं स्वप्रभव-स्वभावानुप्रवेशेन यदृवाधकविज्ञानोत्पादप्रतिवन्धकृत् तद्व-शोऽपि तथासृत एव परेष्टसम्यग्ज्ञानवत् । ... एवं सति यदुक्तम्-“यत्र च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एव असमीचीनः प्रत्ययः” [शास्त्रमा० १।३।५] इत्येतदेवाऽसमीचीनम् ।

अथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन अव्यभिचारितां चेत्सः प्रवृत्तिसामर्थ्यं फलेनाऽभिसम्बन्धः, फलं च चक्चन्दनवनितोदकादि, तेषु¹⁰ सत्यफलनिष्पत्तेः तेषु फलोपचारः तदेहसम्बन्धः प्रवृत्ति-सामर्थ्यम् । प्रवृत्तिः कायस्था किया तस्मामर्थ्यम् अव्यभिचारितां गमयति । तत्किम् अवगतम्, अनवगतां वा ? यदि नावगतम्; तद्वा ‘अस्ति’ इति कर्त्तव्यं चेत्सः ? अथाऽवगतम्; तदवगतेरव्यभिचारिता कथमवगम्यत इति पूर्वोक्तमनुसर्वत्यम् ।

उदकप्राप्त्या पूर्वोत्पत्तिर्वादकविज्ञानस्य अव्यभिचारिता व्यवस्थाप्यन्ते; किं तस्प्रतिभानोदकप्राप्त्या, आहोस्त्वित् तज्जातीयोद-कप्राप्त्या, नहंशाजजलप्राप्त्या वा ?

तथादि प्रतिभानोदकप्राप्त्या; तद्युक्तम्; प्रतिभानोदकस्य अवस्थाने नोपपत्यते, अष्टमहिषपरिवर्तनाऽभिज्ञानोपज्ञानाऽवय-वक्रियान्यायेन प्रत्यस्तमयसंभवात् ।

अथ तज्जातीयोदकप्राप्त्या, एवं तर्हि असत्योदकज्ञानेऽपि जाने कचित्तोयमासादयन्ति पुमांसः तदाप्यवितर्थं स्यात् । अथ तदेशकालसंलग्नमुदकं न प्रापयति मिथ्याज्ञानम्, सम्य-ज्ञानं तु तदेशकालसंलग्नमुदकं प्रापयति तेन तदव्यभिचारीति²⁵ चेत्; यज्ञ प्रापयति तदव्यभिचारि तर्हि मुमूर्षुपदार्थोत्पादितं

ज्ञानं चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रनारकादिसंबंदनं च व्यभिचारि प्राप्नोन्ति ।
न च तदेताकालमन्तरनोदकप्राप्तकल्पमस्ति, देशस्यापि उद्कवद्
विनाशसंभवात् ।

[५२. प्रसङ्गानु ज्ञातेनिराकरणम् ।]

5 नच जानेः संभवोऽस्ति । म एव कथम् ? कथने-
सा उदकव्यवित्तम्योऽभिज्ञा, भिज्ञा, भिज्ञाऽभिज्ञा वेन्ति ?

तथादि नादात्म्यव्यवस्थिता; तदा इह नामां नानात्मवेन
तस्यापि (तस्या अपि) नानात्मोपपत्तिः, नदेकत्वे च मर्वामा-
मेकत्वापत्तिः । एकत्वे च निःमामान्यता नादात्म्यविपर्याम्बो चा ।

10 अथ अर्थान्तरमूलाः सा व्यावृत्ताकारा, अनुगताकारा चा ?
तथादि व्यावृत्ताकारा; न तस्याः सामान्यस्तपत्त्वं व्यावृत्तेकस्वभा-
वत्वात् तोयादिवत् ।

अथ अनुस्यूतस्या; तत्किम् आत्मरूपानुस्यूता, पररूपानु-
स्यूता चा ? तत्त्वात्मरूपानुस्यूता, तदयुक्तम्; आत्मन्यनुगमाऽ-
भावात् ।

अथ पररूपानुस्यूता; केयं पररूपानुस्यूतना-किं न चादा-
त्म्यम्, तस्मव्यायाम्यो चा ? तथादि नादात्म्यम्; सामान्यतदनोर-
भेदप्रसङ्गः ।

अथ पररूपसमव्यायः अनुस्यूताकारना; तदयुक्तम्; सामा-
20न्याद्विज्ञः समव्यायः । सामान्यस्य अनुगतं स्वप्नालोचयितुमारव्यं
न ततोऽन्यस्य ।

यदि च उदकजानीयार्थप्राप्त्याऽव्यभिचारिता पूर्वोदितोदक-
विज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते; तदा उदकजानंगीवादावपि मन्त्रभवोऽस्ति
गवादि प्राप्त्याऽव्यभिच (चा)रिता उदकविज्ञानस्य स्यान् ।

25 अथ उदकत्वस्य गवादावभाव इति चेत्; किम् इनरेतरा-
भावः, प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावो चा ? तथादीतरे-

तराभावः; तदा उदकादावपि समानम् उदकत्वस्याऽभावप्रसङ्गः।
उदकरूपता न उदकत्वस्य, उदकत्वरूपता च नोदक.....

अथ ग्रामभावः; तदा उदकेऽपि उदकस्याभावप्रसङ्गः।

अथ प्रधर्वसाभावः; तदा उदकेऽपि अभावप्रसङ्गः। अथ
अन्यत्रास्ति; नैकत्र ग्रन्थस्त्रिनितस्य अन्यत्र संभव उपपद्यते । ५

अथ अत्यन्ताभावः; तदा उदकेऽपि तस्याऽभावप्रसङ्गः।

अथ सम्बन्धाभावाद् गवादासु उदकत्वाभाव इति चेत्; तत्रापि
किम् इतरेतराभावः, प्रधर्वसाभावः, अत्यन्ताभावो वौति पूर्ववद्
वक्तव्यम् । निमित्तान्तराभावाद् गवादाव(बु)दकत्वाभाव इति
चेत्; सोऽत्रापि समानः । 10

न च उदकरूपत्तीनां नानात्वसु यथादपितुं पार्थते । उदकम्
अनुदकाकाराद् उदकाकारतया व्यावर्तते, उदकाकारात् कर्थं
व्यावर्तते ? किम् उदकाकारतया, आहोस्त्वद् आकारान्तरेण ?
तथासु उदकाकारतया व्यावर्तते, तदा अन्यासासु उदकव्यत्तीनाम्
अनुदकाकारता प्राप्नोति रसादेरिव । अथ अनुदकाकारतया¹⁵
उदकाकाराभिवर्तते; ततो दहनादेरिव अनुदकत्वप्रसङ्गः ।

अथ उदकाकाररूपताऽचिदोषेऽपि अवान्तरगणिकाकारभेद-
परिक्षितिरिति चेत्; सत्यम्, अवान्तरगणिकाकारः तोयतादात्म्य-
व्यवस्थितः, अतादात्म्यव्यवस्थितो वा ? तथदि तादात्म्य-
व्यवस्थितः, तदा उदकाकारतया उदकान्तराद्विद्यते । एवं²⁰
चान्यासासु उदकव्यवर्तीनामनुदकरूपता प्राप्नोति, पूर्वोदितमेव
दृष्टणम् ।

अथानादात्म्यव्यवस्थितः; तहिं अनुदकत्वं रसादेरिव । अथ
उदकत्वव्यावृत्त्या ३ नुदकाकाराद् व्यावर्तते; चृणवन्तु अभी
वाललितं चिपदिचतः । यसु उदकत्वव्यावृत्त्याऽनुदकाद् व्यावर्तते²⁵
तोयम्, उदकत्वं च उदकाद् अनुदकाच्च कर्थं व्यावर्तते ? न जात्य-
न्तरं व्यावर्तकमस्ति । अभ्युपगमे वा अनिष्ठोपस्थिताऽनुवन्धः

स्यात् । तस्मात् स्वेनैवस्येण इतरेतरात्मना व्यावर्त्तने न जात्यादिना व्यावर्त्तने, जात्यादेरव्यावृत्तिप्रमद्भात् । तस्मात् स्थितमेतत् नोदकव्यक्तिनां नानात्मोपपत्तिः तदनुपपत्ती नोदकत्वं नाम सामान्यमस्ति स्वत्ववत् ।

5 इतोऽपि न विद्यते सामान्यम्, नित्यस्य मतो विज्ञानजनकस्वायोगात् । नदेवकथम् ? व्युत्पादयते—विज्ञानजनकाचम्भायां यदेव स्वरूप(ं) सामान्यात्मकं शक्तिमच्छक्तिमपं च कारकान्तरानपेक्षयाऽजनकावस्थायां नदेव स्वरूपम्, अतः पूर्वमपि कायांत्पादप्रसङ्गः । अनुत्पादे वा प्रागेऽग्निः इदानीमपि [न] 10 जनयेत् । अथ कारकान्तरानपेक्षय उत्पादयनि कार्यम्, किं तेन कारकान्तरेण तस्य कियते कारकत्वम्, ज्ञाप्यते वा ? नदृ व्यु (तदृ यव्यु)त्पादयते; सुस्थितं नित्यत्वम् ! उन ज्ञाप्यते; मिवं तर्हि कारकत्वम्, तदभावेऽपि विद्यमानस्याऽवश्योनमात् । भवतु नाम कारकत्वं को दोषः ? कायांत्परिप्रमदः । अथ कारकत्वेऽपि 15 कार्यं न जनयेत्; अहो राजाज्ञा गरीयसी वैयायिकपदाः !

इतोऽपि नास्ति सामान्यम्; नदुपपादकमानव्यनिरेकात् । ननु अस्ति प्रमाणम्—‘अनयोः साहश्यम्’ ‘एषां मास्त्यम्’ ‘तेन सदशोष्यम्’ ‘असौ वा तेन सदशः’ इत्पादिज्ञानं सामान्यसत्तावशोधक(कं) अपतिपदसामान्यस्य नोपपत्तयते । अस्ति निवदं 20 विज्ञानं वाधाविकलं जानितनुव्यवस्थापकम्; तदेनदयुक्तम्; किं निमित्तभूतेन तेन एवंविद्यं ज्ञानमुत्पादयते, कर्मनापद्वेन वा ? नश्यदि निमित्तभूतेन उत्पादयते; तदा न सामान्यं कल्पनीयम्, असामान्यात्मकमेव निमित्तमित्यम्भूतसामान्यज्ञानोत्पादनाथ, अत ते सामान्यकल्पनया । अथ कर्मतापद्वेन उत्पादयते; तदमत्; नवाऽ-25 वभाति विज्ञाने सामान्यं धूत्तैरविषयांसितसंविदाम् । ननु साहश्यमवभाति; सत्यम्, अवभाति, नापहृयते अपि तु—द्रव्यमुणकमात्मकं सत् पाचकादिभेदेषु—यथा एषां पाचकत्वम्, एते पाचकाः,

तत्पाचकसदशोऽयम्, असौ अनेन सदशा इति विशेषादावपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि सामान्यपरिज्ञसिरिति चेत् नः सूत्रव्याघातात्—“सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाऽभावात् तत् एव ज्ञानम्” [वैशे. ८।१।१], अनिष्टा च—विशेषेषु सामान्ये परिकल्पन्यमाने सति सन्देहः, सति सन्देहे नेषु विशेषान्तरं परिकल्पनीयम्, ५ पुनः सामान्यम् इत्यनिष्टा इत्यलम् असद्ग्राहाऽभिनिवेशेन ।

अथ भिन्नाभिन्नं सामान्यं भवद्ग्रिः प्रतिपाद्यते—आकार-भेदेन व्यक्तिभ्य उपलभ्यते इत्यर्थान्तरम्, देशभेदेन तु नैव उपलभ्यते इत्यव्यतिरिक्ते (चेत्); तदेतन्महासुभाषितम्, न देशभेदेनैव वस्तुनां भेदः अपि तु आकारभेदेनैव भावा भेदसुप-१० पान्ति । यथा च आकारभेदो नास्ति तथाऽनन्तरमेव निवेदितम् ।

[१.३. प्रसङ्गात् समवायस्व विरसमम्]

सामान्यं समवायवृत्त्या व्यक्तिषु वर्तते इति । न चासौ विद्यते । समवायो हि—व्यावृत्तैकस्वभावः, अनुगतैकस्वभावो वा ? तथादि व्यावृत्तैकस्वभावः, कस्यासौ समवायः, सर्वते व्यावृत्ते; १५ नीलादिवत् । अथ अनुगतैकस्वभावः; सामान्यम् नहि, न समवायः, नित्यस्य सतोऽनेकत्रवृत्तैर्गोत्त्वादिवत्, उपपादक-प्रमाणाभावाच । ननु प्रत्यक्षवृत्तवसेयोऽसौ; तदशुक्तम् किं सम्बन्धवृत्त्याऽस्यवसीयते, आहोस्त्विद् इहवृत्त्या, समवाय-वृत्त्या वा उच्यते ? । २०

तथादि सम्बन्धवृत्त्या; कोऽर्यं सम्बन्धः ? किं सम्बन्धजानि-युक्तः सम्बन्धः, आहोस्त्विद् अनेकोपादानजनितः, अनेकाभिन्नो वा, सम्बन्धवृद्धिविशेषो वा, सम्बन्धवृत्त्युत्पादको वा, सम्बन्धा- (न्या)कारो वा ? तथादि सम्बन्धजातियुक्तस्ते सम्बन्धः; सोऽनु-पपन्नः; समवायाऽसम्बन्धत्वप्रसङ्गः । अथ अनेकोपादानजनितः; २५ सम्बन्धः; तदा कुम्भादेरपि सम्बन्धत्वप्रसङ्गः । अथ अनेकाभिन्नः

सम्बन्धः नदा घटजात्यादः सम्बन्धत्वं प्रमत्यन्ते । अथ सम्बन्ध-
बुद्ध्युत्पादकस्ते सम्बन्धः उच्यन्ते: नदा लोचनादर्शपि सम्बन्धत्व-
प्रसङ्गः । अथ सम्बन्धबुद्ध्यवसंयः सम्बन्धाऽभिर्भायन्तः नदा
कौलेयकरिकुमारादिर्वपि सम्बन्धशब्दबुद्ध्युत्पादने सम्बन्धत्व-
प्रसङ्गः । सम्बन्धेनरयोः एकविज्ञानविषयत्वे उत्तरस्य सम्बन्धस-
पना प्राप्ता । अथ सम्बन्धाकारः सम्बन्धः संयोगाऽभेदप्रसङ्गः ।
अबान्तरगणिकाकारस्तु यथा न अंदकः नया पुरस्तादुक्तमेव
दृष्टप्रणम् ।

अथ 'इह तन्तुपु पटः' इति इहबुद्ध्याऽध्यवसीयन्तः नः इह-
10बुद्धेरपिकरणसंविद्वपत्वात् । न चास्मिन्ना(न चान्यस्मिन्ना)कारे-
प्रतीयमाने अन्यत् परिकल्पयितुं न्यायम् , अनिप्रमङ्गात् । अथ
समवायबुद्ध्याऽत्मसात्कियन्ते: सोप्यनुपपत्त एव, समवाय-
बुद्धेरनुपपत्तेः, 'अयं तन्तुः, अयं पटः, अयं लनयोः समवायः' इति
न जातु जानते जनाः ।

अथ अनुमानेन अनुमीयन्ते: इ अनुमानं-इष्टम् , सामान्यतां
15इष्टं च । न इष्टम्; प्रत्यक्षब्यनिरेकात् । सामान्यतां इष्टमणि नास्ति;
तत्प्रभवकार्याऽनुपलब्धेः ।

नन्विहबुद्धिरेव समवायज्ञापिका-'इह तन्तुपु पटः' इति प्रम्ययः
सम्बन्धविभितः, अवाचित-इहप्रत्ययत्वात्, 'इह कुण्डे लभि' इति
प्रत्ययवत् । किमनेन अनुमीयन्ते-किं निभित्तमात्रम्, उत्तमस्यः?
20यदि निभित्तमात्रम्, तनः सिद्धसाध्यतया संबोधयित्येः । अथ
सम्बन्धः; संयोगः, समवायो वा ? संयोगानुमाने उपगमहानिः ।
समवायानुमाने सम्बन्धव्यतिरेकः । न चान्यस्य सम्बन्धे अन्यस्य-
गमकत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । न जातु देवदत्तनयनकुट्टसम्बन्धे यज्ञ-
दत्तेन्द्रियं रूपादिकमर्थं करणत्वसाम्यात् प्रकाशायद् इष्टम् । एवं
25सति सामान्यसमवायविरहे कथं द्रव्यादि व्यवस्था इति
चिन्त्यते ।

अथ तद्वत् सत्य(अथ तद्वंशाज)जलप्राप्त्या अव्यभिचारिता ज्ञायते; तदयुक्तम्; अन्त्यावयविद्रव्याणां जनकत्वव्यतिरेकात्। न च उदकव्यक्तीनां नानात्वमस्ति, यथा च न विद्यते तथा निवेदितं पुरस्नात्।

किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येन अव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्यः ज्ञायते—किं लिङ्गभूतेन, आहो अध्यक्षात्मकेन? तथादि लिङ्गभूतेन; तदयुक्तम्; तेन साकं सम्बन्धानवगतेः। अवगतौ वाऽलै प्रवृत्तिसामर्थ्येन। अथ अध्यक्षात्मकेन; तदयुक्तम्; पूर्वोदितप्रत्यस्तमितेन साकं सञ्जिकार्याऽभावात्। तद्विषयविज्ञानं न प्रत्यक्षफलं निरालम्बनत्वात् केशोण्डुकादिसंबेदनवत्। न विज्ञा-10 नस्याभावोऽभावति, न भावः तदभावात्।

अविष्यमानस्य विषयार्थो वक्तव्यः—किम् आकारार्पकत्वेन वा, महान्वादिधर्मोपेतत्वेन वा, सत्त्वामात्रेण वा, सहोत्पादेन वा? सर्वस्य प्रत्यस्तमितत्वात् कथमसौ विषयः? तद्विषयत्वे केशोण्डुकादिविज्ञानस्येव मिथ्यात्वे वीजमन्वेषणीयम्। आहमसत्त्वा-15 मात्रेण मिथ्यात्वे सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते ततः तत्त्वोपस्थितः स्यात्।

अथ अन्यथाऽन्यभिचारित्वं गृह्णते—आत्मान्तःकर्त्तणसम्बन्धेन उत्पन्नं विज्ञानम् अव्यभिचारिताविशिष्टं प्रद्योत्पत्यते; तदयुक्तम्; तदव्यभिचारित्वं तद्वर्त्तो वा, तत्स्वरूपं वा? तथादि-20 तद्वर्त्तम्:—स नित्यः, अनित्यो वा? यदि नित्यः; तदा जानिदोषेणापोपोदि(णापोदि)तो वेदितव्यः।

अथाऽनित्यः—स पूर्वोत्पन्नः; सह, पञ्चादा जातः? तथादि पूर्वोत्पन्नः; तदा कस्यासौ धर्मः? न हि धर्मिणभन्तरेण धर्मो भवितुर्मर्हनि, सर्वतो व्यावृत्तरूपत्वात् कः कस्येति वक्तव्यम्। 25 अथ सहोत्पन्नः; कस्याः सम्बन्ध इति वक्तव्यम्। तादा-
३ त.

त्यगतदुत्पत्तिसमवायसम्बन्धाभावे मनि परम्परां वक्तव्यः
 ‘तस्य अव्यभिचारित्वम्’ इति । अथ शृणुत्पञ्चमतद्विषये पूर्वे
 व्याख्याभिचारिता विज्ञानस्य प्राप्तवानि । न च आध्यात्मकाऽव्याख्याभ-
 चारिस्थपो धर्मास्ति सुन्धादिव्यनिरित्तः । तत्पर्नात्परमं भवेन
 ५स्वयमनभ्युपगमात् । यदि च अव्यभिचारादयो धर्मा अर्थान्तर-
 भूताः अभ्युपगम्यन्ते तैरवच्छिद्विज्ञानं सामय्या अवस्थापक-
 सुदृष्टुप्यते; तत्त्वानुपपञ्चम्; प्रत्येकमनेकावृत्तिपणावच्छिद्विज्ञान-
 प्रतिपात्तिकालावस्थानायोगात्, ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भावे कर्त्तमात्र-
 प्रबन्धित ज्ञानं स्पात् ।

10 अथ तत्स्वरूपमव्यभिचारित्वम्-तत्त्वं स्वमत्तामात्राऽनु-
 रोधेन, अर्थान्तरसत्त्वानुरोधेन वा ? तथादि ज्ञानमत्तामात्रनैवाऽ-
 व्यभिचारित्वमुच्यते, तदा केशोण्डुकमसंविदाऽपि अव्यभिचा-
 रिता स्पात् । नच ज्ञानमत्तामात्रानुरोधेन ज्ञानं व्यभिचार्य-
 व्यभिचारि वा उद्दीयते ।

15 अथ अर्थान्तरसत्त्वानुरोधेन अव्यभिचारित्वम्-किम् अनु-
 पकारकाऽर्थान्तरसत्त्वानुरोधेन, आहोस्त्वदृ उपकारकाऽर्थान्तर-
 सत्त्वानुरोधेन ? तथादि तावद् अनुपकारकाऽर्थान्तरसत्त्वानुरोधेन,
 तदा केशोण्डुक-इन्दुद्रव्यसंविदाऽप्यव्यभिचारिताप्रमङ्गः ।

अथ उपकारकाऽर्थान्तरसत्त्वानुरोधेन अव्यभिचारिता-किं
 20प्रतीयमानाऽर्थान्तरोपकारकसत्त्वानुरोधेन, नदिष्वीनार्थान्तरो-
 पकारकसत्त्वानुरोधेन वा ? तथादि पूर्वपञ्चाभ्युपगमः, तदा अनी-
 ताऽनागतानुमानावैज्ञानस्य योगिप्रत्यक्षस्य च चांदनावचन-
 जनितविज्ञानस्य वाऽव्यभिचारिता न भवेत् नदवगतोपकार-
 कार्थाभावात्, भावे वा वितानकियालोपग्रहमङ्गः । अथ उत्तरो
 25मतः; तदा केशोण्डुक-इन्दुद्रव्यसंविदाऽव्यभिचारित्वं प्रभव्यते
 इत्यसद्गृहीतम् ।

* वितान । † क्रिया । अनदोर्भवे अखिलेति शिखे वर्तते ।

किञ्च, तदिज्ञानम् अव्यभिचार्यवगतं सामग्र्या ज्ञापकम्, अनवगतं वा ? यद्यवगतम्; तस्यावगतिः आत्मसंविद्वपा वा, ज्ञानान्तरवेच्या वा ? तद्यच्चात्मसंवेदनस्यावगतिः; तदयुक्तम्; द(स्व)यमनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा उपगमाविरोधः ।

अथ ज्ञानान्तरवेच्यं वेत्सि; विज्ञानयोर्भेदे चीजमन्वेष्यम् । ५ ज्ञानमज्ञानाकारात् ज्ञानात्मतया व्यावर्त्तते ज्ञानान्तरात् कथं व्यावर्त्तते ? – किं ज्ञानात्मतया व्यावर्त्तते आहोस्त्वद् आकारान्तरेण ? तच्चदि ज्ञानात्मतया व्यावर्त्तते; तदा अन्यस्य ज्ञानात्मता निवर्त्तते तोयादेयंथा ।

अथ आकारान्तरेण; आकारान्तरस्वीकरणे ज्ञानाकारविरहः १० स्यात् आकारयोस्तादात्म्याऽयोगात् । तादात्म्ये वा एकं तदस्तु ज्ञात्वा(न) अज्ञातं(न) वा ? पदि ज्ञातं(नम्); न तर्हि आकारान्तरेण व्यावर्त्तते किन्तु ज्ञानात्मतयैव, अन्यस्य अज्ञानात्मकत्वप्रसङ्गः । अथ अज्ञातं(न); सिद्धं नः समीहितम् । अथ ज्ञानत्वव्यावर्त्तकम्, तत्केन व्यावर्त्तते इति पूर्वोक्तमनुसर्वव्यम् । विज्ञा-१५ नान्तरवेच्यमपि न संभवते ।

अथ न वेच्यते; तदस्तीति कथं पुनर्वेत्सि ? अनेनैव वर्तमना सत्येतरविज्ञानयोर्धिभागाभावोऽभ्युपगमतत्त्वः । अतोऽव्यभिचारिपदमपार्थकम् ।

[५ ४. प्रकारान्तरेण अव्यभिचारिपदस्य निरासः ।]

20

इतोप्यपार्थकम्-इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षपदेन अपोदि(हि)तस्यात् । नहि केऽप्तोण्डुकविज्ञानस्य नयनार्थसञ्जिकर्षोऽद्वितिरस्ति । नन्वस्ति मरीच्युदकविज्ञानस्य, तदपनोदाय अव्यभिचारिपदम्; तत्र; यत उदकं प्रतिभान्ति, न च तेन सह सम्बन्धोऽस्ति । विद्यमानेन साकं सम्बन्धते नाऽविद्यमानेन । तस्म्बन्धे वा, न तद्विषयो-२५ (ये) मिथ्यात्वमिहोपपत्तते सत्योदकसंवेदनवत् ।

ननु यद्यपि प्रतीयमानोद्देशं मह मन्यन्थां नाम्नि चक्षुयः, तथापाप्या(थाप्या)लम्ब्य मरीचिनिचयेन माकं मन्यन्थांस्ति, तस्यैव आलम्बनत्वात् नदेशं प्रनि प्रवृत्तेः, अत एव मिथ्यात्वम्, अन्यदालम्बनम् अन्यच प्रनिभानि ।

5 [§ ५. प्रसल्यादालम्बनपदात्म्य योज्ञाम ।]

कोऽयमालम्बनाथो नाम येनेदम्बुद्धुप्यनं – अन्यदालम्बनं चान्यत् प्रनिभातीनि ? – किं विज्ञानजनकत्वम्, आकारार्पकत्वम्, विज्ञानाधिकरणत्वम्, विज्ञानात्मभास्तिना वा ? तत्त्वादि विज्ञानजनकत्वमालम्बनार्थः ; तदा नयनालोकादर्शपि आलम्बनत्वं 10प्रसज्यते । अथ आकारार्पकत्वमालम्बनत्वम् ; नदयुक्तम्, नैर्यायिकसमयेऽनभ्युपगमात् । यथा न विषयाकारं विज्ञाने न युज्यते तथोपरिष्ठात् प्रनिपादयिष्यामः । अथ विज्ञानाधिकरणत्वमालम्बनत्वम्, [नः] न मरीचिचकान्कलिनमुदीयनं ज्ञानम् अपि तु आत्मसमवेत्तमात्मानमासादयते । अथ विज्ञानात्मभास्ति-15तता आलम्बनत्वम् ; तदा उद्दकविज्ञाने उद्दकं प्रतीयने न मरीचयः ।

अथ उद्दकाकारतया मरीचय एव प्रतीयने ; म उद्दकाकारो मरीचिन्यो व्यनिरित्तोऽन्यनिरित्तो वा ? नश्चन्यनिरित्तः ; स तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः ; कथं तदवगतंस्मि-20ध्यात्वम् ? अथाऽतात्त्विकः ; तदा मरीचीनामपि अनात्त्विकत्वं प्रसज्यते । अतात्त्विकोदकतादात्म्ये सनि तदुद्दकज्ञानमन्यम् । किमुक्तं भवति ? मरीचिविज्ञानमन्यम् । एकस्मिन्दृचोदकाकारे प्रतीयमाने केन एतदारुयात्म-मरीचयः प्रनिभान्ति देवानामित्यस्य !

25 अथ अर्थान्तरभूतः ; तहि न वक्तव्यम् – मरीचय उद्दकाकारतया प्रतीयने उद्दकाकारान्तरिता मरीचयः । अथ केऽशोण्डुकविज्ञाने किमवभानि ? किमालम्बते ? केऽशोण्डुकस्यैव आलम्बनत्वं

प्रतीयमानत्वं च तथा उद्दकस्यैव आलम्बनत्वं प्रतीयमानत्वं च, नालम्बनान्तरं परिकल्पयम् । न चोदकज्ञानस्य प्रतीयमानोदकाऽन्यालम्ब(न)त्वेन मिथ्यात्वम् अपि तु अभावात् तात्त्वकत्वेन, अन्यथा केतोण्डुकसंविदोऽपि मिथ्यात्वं न प्राप्नोति, अन्यालम्बनव्यतिरेकात् ।

यदप्युक्तम्-मरीचिदेशं प्रति गमनात् मरीचीनामालम्बनत्वम्; यद्येवं देशास्यापि आलम्बनत्वमनया रीत्या उपपद्यते । न च अबभावोदकभिज्ञार्थसंज्ञिकर्थजत्वम् उद्दकविज्ञानस्य उपपद्यते, सत्योदकज्ञानेऽदृष्टत्वात्, अन्यथा अनुमेयदहनज्ञानस्यापि इन्द्रियार्थसंज्ञिकर्थजत्वमापनीपदेत आत्ममनःसंज्ञिकर्थ-10 जत्वात् । अथ प्रतीयमानदहनेन सह मनसो नास्ति सम्बन्धः; तदिहापि प्रतीयमानेन अन्मनसा सह नास्ति सम्बन्धः चक्षुषः । तस्मादव्यभिचारिपदं न युक्तम् इन्द्रियार्थसंज्ञिकर्थपदेनापोदितत्वात् ।

[६६. पुनः प्रकाशमत्तरेण अव्यभिचारित्यदस्यापाकरणम् ।] 15

इतोप्यनुपपन्नम्, अपोह्यज्ञानाऽसंभवात् । अथ मरीच्युदकविज्ञानाप(प)निर्नी(नी)षया उपादीयते; तत्कथमपनीयते? अविद्यमानोदकविषयत्वात् । यद्यविद्यमान(नै); कोऽप्यं विषयार्थः? पूर्वोदितमनुसरणीयम् । यदि तत्रोदकं प्रतिभाति कथं नास्ति? सत्यम्, प्रतिभाति, किन्तु अतथं प्रतिभाति । 20

अतथ्यता का?—किं प्रतीयमानस्याऽभावः, उत प्रतीयमान एव अभावः? तथादि प्रतीयमानस्य अभावः—स किं तदैव, आहोस्वित् कालान्तरेण? यदि तदैव; स किम्ब(किमव)गतः, अनवगतो वा? यद्यवगतः; स केनावगम्यते किमुदकविज्ञानेन, ज्ञानान्तरेण वा? तद्यच्युदकज्ञानेन; तत्र; तस्य उद्दकविषयत्वात् । 25 तद्विषयत्वे वा न तर्हि? उद्दकज्ञानं भ्रान्तम्? इत्युपपद्यते अभाव-

विषयस्य परमार्थमन्त्वात् । नन्द उदकाकारावगाहिनि विज्ञाने
तोषविनिवृत्तयोऽवभान्ति अनिष्टमद्गान् । अथ ज्ञानान्तरेणः नः
ज्ञानयौगपद्यासम्भवात् ।

यदि च अभावज्ञानं अभावव्यवस्था किञ्चन भावज्ञानं च
भावव्यवस्था, तदा उदकस्य भावाभावी एककाली न्यानाम् ।
अथ भावज्ञानं भावव्यवस्थां न करोनि अभावज्ञानं च अभाव-
व्यवस्थां करोनि । अहो राजाज्ञा नैश्यापिकपदाः । यदि च
भावज्ञानं भावव्यवस्थां न करोनि तदा मर्वभावेषु अनादवाम-
प्रसङ्गः । तत्प्रसर्त्तरो अभावस्याप्यनवस्थितिः, तदनवर्भिन्नी च
10तत्त्वोपदृशः स्पात् । अथाऽनवगतःः मोऽस्मीनि कर्त्तुं गुरुर्वैत्तिम् ?
अथ कालान्तरे, तदा न किञ्चिद् वाध्यने सत्योदकस्यापि काला-
न्तरेऽभावोपपत्तेः ।

अथ प्रतीयमान एव अभावःः कर्त्तुं तत्त्विषयज्ञानस्य मिथ्या-
त्वमुपपद्यते प्रतीयमानस्यैव अभावस्योपपत्तेः ? नन्द भावाकारे
15प्रतीयमाने अभावकल्पना न्याया अनिष्टमद्गान्, अन्यभा
रूपादौ प्रतीयमाने रसादिकल्पना कर्त्तव्या । न च किञ्चन, न भै-
हापि उदकं प्रतीयते । ननु प्रतीयते किन्तु अनश्यम् : यत्त्वम्
उदकप्रपञ्चोऽयं दोषोदकं भधुरादकमिति यथा । नन्वत्र मर्वामु
अवस्थामु उदकं प्रतीयते नेन नामु अम्भः प्रकल्प्यते । यत्त्वम्
20तदिहापि अवस्थाद्येषि उदकं प्रतीयते सत्योदकममत्योदकं च ।
सत्योदकज्ञाने सत्योदकमवभानि नाऽसत्योदकमनुदकं चा ।
तथा असत्योदकज्ञानेऽसत्योदकं पनिभानि न सत्योदकमनुदकं
चा, स्वविषयपर्यवसायिन्यो हि चुदयः ॥ ८ ॥

अथ वाध्यमानत्वेन मिथ्यात्वमिति चेत् ; किं वाध्यते—अर्थः,
25ज्ञानम्, उभयं वा ? यद्यर्थस्य वाधा, स केन वाध्यते ? किं स्वय-
मेव आत्मानं वाधते, आहो अर्थान्तरेण, ज्ञानेन वा ? यदि

स्वयमेव आत्मानं बाधते; तदा बाधा तेन क्रियते, ज्ञाप्यते वा ? यदि क्रियते; अव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा ? यद्यव्यतिरिक्ता; तदा बाधा क्रियते इति आत्मा अनेनोत्पाद्यते । तत्त्वं न जाधटीति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अथ व्यतिरिक्ता क्रियते; तथापि विद्यमानस्य कर्तृत्वं न प्रतीयमानस्याऽपलापः । ५

अथ बाधा ज्ञाप्यते; साप्यभिज्ञा, भिज्ञा वा ? यद्यभिज्ञा; तदा बाधा तेन ज्ञाप्यते । किमुक्तं भवति ? उदकं ज्ञाप्यते । अथ भिज्ञा; तदा विद्यमानस्य ज्ञापकत्वं सिद्धं प्रतीयमानस्य चाऽस्तित्वम् ।

अथ अर्धान्तरेण बाध्यते; तथापि विद्यमानश्चार्थाधक-१० भावो भूपालयोरिव, नचैकस्य बाध्यबाधकभाव उपपत्तते । बाधापि तेन प्रतीयमानस्य-किं क्रियते, ज्ञाप्यते वा ? यदि क्रियते; अव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा ? यद्यव्यतिरिक्ता; तदा अव्यतिरिक्ता बाधा उत्पाद्यते । किमुक्तं भवेत् ? उदकमुत्पाद्यते । तदुत्पादने च तत्संविदोऽमिथ्यात्वम् । अथ व्यतिरिक्तोत्पाद्यते; १५ तथापि तोयस्तस्वनिधतयोपलब्धेरम्भस उपपत्तिर्जातु देवदत्त-स्याऽसत्त्वे तज्ज्यनव्यवहारसिद्धिः । अथ ज्ञाप्यते; तदा साऽव्यति-रिक्ता, व्यतिरिक्ता वा ? यद्यव्यतिरिक्ता ज्ञाप्यते; तदा बाधा तेन ज्ञाप्यते । किमुक्तं भवति ? उदकं ज्ञाप्यते । अथ व्यतिरिक्ता सती ज्ञाप्यते; तथाप्युदकस्येवं बाधेति अन्यतन्त्रतया प्रतिभासनात् २० नात्यन्नाभावोपपत्तिः । तस्मादर्थान्तरेणापि न बाधोपपत्तिः ।

अथ ज्ञानेन बाध्यते; किं तद्विषयेण, अन्यविषयेण, निर्विषयेण वा ? यदि तद्विषयेण; तदा तत् स्वरूपं विधत्ते न तु विषयार्थस्यति तदाकारपर्यवसितरूपत्वात् । अथ अन्यविषयं बाधकम्; तदपि न युज्यते, यद् यद्विषयं तत्स्वैव सत्तां विधत्ते नत्वन्यस्य २५ विधायकं प्रतिषेधकं वा । स्वविषयपर्यवसायिन्यो हि बुद्धयः ।

अथ निर्विषयेण वाध्यते; न किञ्चिद् विद्धानि प्रतिष्ठितानि वा निर्विषयत्वादेव ।

अथ ज्ञानं वाच्यनेऽतस्यापि वाचा का?— किं स्वरूपव्यावृत्तिरूपा, स्वरूपापहूः वरूपा वा, विषयापहारलक्षणा वा? न विदि स्वरूपव्यावृत्तिरूपा वाचा, तदा मर्व वाचिने स्यात् विज्ञानस्य विज्ञानान्तरेण निर्वै(निव)त्यमानत्वात् । अथ स्वरूपापहूः वरूपोपाः तदयुक्तम्; मिथ्योदकविज्ञानस्यापि अनुभ्यमानत्वात् । अथ विषयापहारलक्षणा वाचा उच्यनेऽसापि न युक्ता । यथा च विषयापहारो न शाक्यनेकर्त्तृ तथाऽनन्तरमेव निर्विदितम् ।

10 यदि न वाच्यने किमित्यसी अर्थक्रियां न करानि भावः ?
 केयम् अर्थक्रिया या तेन न मन्त्रात्मने पुंसाम्-किं विज्ञानरूपा, प्रवृत्तिरूपा, प्राप्तिरूपा, सुखदुःखोत्पादभोगरूपा वा ? तद्यदि विज्ञानलक्षणां न करान्ति; तदयुक्तम्; विज्ञानलक्षणामर्थक्रियां, रांत्रेव तोयम् । अथ प्रवृत्तिरूपां न करान्ति; तदयुक्तम्; प्रवृत्तिर्हि 15 पुरुषेन्द्रानुविधायिनी नार्थस्वरूपभावाभावावनुगमयनि । पुरुषो हि कामतः प्रवर्त्तते वा न वा, नह्यनावना नद्भावमिति । अथ प्राप्तिरूपाम् अर्थक्रियां न करान्ति नेनाऽस्त्वमः तदप्ययुक्तम्; चन्द्रार्कियहनक्षत्रतारकादेः प्राप्त्यभावेऽपि सत्त्वमेभवात् । अथ सुखदुःखरूपामर्थक्रियां न करान्ति-किं दर्शनजं सुन्वन्ति न करान्ति 20 आहो देहसम्बन्धजम् ? तद्यदि दर्शनजं न करान्ति; तदयुक्तम्; करोत्येव । अथ देहसम्बन्धजं न करोन्ति; तदा चन्द्रार्कियह-
 नक्षत्रादौ व्यभिचारः तेषां देहसम्बन्धजसुन्वजनकत्वं नास्ति, अथ च सत्त्वम् । न च अर्थक्रियाऽकर्तृत्वेन वस्तुनामसत्त्वं स्वहे-
 तोरेव विज्ञानजननमात्रस्योत्पत्तेः, सहकारिविद्वादा न करान्ति ।

25 किञ्च, अर्थक्रियां न करोति—किमेकस्य प्रतिपत्तः, सर्व-
प्रतिपत्तणां वा ? तथादि एकस्य प्रतिपत्तरर्थक्रियां न करोनि

तेनाऽसत्त्वम्; तदा चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकादौ व्यभिचारः सुमूर्ख्यर्थं च । अथ सर्वप्रतिपत्तिणामर्थकियां न करोति तेनाऽसत्त्वम्; एवं तर्हि सर्वभावानामसत्त्वप्रसङ्गः । नहि सर्वे भावाः सर्व-पुरुषार्थहेतवः । न च सर्वपुरुषार्थकियाविहीनमेतद् इत्यवगन्तुं पार्यते अवाग्निदा । तस्मात् स्थितमेतद् अव्यभिचारिपदम्-५ नर्थकम् ।

[६७. ज्ञानस्य स्मृतित्वे स्वीकुर्वतां प्रामाण्यराणां मतस्य विकल्पं निरसनम् ।]

अन्ये तु मरीच्युदकविज्ञानस्य स्मृतित्वं प्रतिपथन्ते न भ्रान्तिरूपताम् । तस्य कथं स्मृतित्वम्-किमुदकगृहीतित्वेन, गृहीतोदकगृहीतित्वेन चा, उदकग्रहणानन्तरकालभावित्वेन 10 चा, निर्विषयत्वेन चा, ‘यमहमद्राक्षम्’ इत्यनेनाऽऽकारेण उपजायमानत्वेन चा ?

तत्यदि उदकगृहीतित्वेन; तदा सर्वोदकविज्ञानानां स्मृतित्व-प्रसङ्गः ।

अथ गृहीतोदकगृहीतित्वेन स्मृतित्वम्; तदाऽऽच्यस्यापि 15 गृहीतोदकगृहीतित्वे स्मृतित्वं प्रसङ्गते, गृहीतोदकग्राहित्वाविशेषात् । आयस्य गृहीतोदकग्राहित्वं नास्ति; तदानीं भिन्नविषयत्वम्, भिन्नविषयत्वे च द्वितीयस्यापि गृहीतग्राहित्वं विहीयते । अथ एकविषयत्वम्; आयातं तर्हि प्रथमस्यापि गृहीतग्राहित्वम्, अविशिष्टार्थगृहीतिरूपत्वात्, प्रथमोत्तरविज्ञानवत् । 20 यथा एकनीलस्वलक्षणग्राहकयुगपदुत्पन्नानेकविज्ञानात् नीलज्ञानरूपता न भिद्यते तथेहापि । तथा, धारावाहिविज्ञानानां स्मृतिरूपता प्राप्नोति । तथा, प्रत्यभिज्ञानस्य च ‘गृहीतग्राहित्वं त्वेन स्मृतित्वं प्रसङ्गते । अथ प्रत्यभिज्ञानस्य गृहीतार्थग्राहित्वं न विद्यते; तदा प्रत्यभिज्ञानत्वं निवर्तते, नहथाचं दर्शनं ‘स 25 एवायम्’ इत्युपजायते । तथा, आनुमानिकमपि विज्ञान(नं) गृहीतार्थग्राहित्वेन स्मृतित्वमापयते ।

अथ उद्दकग्रहणात्तरकालभावित्वेन स्मृतिन्वमः; तदा संस्कारस्य स्मरणरूपता प्राप्त्वा नि. उद्दकग्रहणात्तरकालभावित्वेन, रससंबेदनस्य च ।

अथ निर्विषयत्वेन स्मृतिरूपता उच्यते; तदयुक्तमः पूर्वोऽदितानुभवावेदिनार्थाकारावेदकल्पेन उद्दिष्यमानाणाः कथं निर्विषयत्वम् ? अथ पूर्वानुभूतार्थप्रत्यस्तमये मति समानकालार्थभावान्निर्विषयता; तदा चांदनाजनितविज्ञानम् निर्विषयत्वेन स्मृतित्वमापनीपश्यते, कर्त्तव्यतारूपार्थम् तदाऽभावात् । भावेवा कर्त्तव्यरूपता नोपपश्यते । तदनुपपत्तौ स्वस्तन्तुक्षियाणां १०विलोपप्रसङ्गः । यदि च निर्विषयत्वेन स्मृतिन्वमः; तदा विषयानवधट्जात्यादेः स्मरणस्यास्मृतित्वप्रमङ्गः ।

अथ 'अद्राक्षम्' इत्यनेनाकारणोपजायमानत्वेन स्मृतिन्वमः; तदयुक्तमः; 'इहोदकम्' इत्यनेनाकारणोपजायमानाणाः कथम् 'अद्राक्षम्' इत्येवंस्तपतोपपश्यते ? अथ विप्रमुषित्वा १५अनया भक्त्या उपजायते ।

[(८. प्रसङ्गात् विप्रमोषपरिक्षा ।)

कोऽप्य विप्रमोषो नाम ? किमनुभवाकारस्वीकरणम्, स्मरणाकारप्रध्वंसो वा, अपूर्वार्थगृहीनित्वं वा, इन्द्रियार्थस्त्रिकर्षजत्वं वा, इन्द्रियार्थाऽस्त्रिकर्षजत्वं वा ? नयदि अनुभवाकारस्वीकरणम् ; तदा स्मृतिरूपता नोपपश्यते, स्मृत्यनुभवाकारयोः इतरेतरपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । अथ स्मरणाकारप्रध्वंसः; तदयुक्तम्; विज्ञानस्य स्वर्णं स्मृतित्वेनाभ्युपगमात् । प्रध्वंसो हि अविज्ञानात्मकः कर्त्तव्यस्मृतिरूपतां विधत्ते ? अथ अपूर्वार्थविषयगृ(० र्थं गृ)हीतित्वं स्मृतिप्रमोष उच्यते; तदा अत्यन्ताऽननुभूतकनकपनसादिसंविच्चीनां स्मृतिविप्रमोषत्वमापश्यते । अथ इन्द्रियार्थस्त्रिकर्षजत्वं स्मृतिविप्रमोष उच्यते; तदा संविच्चीनानां स्मृतिविप्र-

मोषत्वप्रसङ्गः । अथ इन्द्रियासत्त्विकर्त्त्वं स्मृतिविप्रमोष उच्यते; तदा चोदनाजनितविज्ञानस्य अनुमानोषमानविज्ञानस्य च स्मृतिविप्रमोषत्वमापयते । तस्माद् यथा यथा विचार्यते स्मृतिविप्रमोषः तथा तथा न्यायं न विषहत् इति । तस्मात् मरीच्युदकविज्ञानस्य न स्मृतिविप्रमोषरूपता अपि तु विपरीत- 5 रूपातित्वं सम्यग्ज्ञानत्वं वा ।

[६९. व्यवसायात्मकपदस्य समालोचनम् ।]

तथा, व्यवसायात्मकपदमपि नोपादेयमप्यमे(मपने)याभावात् । ननु स्थाणवादिकेऽर्थे इन्द्रियार्थसत्त्विकर्त्त्वात् सामान्यमात्रदर्शनात् विशेषानुपलब्धौ सन्देहज्ञानमुपजायते तदपनीयते; तस्मिन् सन्देहज्ञाने जाते किंचित् प्रतिभाति आहो न 10 प्रतिभाति ? तद्यदि प्रतिभाति; स किं धर्मी, धर्मो वा ? तथदि धर्मी प्रतिभाति; स तात्त्विकः, अतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; नापनेयता तदिष्यविज्ञानस्य । अथ अतात्त्विकः; तदा अव्यभिचारिपदेन अपनीतत्वात् न व्यवसायात्मकपदसुपादेयम् ।

अथ धर्मः प्रतिभाति; स स्थाणुत्वलक्षणः, पुरुषत्वलक्षणः, 15 उभयं वा ? तथदि स्थाणुत्वलक्षणो धर्मः प्रतिभाति; स तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; कथं तद्युक्ते; सन्देहरूपता, तात्त्विकार्थगृहीतिरूपत्वेन सत्योदकसंबंदनवत् ? अथ अतात्त्विकः; तदा अव्यभिचारिपदेन अपोदितत्वात् न व्यवसायात्मकपदसुपादेयम् । अथ पुरुषत्वलक्षणो धर्मः प्रतिभाति; असाचपि 20 तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; कथं तद्युक्ते; सन्देहरूपता ? अथ अतात्त्विकः तदा अव्यभिचारिपदेन अपोदितत्वात् व्यवसायात्मकपदं न साधीयः ।

अथ उभयं प्रतिभाति; तदा उभयोस्तात्त्विकत्वम्, अतात्त्विकत्वं वा, अथ एकस्य तात्त्विकत्वम्, अन्यस्य अतात्त्विकत्वम् । 25 तद्यदि उभयोस्तात्त्विकत्वम्; तदा तदिज्ञानस्य तात्त्विकत्वमेव, न

सन्देहात्मता । अथ उभावप्यनान्तिवकां; तदा तदिज्ञानस्य विपर्ययरूपता, न सन्देहात्मता । अथ एकस्य नान्तिवकत्वमन्यम्याऽतान्तिवकत्वम्; तदा तदेव ज्ञानं व्यभिचारि तदेवाऽन्यभिचारि-अतान्तिवकार्थगृहीतिरूपत्वाद् व्यभिचारि, नान्तिवकार्थगृहीति-रूपत्वाद्व्यभिचारि । एतेन द्विचन्द्रज्ञानमुद्गाटितम् । तत्र हि द्रव्याकारः प्रतिभाति न गुणाकारः ।

अथ सन्दिग्धार्थीकारप्रतिभासि सन्देहज्ञानमिति चतुः; स सन्दिग्धोऽर्थो विद्यते वा न वा? तत्त्वादि विद्यते; कथं तत्संबेदनस्य सन्देहरूपता अव्याखिनार्थगृहीतिरूपत्वात् सत्यांदक-10संबेदनवत्? अथ न विद्यते; तदाऽन्यभिचारिप्रदेन अपोदित्वात् व्यवसायात्मकपदमपार्थकम् ।

अ[थ] न किंचिदपि प्रतिभाति; न तहि तस्य इन्द्रियार्थ-सञ्जिकर्त्त्वम्, भान्तांदकविज्ञानवत् । तस्माद् व्यवसाया-त्मकपदमपि अनुपादेयम् ।

[५ १०. अव्यपदेश्यपदस्यासामुन्दे लक्षणमार्गन्यस्योदेशः ।]

15 अव्यपदेश्यपदं च यथा न साधीयः तथा लक्षणमार्गे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

[५ ११. इन्द्रियार्थसञ्जिकर्त्त्वमप्यपदस्य सर्वीक्षा ।]

तथा, इन्द्रियार्थसञ्जिकर्त्त्वमपि नांपयत्वते तद्वात्यभावात् । इन्द्रियार्थसञ्जिकर्त्त्वम् हि व्यवहितार्थानुपलब्धिलिङ्गो वा, आ- [चरणलिङ्गो वा], तदुत्पादितघटादिज्ञानावसेयो वा? तत्त्वादि-20व्यवहितार्थानुपलब्धिलिङ्गः; तदयुक्तम्; तेन सह सम्बन्धाऽनुपयत्तेः, तदभावेष्यनुपलब्धसद्ग्रावदर्शनात् । यदभावेऽपि यस्य सद्ग्रावः स कथं तत्सद्ग्रावावेदकः?

अथ आवरणलिङ्गः; तदयुक्तम्; तेन सह संभत्तिग(संग)-तेरभावात्, तदभावेऽपि सद्ग्रावदर्शनात्, तद्ग्रावे वा आवरणा-25नर्थज्य(क्य)म् । तदभावे तद्गतिः कथम्?

अथ तद्वचकुम्भादिज्ञानेन अवगम्यते; तदयुक्तम्; तदनव-
गतौ तदुद्वचत्वस्यानवगतेः । पिज्ञाचपरमाणुमहेद्वरकल्पोऽसौ
सञ्जिकर्षः । कथं तदायतता वेद्यते ज्ञाने? कथं च तद् इन्द्रियार्थ-
सञ्जिकर्षमावेद्याति ज्ञानम्-किं विज्ञानाकारतया, आहो कार्या-
कारतया, इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षजन्याकारतया वा? 5

तद्यदि ज्ञानस्वभावतया; तदयुक्तम्; तदभावेऽपि ज्ञाना-
कारस्य संभव उपमानादिज्ञाने । अथ कार्यात्मतया गमयति;
तदप्ययुक्तम्; उपमानानुमानज्ञान-मरीचिनीलजलादी तस्य
सद्गावोपपत्तेः । यो येन विना भवति स कथं तस्य ज्ञापको नाम? 10
अन्यथा सत्यादेरपि गमकत्वं स्यात् ।

अथ इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षजन्याकारतया संशु(स्)चपतीति
चेत्; असौ इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षजन्याकार; ज्ञानाकारादव्यतिरिक्तः;
व्यतिरिक्तो वा? यद्यव्यतिरिक्तः; तदा ज्ञानात्मता-
मात्रम्, नाऽकारान्तरेकोऽन्योस्ति विभाव्यमानोऽनुमानादि-
ज्ञानेषु यथा । आकारान्तरान्तरेके वा ज्ञानसूपता हीयते । अथ 15
व्यतिरिक्तः; नस्यैव तहिं गमकत्वं न ज्ञानाकारस्य । तस्याप्य-
गमकत्वं तद्वेदनात् ।

किञ्च, तदुत्पन्नम् इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षाद् विज्ञानं स्वरूपेणा-
वगाहनीयम्, ततो व्याप्तिस्मरणम्, तदनु परामर्शज्ञानम्, ततोऽ-
नुमेयावगतिरिति । न च एतावन्ते काले विज्ञानं स्थितिपदं 20
वृद्धनाति, आशुभावित्वेन प्रत्यस्तमितत्वात् । अथ बुद्ध्यास्त्रहेन
धर्मधर्मिन्यायेन परिकल्प्यते अनुमानम्; तदा अवास्तवं
प्राप्नोति सुगतानुमानवत् ॥ ४ ॥

[§ १२. इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षेऽसंवधप्रकटनम् ।]

तथा, इन्द्रियोत्पाद्यत्वमपि नोपपद्यते, इन्द्रियोत्पाद्यत्वा-
तिरेकानवगतेः । विज्ञानं स्वभावतयैव वेद्यते, नाकारान्तरेण, 25
तज्ज्ञसौ वा ज्ञानाकारविरहप्रसङ्गः । न च ज्ञानम् इन्द्रियसम्बद्धं

दृष्टं येन तद् उपलभ्यमानम् इन्द्रियं गमयति । अथ क्रिया अन्यत्र करणसाध्या दृष्टा । सैव गमिकाऽस्तु यस्याः करणमम्बन्धोऽवगतः । न चान्यस्य सम्बन्धे अन्यस्य गमकत्वं किञ्चित्तमाम्याद् उपपद्यते । न जातु देवदत्तनयननीलसम्बन्धे मति यजदत्तेन्द्रियं उघटादिकमर्यम् असति सम्बन्धे करणत्वमाम्याद् प्रकाशयद् दृष्टम् । तथा, अर्थजन्याकारोऽपि विज्ञाने अनेनैव प्रकारेण पर्युदस्तो वेदितव्यः ।

[१३. अर्थस्यापि प्रत्यक्षज्ञनकर्त्तव्याऽन्तः ।]

तथा, अर्थोऽपि विज्ञानमुत्पादयनि-अनुपजातानिशयः, उपजातानिशयो वा, अव्यतिरिक्तोपजातानिशयो वा, व्यतिरिक्तोपजातानिशयो वा ? तथादि अनुपजातानिशयः करोन्ति; तदा सर्वदा कुर्यात् न वा करणम् अकरणं वा नोपचिप्यते तत्स्वरूपाननिष्टृतेः । तथा, अव्यतिरिक्तोपजातानिशयोऽपि न करोन्ति, अकारकाकारस्यानुगतेः । अननुगती वा न तर्हि तदव्यतिरिक्तोऽनिशयः । अथ व्यतिरिक्तोपजातानिशयेन जनयते तथापि नो[पपव]ते, अकारकाकाराननिष्टृतेः । अनिष्टृती वा आयातं क्षणिकत्वम् । ततद्वच नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजं विज्ञानं प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ८ ॥

[२. नीमांसकसंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य फलीक्षा ।]

अन्ये तु अनधिगतार्थगन्तुत्वेन प्रमाणलक्षणमभिदधति । ते ख्युक्तवादिनो द्रष्टव्याः । कथमयुक्तवादिता तंषामिति चेत्; 20उच्यते-विभिन्नकारकोत्पादितैकार्थविज्ञानानां यथाव्यवस्थितैकार्थगृहीतिरूपत्वाऽविशेषेऽपि पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य प्रामाण्यम् नोत्तरस्य इत्यत्र नियामकं वक्तव्यम् । अथ यथाव्यवस्थितार्थ-गृहीतिरूपत्वाविशेषेऽपि पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपद्यते न प्रथमोत्तरविज्ञानस्य; तदा अनेनैव न्यायेन प्रथमस्याप्य-25प्रामाण्यं प्रसक्तं गृहीतार्थग्राहित्वाऽविशेषात् । यथा एकनीलस्वलक्षणावभासितयुगपदूतप्रज्ञानेकनीलविज्ञानानां नीलैकार्थ-

गृहीतिरूपता न भिद्यते, तथा पूर्वापरोत्पन्नविज्ञानानामपि गृहीतार्थगृहीतिरूपता न निवत्स्यर्थते ।

अथा(थ) नियतविषयत्वं पूर्वोत्पन्नविज्ञानम् अनधिगतार्थांकारस्वीकरणसुखेन उपादीयते, उत्तरं तु अधिगतार्थांकारविषयम्युपजायते । यदि गृहीतार्थविषयत्वम्; ५ कथं प्रतिनियतविषयत्वम्? अथ प्रतिनियतविषयत्वम्; कथं गृहीतार्थग्राहित्वम्, नियतविषयत्वगृहीतग्राहित्वयोर्विरोधात्? यदि च नियतविषयत्वम्; तदा उभयोरपि प्रामाण्यम् अनधिगतार्थगत्वाऽविशेषात् । अथ एकविषयत्वम्; तदा उभयोरपि प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा गृहीतग्राहित्वाऽविशेषात् । सोऽयं १० गदुप्रवेशाक्षितारकविनिर्गमन्यायोपनिषातः अुतिलालसानां दुरुचारः ।

नन्वधिगतविषयत्वे सत्यपि प्रामाण्यम्युपगमे स्मृतेरपि प्रामाण्यमनुष्ठयते, प्रमाणफलता वा । कोऽत्र निवारयिता? स्मृतिरिहोपजायमाना-आद्यानुभवावेदितार्थांकारविषया वा, १५ अन्यविषया वा, निर्विषया वा? तथदि पूर्वोदितानुभवावेदितार्थांकारविषया; तदा तस्याः प्रमाणफलता नैव निवारयितुं पार्यते गृहीतार्थग्राहित्वाविशेषात् इत्युक्तम् । एवं च स्मृति-सञ्ज्ञकं सप्तमं प्रमाणं प्रसक्तं मीमांसकानाम् ।

अथ पूर्वविज्ञानानवधारितार्थविषया; यदेवं कथं तस्याः २० प्रमाणफलत्वमपनेतुं पार्यते? आद्यानुभवस्यै(स्ये)च स्मृतिरूपता च न प्राप्नोति । हष्टश्रुतार्थविषया हि स्मृतिर्नागृहीतार्थविषया ।

अथ निर्विषया इच्यते; तदा न गृहीतार्थग्राहित्वेन स्मृतेरप्रामाण्यम् अपि तु केशोण्डुकसंबोदनविनिर्विषयत्वेन । अपि च, २५

यदि निर्विषया; तदा गृहीतार्थग्राहिणी कथम्? गृहीतार्थ-
ग्राहिणीति चेत्; 'निर्विषया' इति न चक्षुव्यम् । नच निर्वि-
षया- 'मातरं पितरं शुश्रूषितवानहम्' । सन्ति मे पंचभूतयाः ।
इति पूर्वानुभवावेदितार्थीकारपर्यंवसायिन्यां हि सूनयः, स्मृति-
ज्ञानेन पूर्वानुभवावेदितार्थीकारस्य प्रनिभासनात् । अथ स्मृति-
विज्ञानकाले पूर्वप्रवोधविषयीकृतार्थस्य प्रत्यस्तमिनत्वात् नदि-
षयत्वम् । एवं च निर्विषयत्वेन स्मूतं रप्रामाण्यं न गृहीतार्थ-
ग्राहित्वेन इत्युक्तम् ।

यदि च अवधारितार्थविषयं प्रमाणमप्रमाणम्युपपाशते;
10तदाऽनुमानज्ञानस्य अप्रामाण्यमापनीपत्यते । तदेव कथम्?
कथ्यते-यदेव अविनाभावमन्वन्धग्रहणकालावधारितम् अग्नि-
त्वसामान्यं लिङ्गाजहृत्तित्वेन प्रत्यक्षेण तदेव अनुमानादव-
गच्छति, आहोस्त्वित् पावकस्वरूपम्, मत्त्वर्थं चा, लिङ्गाग्रामज्ञेन्वं चा,
15अग्निव्यक्तिपारतन्त्रं चा अग्नित्वसामान्यस्य? नयदि पूर्वावधा-
रितसामान्यविषयमभ्युपेयते; तदा प्रामाण्यं नैव ममामादयनि
गृहीतार्थग्राहित्वेन स्मृतिवदेव । तदप्रामाण्ये नाग्निभ्रत्वव्यवस्थो-
पपत्तिः तदनुपपत्ती चा अर्थापत्त्या अग्निव्यक्तिमस्तितिः ।
ततदृच 'अमुत्राग्निः' 'अग्निरानीयताम्' इति मकल्लोकवद्वार-
20विरहः स्पात् । अथ मा भूदेनदृच्यवद्वारहानिरिति चंत्पूर्वा-
वधारितेष्यते अनुमानस्या(स्य) प्रामाण्यमभ्युपेयते; तदा
अनधिगतार्थगन्तुविशेषणमपार्थकं ओत्रियाणामिनि ।

अथ पावकस्वरूपमनुभिमीथे; तत् लिङ्गाजहृत्तित्वेन
पूर्वमवधारितं चा, न चा? यदि पूर्वोपलब्धम्: अधिगतार्थविषय-
25त्वसामान्यात्मनुमानस्य । अथ न पूर्वोपलब्धम्; अव्यापकोऽग्निः
अनुमानात्तर्हि प्रतीयते, तदन्युपगमे तृणजलादिविषयमप्य-
नुमानं प्रसज्यते ।

अथ मत्वयोऽनुभीयते; स पूर्वोब्धारितो वा, न वा ? यद्य-
व्यधारितः ; कथमनधिगतार्थगन्तव्यिशेषणमनुमाने संभवति ?
अथ नैवावगतः ; तदानीं जलतृणादिविषयमत्यनुमानं प्रसज्येत
इत्युक्तम् ।

अथ लिङ्गव्यापारसमानकालीनास्तित्वम् अग्निसामा- 5
न्यस्य अनुभीयते ; तदनुमानव्यापारसमानकालीनास्तित्वम् अ-
ग्नित्वसामान्याद् व्यतिरिक्तम्, अव्यतिरिक्तं वा ? नद्यदि अव्य-
तिरिक्तम् ; तदानीं पूर्वोपलब्धास्तित्वविषयमेवानुमानम्, कथम-
नधिगतार्थगन्तव्यिशेषणमपार्थकं न भवेत् ? अथ व्यतिरिक्तम् ;
तत्कि पूर्वोपलब्धम्, अनुपलब्धं वा ? यदि पूर्वोपलब्धम् ; 10
तद्विषयत्वेऽनुमानस्य नाऽनधिगतार्थगन्तव्यिशेषणमुपपत्तते ।
अथ नोपलब्धम् ; तत्कथमनुभीयते जलादिकल्पं धूमेन ?

अथ लिङ्गोपसर्जनत्वमग्नित्वसामान्यस्य अनुमानात् प्र-
तीयते ; तद्विलिङ्गोपसर्जनत्वम् अग्नित्वसामान्याद् भिज्ञम्, अ-
भिज्ञं वा ? यद्यभिज्ञम् ; पूर्वोपलब्धाऽग्नित्वसामान्यविषयमेव 15
अनुमानं कथं प्रामाण्यमाग् भवति ? अध भिज्ञम् ; तद् अधिग-
ताभाविसम्बन्धग्रहणकाले लिङ्गव्यापकत्वेन अव्यधारितं वा,
न वा ? यद्यव्यधारितम् ; कथमनधिगतार्थविषयमनुमानम् ? अथ
लिङ्गव्यापकत्वेनान्नवगतम् ; तदा तद्विषयत्वेऽनुमानस्य परि-
कल्पयमाने त्रिभुवनावेदकल्पं धूमस्य किञ्च परिकल्पयते, सम्ब-20
न्धाभावाऽविशेषात् ?

अथ अग्निव्यक्तिपारतनन्तयमनुभीयते धूमेन अग्नित्वसा-
मान्यस्य इति चेत् ; तत्पारतनन्तयम् अग्नित्वसामान्यस्य धूम-
व्यापकत्वेन अव्यधारितं वा, न वा ? यद्यव्यधारितम् ; पुनरपि
गृहीतग्राहित्वं नानिवर्त्तते 25 अनुमानम् । अथ नाव्यधारितं धूम-
व्यापकत्वेन पारतनन्तयम् अग्निसामान्यस्य इति चेत् ; कथमनु-
भीयते इत्युक्तं पुरस्तात् ।

[§ १. गोत्वादिप्रतिपादकत्वेन गोशब्दार्थामप्रामाण्यादादितम् ।]

एतेन पूर्वोपत्तदधगोत्वादिप्रतिपादकत्वेन गोशब्दादंद्रप्रा-
माण्यमुदादितम् । नदंव कथम् ? किञ्चन-किं संकेनप्रहणकाला-
वगतगोत्वार्थवाचकत्वम्, नद्यनिरिक्तार्थवाचकत्वं वा प्रति-
पादयने गोशब्दस्य ? नद्यदि संकेनप्रहणकालाधिकरणगोत्व-
स्वरूपावेदकत्वं जेमीयने गोशब्दस्यः नदा विदिनार्थीकागवेद-
कत्वेन न मानत्वमासादयनि गोशब्दः । अथ वेदिनार्थीकारा-
वेदकत्वेऽपि प्रामाण्यमावहनिः नदा अनभिगतार्थगन्तृविशो-
षणस्य विषयो वक्तव्यः । अथ नद्यनिरिक्तार्थवाचकत्वमः नदा-
10नीमसंकेन(ति)त ग्रार्थः प्रनीयने गोशब्दात्, ननभ स्वसि-
द्यान्तप्रतीतिविदोधां दुर्बिवारः । अथ गोत्वमवाऽवगम्यने
गोशब्देन इति चेत्; नत्रापि प्रपञ्चिनमेव अप्रामाण्यकारण(णं)
गृहीतयाहित्वम् । तदप्रामाण्यं न गोत्वव्यवस्थितिः । नदनव-
स्थिती नार्थोपत्त्याधिकरणव्यवस्थितिः ।

15 [§ २. अर्थापत्तेवधिकरणव्यवस्थित्यनुपपत्तकत्वम् निषेधः ।]

इतोऽपि नार्थोपत्त्याधिकरणव्यवस्थितिस्पष्टपत्तेने-किम् अ-
र्थोपत्त्या पूर्वोवधारिनाधिकरणप्रत्यायनं किञ्चन, आहारस्त्वत्
अपूर्वोधिकरणप्रत्यायनम् ? नद्यदि पूर्वोवधारिनाधिकरणपर्य-
वसिताऽर्थोपत्तिः; नदा प्रतिपादिनार्थप्रतिपादकत्वेन न प्रमा-
20णम् । अथ अद्यपिण्डावेदकत्वम्; नदा गोत्वान्यथानुपपत्त्या
गजवाजिकल्पनापि कार्या । अथ पूर्वोवधारिनस्य इदानीन्त-
नमस्तित्वम् अर्थोपत्त्याऽवसीयते इति चेत्; नत् इदानीन्तन-
मस्तित्वं पूर्वोवधारितादृव्यतिरिक्तम्, अव्यतिरिक्तं वा ? नद्यदि
अव्यतिरिक्तम्; नदा पूर्वोवधारिनार्थप्रतिपादकत्वेन कथम्
25अर्थोपत्तेः प्रामाण्यं वेदविदो वदन्ति ? अथ अर्थोन्तरम्; कथं
गोत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते ? तत्प्रतीत्यन्युपगमे वा गजवाजि-
विषयापि प्रतिपत्तिः स्यात् इत्यसकृत् प्रतिपादितम् । एवं च
सति यदुक्तम्-

“ इदानीन्तनमस्तित्वं नहि पूर्वचिया गतम् । ”

[श्लोकवा० सूत्र ४, श्लोक २३४] इति

तद् बालचल्मितम् ।

[३. प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यवाच्छब्दस्य सूचनम् ।]

एतेन प्रत्यभिज्ञानस्यापि प्रामाण्यं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् ॥३॥ ५

[३. ताथागतसंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा ।]

[३. अनधिगतार्थाधिगतन्तुत्वेतिविशेषणस्यापार्थकत्वप्रदर्शनम् ।]

तथा, ताथागतानामपि अनधिगतार्थगतन्तुविशेषणमपार्थकम् अपांहृत्यज्ञानाऽसंभवात् । नहि पूर्वापरकालभाविनी विज्ञाने एकविषये स्तः, न स्वलक्षणैकविषये, न सामान्यैकविषये, १० स्वलक्षणस्य अभिन्नैकत्वाभावस्य कमत्रुत्यनेकविज्ञानजननशक्तिव्यनिरेकात् ।

अथ युगपदेकविषयोत्पज्ञाऽनेकविज्ञानापनोदार्थम्; तदप्ययुक्तम्; एकविषयोत्पज्ञानेकपुरुषसंबेदनस्य अप्रामाण्यमापनीपश्येत् । अथ सामान्यैकविषयानेकविज्ञानापनोदार्थं विज्ञो-१५ पणसुपार्दीयते; तदप्ययुक्तम्; न सामान्ये एकविज्ञानमस्ति, नाप्यनेकविज्ञानं तस्य स्वयमसंभवात् । तदाकारविरहे ‘सामान्यविषयं विज्ञानम्’ इति प्रतिकर्मव्यवस्थाहेतुर्वक्तव्यः । तदाकारे चा सामान्यस्य सदात्मता, अनाप्तिकाकारतादात्म्ये चा ज्ञानातात्त्विकत्वप्रसङ्गः । २०

किंच, एकविषये प्रवर्त्तमानयोः एकस्याऽप्रामाण्यम्, प्रमाणान्तरत्वाभावो वा? तथादि अप्रामाण्यम्; तदयुक्तम्; अविशिष्टैकार्थगृहीनिरूपत्वे उभयोः प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विकल्पानुपपत्तेः, चिकिल्पे वाधकविषयोत्पज्ञाऽनेकपुरुषविज्ञानभेदप्रसङ्गः । अथाऽप्रमाणान्तरत्वम्; तदप्यनुपपत्तम्; किम् एक-२५ विषयोत्पादितानेकप्रत्यक्षादिज्ञानानां व्यक्तिनानात्वं नोपपत्तेः, आहो आकारनानात्वम्? तथादि व्यक्तिनानात्वं न जाध-

टीनि; तदसत्; एकनीलोत्पादितानेकनीलालोकविज्ञानानां व्यक्तिनानात्वदर्शनात् । अथ अनेकाकारना नोपपश्यते; तदयुक्तम्; नीलालोकविज्ञानानाम् अनेकाकारकत्वदर्शनात् । न तदुत्पादको नीलप्रपञ्चोस्ति, एकात्मतया स्वयमनुपगमात् । अथ ५एकविषयत्वे प्रत्यक्षानुमानव्यपदेशानुपपत्तिः तदंतदयुक्तम्; भिन्नकारणकार्यत्वेन व्यष्टेऽयोप(देशोप)पत्तेः । यथा एकनीलोत्पज्ञानेकदेवदत्तज्ञानानां भिन्नकारणकार्यत्वेन [देवदत्तविज्ञानानां] भिन्नकर्तृकार्यत्वेन देवदत्तादिज्ञानव्यपदेशः तथे-हापि ॥३॥

10 [§ २. अविसंवादि ज्ञानमित्यस्य प्रमाणस्त्रैणस्यापि निरासः ।]

अन्ये तु “अविसंवादि ज्ञानम्” [प्रमाणसा २.१] प्रमाणमनिदधति । कोऽयमविसंवादार्थः – किं यथाव्यवस्थितार्थ-गुह्यतित्वम्, वाधारहितत्वं वा, प्रतीयमानार्थजनयता वा, प्रतीयमानार्थं प्रति प्रवर्तकत्वं वा, अर्थप्रापकत्वं वा ? तद्यदि १५यथाव्यवस्थितार्थगुह्यतित्वम्; तदाऽनुमानज्ञानं(ने) नोपपश्यते । अथ वाधारहितत्वम्; तदप्यनुमानज्ञाने नोपपश्यते । अथ प्रतीयमानार्थोत्पाद्यत्वम्; तदप्यनुमानज्ञानस्य नोपपश्यते, सामान्याकारस्य जनकत्वव्याख्यात्तेः । तथा, रागादिसंबद्धस्याप्य-वभातार्थोत्पाद्यत्वं नोपपश्यते, स्वात्मोत्पादने सामर्थ्यव्यनि-२०वेकात् । तथा, योगिप्रत्यक्षस्य च प्रतीयमानार्थजनयता न संभवति व्यनीताऽनागतयोरजनकत्वात्, जनकत्वे वा अनीताऽनागतता हीयते । अथ प्रतीयमानार्थं प्रति प्रवर्तकत्वमविसंवादार्थः; तद् विपर्यपज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वं विद्यते । विपरीतोत्पज्ञोदक्षुद्धिः प्रवर्तते, न च तस्य अविसंवादोऽस्ति । २५सत्योदक्षज्ञानेऽपि जाते न प्रवर्तते केनापि हेतुना, तदपि विसंवादि स्यात् ।

1. कोऽक्षमतः लालो निरपेक्षो भवति ।

अथ अर्थप्रापकत्वमविसंबादः; तत्र किम्—अर्थमात्रप्रापकत्वम्, आहो अवभातार्थप्रापकत्वम्, तज्जातीयोदकप्रापकत्वं वा, स्वोत्पादकार्थप्रापकत्वं वा, अथ स्वोत्पादककारकाणां श्रुतभावित्वमविसंबादः? यत्थर्थमात्रप्रापकत्वम्: केशोण्डुकेन्दुष्यसंबेदनस्यापि अविसंबादित्वमापयते । अथ अवभा- 5 तार्थप्रापकत्वम्; तदा अनुमानज्ञानस्य अविसंबादित्वं न लभ्यते अवभातार्थाऽप्रापकत्वात् । अनुमानज्ञाने हि सामान्याकारोऽवभानि, न चासौ प्राप्यते स्वयमसञ्चात् । तथा, योगिज्ञानस्य अनीतानागतार्थे समुत्पन्नस्य अर्थप्रापकत्वं न विद्यते । तथा, रागादिसंबेदनेऽपि जाते न अवभातरागादि-10 प्राप्तिरस्ति । तथा, प्रत्यक्षेऽपि विज्ञाने नाऽवभातार्थप्राप्तिरस्ति, क्षणिकत्वेन अस्तमितत्वात् । अथ तज्जातीयोदकप्रापकत्वेन अविसंबादित्वमुच्यते; तदयुक्तम्; उदकत्वजातेरभावात् ।

अथ अनुदकत्वव्याघृतिर्जीतिरित्युच्यते; सा उदकव्यक्तिभ्योऽव्यतिरित्ता, व्यतिरित्ता वा? यद्यव्यतिरित्ता; तदा व्य-15 त्तिरेव न जातिः । अथ व्यतिरित्ता; सा वस्तुभूता, अवस्तुभूता वा? यदि वस्तुभूता; अन्युपेतहानिः । अथ अवस्तुभूता; तद्वतिः कथम्? न च उदकव्यक्तीनां नानात्वमुपपद्यते । यथा च नोपपद्यते तथा निवेदितं नैयायिकप्रत्यक्षलक्षणाधिकारे ।

अथ स्वोत्पादकार्थप्रापकत्वमविसंबादकत्वम्; तदयुक्तम्; 20 नयनालोकमनस्कारादेः प्रत्यस्तमितत्वात् । अथ स्वोत्पादककारकाणां श्रुतभावित्वम् अविसंबादस्तदभावे तदभावप्रसङ्गात्; यद्येवं केशोण्डुकविज्ञानस्यापि श्रुतभाविकारणाविसंबादोऽस्ति, अन्यथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । एवं चाव्यवस्थिते यदुक्तम्—“ न हथाभ्यामर्थे परिच्छिद्य प्रवर्त्तमानोऽर्थक्रियायां 25 विसंबादते ” इति तद्वालविलसितम् ।

[६३. सौनत्समनाया मानमेयमन्तर्याया निरसनम् ।]

तथा, मानमेयमन्तर्यापि सांगतमने नांपपश्यते । नदेव कथम् ? कथ्यते-द्वे एव प्रमाणे न मानान्तरमन्ति । नहिन्यं किं व्यक्तिभेदेन, आकारभेदेन, विषयभेदेन वा ? यदि व्यक्तिभेदेन; तदा अपरिसंख्येयत्वे ज्ञानव्यक्तिनामानन्तर्याद् - दिन्वानुपपत्तिः । न च ज्ञानानां भेदोऽस्ति; अज्ञानादिः (दि) ज्ञानं ज्ञानात्मतया भिद्यते, ज्ञानान्तरात् कथं निवर्त्तने-किं ज्ञानात्मतया, आकारान्तरेण वा ? यदि ज्ञानाकारतया भिद्यते; तदा अन्येषाम् अज्ञानात्मकत्वप्रमङ्गः रमादेशिव । अथ आकारान्तरेण व्यावर्त्तते; तदा अज्ञानात्मना नस्य उत्पत्ताने रमादेशिव । अथ आकारभेदे ज्ञानयोर्भेदः सांप्यनुपपत्त एव; ज्ञानाकारव्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानयोर्नाकारान्तरमस्ति । तदुपगमं वा ज्ञानाकारविरहः स्यात् । न च आकारमस्त्रात्मकं ज्ञानम्, तस्याभिज्ञानात्मकत्वात् ।

15 अथ विषयभेदेन द्वैविष्यमुपपाश्यते; तदाऽनुमानज्ञानस्य विषयार्थो वक्तव्यः - किम् अग्न्यादिम्बलक्षणाविषयम्, विशमानसामान्यविषयम्, अपारमार्थिकसामान्यविषयं वा, निविषयं वा, स्वांशविषयं वा ? यदि अग्न्यादिम्बलक्षणाविषयम्; तदा प्रत्यक्षानुमानयोः भेदानुपपत्तिः, अभिज्ञविषयत्वात् । अथ आनुमानिके ज्ञाने अग्निमात्रं प्रतीयते, प्रत्यक्षे तु तार्णादिविकारपात्मतया प्रतीयते; यद्योर्व स्वलक्षणविषयत्वं नानिवर्त्तते अनुमानस्य यदि नाम वह्नेरेव प्रपञ्चता । अथ मत्सामान्यविषयत्वम् तथापि प्रत्यक्षानुमानयोर्न भेदोऽस्ति, सामान्यस्य स्वलक्षणरूपत्वात् । न च सत्सामान्यस्य विज्ञानविषयतोपपत्तते, 25 निविषयत्वेन जनकत्वाकारापैकत्वानुपपत्तेः । न च मत्सामान्यविषयत्वे भ्रान्ततोपपत्तते । “ आनिरप्यर्थमन्धतः प्रमा ”

इनि न वक्तव्यम् । अथ असत्सामान्यविषयम्; न तर्हि तस्य भ्रान्तता असतः स्वेन स्वेण विद्यमानत्वात् । न च असद् विषयभावं प्रतिपद्यते, जनकत्वाऽऽकारार्पकत्वव्यतिरेकात् । अव्यतिरेके वा वस्तुत्वप्रसङ्गः, तत्प्रसक्तौ च प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदानुपपत्तिः ।

5

अथ निर्विषयम्; न तर्हि मानयोर्भेदोऽस्ति, अनुमानज्ञानस्य विषयाऽसंभवात् । नापि भ्रान्तता निर्विषयत्वादेव । न च ज्ञानस्य स्वसत्तामात्रेण भ्रान्तता अभ्रान्तता च उपपद्यते, किन्तु परोपधानवद्वात् । अथ स्वांशाविषयम्; तथापि प्रत्यक्षानुमानयोर्न नानात्वम् उभयोः स्वलक्षणविषयत्वात् । न चानुमान-10 ज्ञानस्य भ्रान्तता स्वांशास्याऽवज्ञनात् ।

तथा प्रत्यक्षस्यापि विषयो वक्तव्यः — किं रूपादिस्वलक्षणविषयम्, आत्मविषयम्, उभयविषयं चा ? तत्यदि रूपादिभागालोचकम्; तद्युक्तम्; तदनवगती एतद्वयनावात् । अथ ज्ञानमात्रकायावगाहकम्; तदपि नोपपद्यते, विषयभावस्य जन-15 कत्वा-ऽऽकारार्पकत्वेन व्यवस्थितेः । न च आत्मनि जनकत्वमाकारार्पकत्वं चोपपद्यने—विषयिणमपेक्ष्य विषयो भवनि, यथा कारणमपेक्ष्य कार्यं, कार्यं चापेक्ष्य कारणं तथेहापि । यदि च प्रत्यक्षज्ञानेन आत्ममात्रम् आत्मसात् क्रियते; तदाऽनुमानेष्येतदस्ति प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदानुपपत्तिः । अथ उभयं विषयी-20 क्रियते; तदप्ययुक्तम्; एकोपलभस्य द्वितीयाकारपरिहारेण व्यवस्थितत्वात् । यदि च रूपगृहीतिरेव ज्ञानगृहीतिः; तदा रूपस्य ज्ञानरूपता, ज्ञानस्य वा रूपरूपता, रूपगृहीतेवा रूपाऽव्यवस्थापकत्वम् । न च एकस्य आकारद्वयं पद्यामः ।

न च द्वित्वावधारणा(ण)मिहोपपद्यते । प्रत्यक्षं ज्ञानम्-25 आत्मानं गृहदुपजायते नानुमानं विषययति । तथा, अनुमानमपि आत्मानमात्मसात्कुर्वदुपजायते, न प्रत्यक्षं ज्ञानमव-

द्योतयति । एवं द्वित्त्वमन्त्यात्यवहानात्परतिः । अथ विष्ट-
ल्पेन द्रव्यावधारणमिति चेतः तदयुक्तम् । अमानवि आन्मम-
वेदनपर्यवमितत्वात् द्वयं गृहाति । ग्रहण वा अभ्युपनहानम् ।
तदनुपपत्तौ च छे एवेनि जडचेष्टितम् ॥५॥

5 [४. सौम्यतसंमनस्य ग्रन्थस्तत्त्वमिते ।]

तथा, “प्रत्यक्षे कल्पनाऽपांदभन्नात्म्” [नायवि, १.५]

इति न वक्तव्यम्, कल्पनापांदपदस्य अपोहन्याधीमंभवात् ।
ननु कल्पनैव अपोहन्याः केयं कल्पना—किं गुणचलनजात्यादि-
विशेषणोत्पादितं विज्ञानं कल्पना, आहो स्मृत्युन्पादकं वि-
१०ज्ञानं कल्पना, स्मृतिस्तं वा, स्मृत्युन्पादां वा, अभिलाष-
संसर्गनिर्भासां वा, अभिलाषवर्ती ग्रन्तिर्भासां कल्पना, अस्पष्टा-
कारा वा, अताच्चिकार्थदृहीनिस्तपा वा, स्वयं वाऽताच्चिकारी,
त्रिरूपाल्लिङ्गातोऽर्थदृहवा, अनीताऽनामनाधीनिर्भासा वा ?

तथादि गुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पादितं विज्ञानं क-
१५ल्पना; तत्किम् अविद्यमानगुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पा-
द्यत्वेन कल्पना, तत् विद्यमानोत्पाद्यत्वेन ? तत्तदि अविद्यमान-
गुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पाद्यत्वेन कल्पनात्मम्; तद-
युक्तम्; अविद्यमानस्य जनकत्वाभावादेष अकल्पनात्मम् ।
अथ विद्यमानगुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पाद्यत्वेन कल्पना;
२०तत्किं सविषयं कल्पनाज्ञानम्, निर्विषयं वा ? तत्तदि मवि-
षयं सत् कल्पनाज्ञानम्; तदयुक्तम्; गुणचलनजात्यादिजन्य-
त्वेऽपि न कल्पनात्मम् अर्थसामर्थ्यसमुद्धवत्वस्याऽननिष्टुतोः ।
अथ निर्विषयं सत् कल्पना; तदा निर्विषयत्वमेव कल्प-
नात्मे कारणं न गुणचलनजात्यादिविशेषणजन्यत्वम् । यदि
२५च तत्त्विर्विषयम्; तदा न कल्पनाज्ञानम्, नात्यकल्पनाज्ञानम्,
ज्ञानमात्रता स्यात् । ज्ञानात्मतया च कल्पनात्मे सर्वे ज्ञानं
कल्पनाज्ञानं स्यात् ।

अथ स्मृत्युत्पादकं ज्ञानं कल्पना; तदयुक्तम्; रूपादिदर्शनादपि स्मृतिरूपयते, न च कल्पनात्वम् । “ यत्सञ्ज्ञिधाने यो दृष्टः तदृष्टेस्ततौ(०तज्जनौ) स्मृतिः ॥ ” इति चचनात् ।

अथ स्मृतिरूपत्वेन कल्पना; तत्रापि किं यृहीतग्राहित्वेन, निर्विषयत्वेन, अपूर्वार्थगृहीतिरूपत्वेन वा ? तद्यदि यृहीतार्थ- ५ ग्राहित्वेन कल्पनात्वम्; तदा प्रथमानुभवस्यापि कल्पनात्वमापयते गृहीतार्थग्राहित्वाविशेषात् इत्युक्तं पुरस्तात् । अथ निर्विषयत्वेन; तदा न कल्पनाकारता नाष्यकल्पनाकारता ज्ञानाकारव्यतिरेकेण ।

अथापूर्वार्थगृहीतित्वेन कल्पनात्वम्; तदयुक्तम्; न १० स्मृतेरपूर्वार्थगृहीतित्वमस्ति तदभावात् कल्पनात्वम् । यदि च अपूर्वार्थ गृहीतित्वेन कल्पनात्वम्; रूपादिज्ञानानां कल्पनात्वमापयते ।

अथ स्मृत्युत्पाद्यत्वेन कल्पनात्वम्; तदा रूपादिज्ञानस्यापि निर्विकल्पकत्वेनाभिमतस्य स्मृत्युत्पाद्यत्वमस्ति, तदस्तु १५ कल्पनाज्ञानम् । अथ न भवति तत् कल्पनाज्ञानं स्मृत्या वोधस्वभावतयोत्पादितं कल्पनाज्ञानं न स्मरणाकारतयोत्पाद्यते; तदिदं मदिकल्पान्दोलितबुद्धेः निरूपपञ्चिकाऽभिधानम् । न हयेकस्य स्वभावद्वयस्मृत्पश्यामः ।

अथ अभिलापसंसर्गप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना; स सं-२० सर्गः पारमार्थिकः, अपारमार्थिको चा ? यदि पारमार्थिकः; न तदा तस्य कल्पनात्वं रूपादिज्ञानस्येव । अथ अपारमार्थिकः; कथं तदाभं विज्ञानम्, नैरात्म्यप्रसङ्गात् । न चाऽतार्थिवके विषयार्थः कदिच्चल्लभ्यते, जनकत्वा-२५कारार्पकत्व-सहोत्पाद-सत्तामात्रव्यतिरेकात् । यदि च अतार्थिवकार्थगृहीतिरूपम्; २५

१ सम्मतिः पृ० ५२३ ।

तदा विपर्ययज्ञानम् । तत्र अव्यभिचारिपदेन अपांदिनम्, न कल्पनापोदपदमुपादेयम् ।

अथ अभिलापवर्ती प्रतीतिः कल्पना किम्-अभिलापा-
त्मिका, आहो अभिलापोत्पाद्या, अभिलापगृहीतिवां ? तथा दि-
5 अभिलापात्मिका; प्रतीतिः कथम् ? प्रतीतिशब्दंतः । अभिला-
पात्मिका । इति न वक्तव्यम् । विज्ञाकारयोस्नादान्वयव्यव्यव-
रेकात् । अथ अभिलापोत्पाद्या; तदा शब्दज्ञानानां कल्पनात्व-
मापद्यते । तेषां च कल्पनात्वे शब्दव्यवस्थाऽनुपर्णिः स्यात् ।
अभिलापगृहीतित्वेन कल्पनात्वम्; तदा सर्वासाम् अभिलाप-
10 गृहीतीनाम् कल्पनात्वमापद्यते, तस्कल्पनात्वे शब्दव्यवस्था-
नुपर्णिः ।

[६८, प्रस्पष्टाकाराया अस्पष्टाया विकल्प्य दृष्टिः ।]

अथ अस्पष्टाकारा प्रतीतिः कल्पना; अस्पष्टना का ? किम्
अविज्ञानात्मकत्वम्, आहो स्वलक्षणाजन्यत्वम्, अथ प्रतीय-
15 मानार्थाजन्यत्वम्, प्रतीयमानासल्यता वा, स्वलक्षणाप्रतिभा-
सिता वा ? तथा दि अविज्ञानात्मकत्वमस्पष्टना; तदयुक्तम्;
प्रतीतिरिह अस्पष्टाकारा गीयते, सा कथं विज्ञानात्मिका
भवितुमर्हति ? अथ स्वलक्षणाजन्यता अस्पष्टना; तदा ज्ञाना-
कस्मिकत्वप्रसङ्गः । अथ प्रतीयमानार्थाजन्यत्वम्; तदा
20 रागादिसंबोदनस्य अस्पष्टना प्राप्नोति, रागादीनां स्वात्मसंबो-
दनोत्पादकत्वाऽयोगात्, स्वात्मोत्पादकत्वं वस्तुनां न हृष-
पूर्वम् । तथा केशोण्डुकविज्ञानस्य (स्य) प्रतीयमानकेशोण्डुको-
त्पादत्वं न विद्यते, तदप्य(पि) स्पष्टाभमुपजायते न तु
अस्पष्टाभम्, “न विकल्पानुशब्दस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता”
25 [प्रमाणवा० ३.२८३] इति वचनात् ।

अथ स्वलक्षणाप्रतिभासित्वमस्पष्टना; तदा निर्विकल्पा-
भिमतकेशोण्डुकविज्ञानस्य अस्पष्टना प्राप्नोति, तत्र स्वल-

क्षणस्याप्रतिभासनात् स्पष्टाभं च तद्वीयते । न च ताथागते दर्शने तथाभूतं ज्ञानमस्ति यत् स्वलक्षणाप्रतिभासि, सर्वस्मिन् ज्ञाने ज्ञानकार्यप्रतिभासनात् ।

अथ प्रतीयमाना सत्यता अस्पष्टता; तदा केशोण्डुके-न्दुष्यविज्ञानस्य अस्पष्टता प्राप्नोति । न च प्रतीयमानस्यास-५ त्यता, विज्ञानकार्यस्य प्रतीयमानत्वात् । न च तस्य विसं-वादोऽस्ति ।

अथ अताच्चिकार्यगृहीतिरूपा कल्पना; तदा केशोण्डुक-विज्ञानस्यापि कल्पनात्वमापयते । अथ स्वयमताच्चिकी; तदा प्रतीतिः कथम् ? प्रतीतिश्वेद् ; अताच्चिकी कथम् ? । १०

अथ त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थद्वक् कल्पना इति चेत्; सापि किं लिङ्गजन्यत्वेन कल्पना, आहो निर्विषयत्वेन ? तथादि लिङ्ग-जन्यत्वेन कल्पनात्वम्; तदा लिङ्गावगाहकनिर्विकल्पकवि-ज्ञानस्यापि कल्पनात्वमापयते । न च अनुमेयज्ञानस्याव्यव-धानेन लिङ्गोत्पाद्यत्वमस्ति । १५

अथ निर्विषयत्वेन कल्पनात्वम्; तदपि न योगुज्यते; स्वांशाविषयत्वादनुमानज्ञानस्य । अथ स्वांशाविषयव्यतिरिक्त-विषयो नास्ति, निर्विषयत्वेन कल्पनात्वमपदिद्यते; तदा केशो-ण्डुकविज्ञानस्यापि कल्पनात्वमापयते ।

अथ यत् निर्विकल्पकं तत् विस्पष्टतयोपजायते । आनुमा-२० निकं तु अस्पष्टाभं तेन तत् कल्पनाज्ञानम्; तदगुक्तम्; अस्प-ष्टता च यथा न संभवति तथा प्रागेवोक्ता ।

[५ २. प्रसङ्गायाताया: प्रत्यभीयस्पष्टताया विकल्प विद्वन्वनम् ।]

प्रत्यक्षज्ञानस्य च स्पष्टता का ? किं स्वलक्षणजन्यता, आहो स्वलक्षणप्रतिभासिता ? तथादि स्वलक्षणजन्यता; किं प्रतीय-२५ मानस्वलक्षणजन्यता, तद्विपरीतस्वलक्षणजन्यता चा ? ।

तद्यदि प्रतीत्यारुद्दत्तलक्षणजन्यता ; प्रतीतौ किमवभाति-
किमर्थः ; ज्ञानम् , उभयं वा ? तद्यदि अर्थः ; तदयुक्तम् ; अप्र-
तीतायां प्रतीतौ तदनवभासनात् । अथ ज्ञानम् ; न तर्हि तद्
आत्मानमुत्पाद्यति , स्वात्मनि कियाव्यतिरेकात् । अथ उभयं
प्रतिभाति ; तदयुक्तम् ; एकोपलभ्यस्य द्वितीयाकारपरिहार-
स्थितिर्थमेत्वात् । यदि चोभयं प्रतिभाति ; तदा अर्थवत्
ज्ञानेनापि ज्ञानमुत्पाद्यते इत्यापव्यते । तत्त्वयुक्तम् , स्वात्मनि
कियाविरोधात् ।

अथ अप्रतीयमानस्वलक्षणजन्यता ; व(त)द्वतिः कथम् ?
10 न प्रत्यक्षेण ; अप्रतीयमानत्वादेव । नाप्यनुमानेन , स्वभावकार्य-
लिङ्गानवगतेः । न स्वभावानुमानं तत्कार्यतादात्म्ये , तदनव-
गतौ तस्याऽनवगतेः । नापि कार्यानुमानम् ; तद्वत्कार्यानुपलब्धेः ,
पिशाचपरमाणुमहेश्वरकल्पार्थोत्पादितं कार्यं नेहोपलभ्यते ।
अथ ज्ञानमेव तस्य लिङ्गम् ; तदयुक्तम् ; तेन सह तस्य सम्ब-
15 धानवगतेऽधिन्मात्रत्वैव न स्वन्यांर्थः , न च चित् आत्माने
जनयति । समनन्तरज्ञानं तस्य हेतुः इति चेत् ; तदयुक्तम् ;
तदवगतौ न मानसिति , परसन्नानज्ञानार्थकल्पं तदपि न स्वसं-
बोद्यं तत्कार्यज्ञानस्य ततो भिज्जत्वात् परसन्नानज्ञानार्थवत् ।
नाप्यनुमानेन ; तदायत्तताया अनवगतेऽधिन्मात्रत्वैव आत्मा-
20 नमवगाहयति नान्यायत्ततया ततोऽन्यस्य पिशाचेश्वरे(र)-
तुल्यत्वात् । यदि च समनन्तरविज्ञानोत्पाद्यत्वेन स्पष्टता ;
तदाऽनुमानज्ञानस्यापि समनन्तरज्ञानोत्पाद्यत्वेन निर्विकल्प-
कत्वमनुपत्तम् ।

अथ स्वलक्षणप्रतिभासिता स्पष्टता ; तत्र किं प्रतिभाति-
25 किम् अर्थः ; ज्ञानम् , उभयं वा ? तद्यदि अर्थः ; तदयुक्तम् ;
अप्रसिद्धायाः(यो) प्रसिद्धौ तत्प्रसिद्धयभावात् । अथ ज्ञानम् ;
तदनुमानेऽपि प्रतिभाति तदप्यस्तु निर्विकल्पकम् । तत्त्विर्वि-

कल्पकत्वे तर्हि अपोहयो मृग्योऽधुना कल्पनापोऽपदस्य ।
अथोभयं प्रतिभाति; तदयुक्तम्; एकोपलभस्य द्वितीयाकार-
परिहारस्थितिधर्मत्वाभ्युपगमात् ।

अथ अतीतानागतार्थगृहीनिरूपा कल्पना; तत्र किम-
वभाति-अर्थः; तदभावो वा, न किंचिदा । यद्यतीतोऽर्थः प्रति- 5
भाति; न तर्हि तस्य कल्पनात्वम् वर्तमाननीलज्ञानवत् । नाप्य-
र्थस्य अतीतता प्रतीयमानत्वेन नीलजलादिवत् । नहि प्रतीय-
मानस्य अतीतता नाम । यदि च प्रतीयमानस्यापि अतीतता
उच्यते तदा सर्वस्य बुद्धयुपलक्षितस्य अतीतता भवेत् । ततश्च
वर्तमानव्यवहारविरहः स्यात् । 10

अथ तदभावः प्रतिभाति; तस्याप्यतीतता नास्ति, स्वेन-
रूपेण विद्यमानत्वात् । नापि तद्विषयविज्ञानस्य कल्पनात्व-
भ्युपगमते, अभावार्थसामर्थ्येन समुद्भवात् । असामर्थ्यं वा
विषयार्थश्चिन्त्यः । अथ निर्विषयम्; न तर्हि तदतीतानागतार्थ-
विज्ञानम् अतीतानागतार्थोपकाररहितमपदिष्यते । न च निर्वि- 15
षयत्वे सति सविकल्पकत्वं निर्विकल्पकत्वं वा, अपि तु ज्ञाना-
त्मतयैव तस्याऽन्यवस्थितिः । न च ज्ञानमात्रतया तस्य सवि-
कल्पकत्वमिष्यते सर्वज्ञानानां सविकल्पकत्वप्रसङ्गात् । यदि
च निर्विषयत्वेन अतीतानागतार्थविज्ञानस्य सविकल्पकत्व-
भ्युपेयते, निर्विकल्पकाभिमतकेशोऽप्तुकविज्ञानस्यापि सवि- 20
कल्पकत्वमापयते । न च अतीतानागतविज्ञानस्य निर्विषयत्व-
मस्ति खांशपर्यवसितत्वात् । नापि खांशव्यतिरिक्तोऽर्थोऽ-
न्योस्ति एकोपलस्ते(०लभ्मे)न अपोहितत्वात् । न च खांशस्य
वज्चनोपपद्यते, तदभावात् सर्वं विज्ञानं सविकल्पकं निर्वि-
कल्पकं वा वक्तव्यं भेदानुपपत्तेः । 25

यदप्युक्तम्—“ कल्पनापोऽप्तुकविज्ञानम् अर्थसामर्थ्येन समु-
द्भवात् रूपादिस्वलक्षणवत् ” इति; तत्र किं प्रतीयमानस्य-

लक्षणोद्भवत्वं विवक्षितम्, आहो अर्थमात्रोद्भवत्वम्? तथादि प्रतीयमानस्वलक्षणोद्भवत्वं विवक्षितम्; तदा रागादिसंवेदनस्य योगिप्रत्यक्षस्य च प्रतीयमानस्वलक्षणोद्भवत्वं न लभ्यते। अथ इन्द्रियजप्रत्यक्षविवक्षया इदमपदिदयने अर्थसामर्थ्येन ५समुद्भूतत्वादिति साधनम्; तथापि [प्रतीयमानार्थसमुद्भव ?]-स्य बाह्यार्थनिराकरणपरत्वात्।

अस्तु वा बाह्योऽर्थः; तथापि किं तेज निमित्तात्मकेन उत्पाद्यते, आहो उपादानात्मकेन? तथादि निमित्तभूतेन उत्पाद्यते; तदा तदृत्पादितरूपस्य रूपरूपता न प्राप्नानि निमित्त-१०भूतरूपोत्पादितज्ञानवत्। अथ उपादानात्मकेन उत्पाद्यते; तदा अनया रीत्या रूपरूपता आपद्यते ज्ञानस्य रूपोत्पादित-रूपस्येव। ततः सर्वम् अविज्ञानात्मकं जगत् स्यात्। अविज्ञानात्मके च जगति मानसेयव्यवहाराभावप्रसङ्गः। तत्यसक्तौ च कस्येदं लक्षणं प्रस्तृयते? अथ उपादानभूतेन रूपेण १५रूपमुत्पाद्यते निमित्तात्मकेन तु ज्ञानमिनि चेत्; तदिदं महात्मुभावस्य दर्शनम्। न हेत्यबालिका एवं वक्तुमुत्सहेत, न हेत्येकस्य अनेकाकारता नाम। न चानेकनामकरणे मेयाद्यन्यत्वमस्ति। अन्यत्वे वा न तर्हीदं वक्तुव्यम्—“स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन मनोविज्ञानं निष्पाद्यते”। तदे-२०वम् इन्द्रियज्ञानस्य प्रतीयमानार्थसमुद्भवत्वाभावः। हप्तान्तश्च साधनविकलः—न रूपादिस्वलक्षणस्य रूपरूपावभावार्थोद्भवत्वमस्ति।

अथ अप्रतीयमानस्वलक्षणोद्भवत्वं भे विवक्षितम्; तदाऽतीतानागतात्मानविकलपानाम् अप्रतीयमानार्थोद्भवत्वेन निर्विकलस्यकत्वमापद्यते।

[§ ३. एकोपलम्भसामर्थ्योत् विकलिपकाया: समुद्भव इत्याशुक्तेनेत्यनम्।]

यदप्यन्यदुक्तम्—“एकोपलम्भसामर्थ्याद् विकलिपकाया: समुद्भवः—‘इदमुपलभे इदं नोपलभे’ इति किल एकमूतलोपलभे

सति विकल्पिका वुद्धिरूपयत्ते—‘इदमुपलभे इदं नोपलभ्यते’
इत्यादिका’ एतदपि न युक्तम् । यथा रूपखलक्षणस्य सविक-
ल्पकविज्ञानजनकत्वं नास्ति अविकल्पकत्वात्, तथा विज्ञान-
खलक्षणमपि सविकल्पकविज्ञानोत्पादकत्वमतिवर्त्तते अवि-
चारकत्वाऽविशेषात् । अथ अविचारकत्वाऽविशेषाऽपि निर्विः ५
कल्पकविज्ञानस्य सविकल्पकविज्ञानोदयदानसामर्थ्यं जेगी-
यते; तदा रूपादिस्वलक्षणस्याप्येतदस्तु, ततः प्रत्यक्षानुभा-
नयोभेदानुपपत्तिः ।

[६ । ४. प्रत्यक्षसाधन एवेत्यदेवैदोकस्य लक्षणम् ।]

यदप्यन्यदुक्तम्—“ प्रत्यक्षसाधन एव इन्द्रियधियः कल्पना-
विरहः । ” अथ कोऽयं कल्पनाविरहो नाम ? किं ज्ञानकाय-१०
तादात्म्यव्यवस्थितदेहः, तद्विपरीतो वा ? तथादि ज्ञानतादा-
त्म्येन व्यवस्थितः; तदा प्रत्यक्षसाधनः कल्पनाविरहः इति ।
किमुक्तं भवति ? प्रत्यक्षसाधनो विज्ञानाकारः प्रत्यक्षधियः । न
केवलं प्रत्यक्षकल्पनाविरहः प्रत्यक्षसाधनानोऽनुभानधियोऽपि
प्रत्यक्षसाधन एव, ज्ञानाकारस्य अनुभानज्ञानेऽपि भावात् । १५
अथ अनुभानज्ञानस्यापि आत्मसंविच्छी कल्पनारहितत्वं
चाह-यार्थापेक्षया कल्पनात्मकत्वमिति चेत्; तदेतन्मुग्धमि-
धान(नं) दुनोति मानसम्—

“ कथं स्युर्विविधाकाराः तदेकस्य वस्तुनः । ”

अथ भेदेन व्यवस्थितः; तद्वतिः कथम् ? न स्वसंवेद्योऽसौ, २०
ज्ञानाकारव्यतिरेकात् । नापि जनकत्वा-५५कारार्पिकत्वेन गृ-
ह्यते, विरहस्य सामर्थ्यव्यतिरेकात् । एवं च सति यदुक्तम्—
“ प्रत्यक्षसाधन एव इन्द्रियधियः कल्पनाविरहः ” इति तदा-
लवलिगतम् ॥४॥

अथ ‘गौः’ इत्यादि ज्ञानं कल्पना । कथमस्य कल्पनात्वम्, २५
अर्थेनाऽजनितत्वात् ? । यदि गवादेवर्थस्य गौरित्यादिज्ञानोत्पाद-

न सामर्थ्यं स्यात् तदा प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामपि कुर्यात्
तदाऽत्मनोऽविशेषात् । तदुक्तम्-

“ यः प्रागजनको वुद्देश्योगाविशेषतः ।

स पञ्चादपि तेन स्यादर्थापायेऽपि नेत्रधीः ॥ ”

5 अथ शब्दस्मरणमपेष्य उत्पादयति; नदेवास्तु नदेहान-
न्तरफलत्वाद् ‘गौः’ इत्यादिज्ञानस्य । तदुक्तम्-

“ अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुपांजनम् ।

अक्षरधीर्यदपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥ ”

तदेवतदयुक्तम् । प्राथमिकज्ञाने ‘गौः’ इनिज्ञानम्, गोपिण्डा-
10वगाहिनि विज्ञाने ‘गौः’ इनिज्ञानसंज्ञा । नन्द व प्रथमाक्ष-
सन्निपातजमपि भवति । एवं च पूर्वोपरविज्ञानयोः एकविष-
यत्वे उभयोः ‘गौः’ इनिज्ञानसंज्ञाविषयत्वम् ।

नन्देकस्य क्रमभाविविज्ञानजनकत्वम् किम्- एकेन स्वस्य
पैण, स्वरूपान्तरेण चा ? एकेनैव स्वभावेन जनयनि इति ब्रूमः ।
15नन्देककालीनता पूर्वोपरविज्ञानयोः एकस्वभावायत्तत्वे सति
आपद्यते; यद्येवम् एकनीलोत्पादितनयनालोकविज्ञानानाम्
एकदेशसम्बन्धित्वम् एकाकारता एकत्रिक्तित्वमापद्यते एकनी-
लोत्पादयत्वाऽविशेषात् । अथ एवंभूतं तत् तस्य स्वरूपं यत्
चित्रकार्यकरणात्मकम्; यद्येवं मामकेऽपि पञ्चे क्रमभावयनेक-
20कार्यकरणात्मकमेव स्वरूपं स्वहेतुसामर्थ्यनियमितस्योत्पत्तेः ।

अथवा, यथा त्वदीये पञ्चे मनोज्ञानं स्वलक्षणविषयं न च प्रथ-
माक्षसन्निपातजम् अपि तु इन्द्रियज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषय-
सहकारिणा उत्पाद्यते तथा ‘गौः’ इत्यादिक्रमपि ज्ञाने प्रथमाक्ष-
जेन विज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा स्मरणाद्युपहि-
25तेन चोत्पाद्यते इति निर्विषयत्वाभावः, विषयानन्तर[स्य] स्वका-
रणसामर्थ्यानुरोधेन ‘गौः’ इत्यादिज्ञानजननयोग्यस्योत्पत्तेः;

स्मरणमपि समर्थमुत्पन्नं सत् 'गौः' इत्युत्पादयति । एवं सति
यदुक्तम्— 'यः प्रागजनको बुद्धेः' इत्यादि, तत् स्वपरमत-
मनालोचयैव जेगीयते । न च ज्ञानाकारव्यतिरेकेण वै(वि)क-
ल्पाकारोऽन्योऽस्ति । कल्पनाकारो हि ज्ञानतादात्म्येन व्य-
वस्थितः । ततश्च 'कल्पनापोद्दं प्रत्यक्षम्' । किमुक्तं भवति ? ५
ज्ञानापोद्दं प्रत्यक्षम् । यो यत्त्वभावोपनिवेदः स निवर्त्तमानः
तमादाय निवर्त्तते । ततश्च अज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं भिक्षूणां
प्रसक्तम् ॥ ४ ॥

[५ ५. प्रत्यक्षलक्षणस्य अव्यभिचारिपदस्य विवरणम् ।]

तथा अव्यभिचारि पदमपि नोपादेयम् अपोहृज्जानाऽ-१०
संभवात् । ननु मार्त्तिपदपादसंघातोत्पादितं विज्ञानमपोहृ-
मस्ति । कथं तदपोहृयम् ? अतथ्योदकविषयत्वात् । यत्तथ्यो-
दकविषयम्; कथं तदपनीयते, अतथ्योदकाकारस्य स्वेन रूपेण
विद्यमानत्वात् मधुरोदकदीर्घोदकाकारवत् ? अथ तत्र मधु-
रोदकं विद्यते, स्वेन रूपेण प्रतीयमानत्वात्; तदिहाप्युदकं १५
प्रतीयते 'उदकं शुक्रामि' इति व्यवहारदर्शनात् । सत्यम्,
प्रतिभाति, अतथ्यं तु प्रतिभाति ।

[५ ६. प्रसङ्गायताया अतथ्यताया विवरणम् दृष्ट्यम् ।]

अतथ्यता का ? किं प्रतीयमानस्याभावः, अथ प्रतीय-
मान एवाऽभावः ? यदि प्रतीयमानस्याभावः; सोऽच नाव-२०
भाति, उदकाकार एवाऽवभाति । अथ प्रतीयमान एवाऽभावः;
सोप्यनुपपन्न एव; नहि भावाकारे प्रतीयमाने अभावकल्पना
युक्ता, अन्यथा रसाकारे प्रतीयमाने रूपाकारः परिकल्प-
यितव्यः । ततश्चालूनविशीर्णं जगत् स्यात् । यदि च अभावः
प्रतिभाति; कथं तदुदकज्ञानम्, मिथ्या ज्ञानं चोचयते अभाव-२५
विषयस्य स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् ?

तदेनदुदकज्ञानम् उदकं विषययनि, उदकाभावम्, आत्मानम्, न किंचिद्वा ? तथादि उदकं विषययनि : तदा न तस्य मिथ्यात्वं मधुरोदकसंबेदनस्येव । तत्र तथ्यादकं प्रतिभानि ; किं यत् प्रतिभाति तत् तथ्यादकम्, आहो यत् तथ्यं तत् प्रतिभाति ? तथादि यत् प्रतिभानि तत् तथ्यम् ; इहाप्युदकं प्रतिभाति, प्राप्ता तस्यापि तथ्यना ।

अथ यत् तथ्यं तत् प्रतिभानि ; तस्य तथ्यना कथं ज्ञायते-किं प्रतीत्या, अन्यथा चा ? यदि प्रतीत्या ; इहापि प्रतीतिरूपत्यते, अस्तु तथ्यना । अथ प्रतीतिमन्तरेण तथ्यना उप-10पाप्यते ; तदा सुस्थितानि वस्तुनि ! सर्ववादमिति: स्यात् । अथ प्रतीयते-यदि नाम वाप्यते ; प्रतीयते वाप्यते च । इति चित्रम् । प्रतीयमानत्वं च जनकत्वा-५५कारार्पकत्वेन व्याप्तम्, यत् न जनयति नाकारर्मर्पयति य(न)ज्ञावभानि, यथा रूप-ज्ञाने रसः । प्रतीयते च अत्र उदकम्, जनकत्वा-५५कारार्पक-15त्वोपपत्तिः, तदुपपत्ती च न वाप्तोपपत्तिः, जनकत्वा-५५कारार्पकत्वस्य सञ्चनिवन्धनत्वात् ।

अथ अभावं विषययति ; न तहि उदकज्ञानरूपता अभावगृहीतिरूपत्वात् । नापि तस्य मिथ्यात्वम्, अभाव विषयत्वस्योपपत्तेः । न च सौगतमते अभावे करिच्चद् विषयार्थे 20उपपत्तेः जनकत्वा-५५कारार्पकत्वव्यनिरेकात् । उदकाकारो हि प्रतीत्युत्कलितः, तदभावश्च अप्रातीतिक इहोपपाप्यते मुग्धवौदैः ।

अथ आत्मविषयम् ; तथापि व्यभिचारिता नोपपत्तेस्वांशस्याऽवचनात्, नहि ज्ञानम् आत्मानं विसंबद्धति । नापि 25तदृ उदकज्ञानत्वेन व्यपदेश्यं रागादिसंबेदनवत् । नहि नीलाभं संबेदनं रसविज्ञानात्मकत्वेन व्यपदिश्यमानं हृष्टम् ।

अथ निर्विषयम्; न तर्हि तदुदकज्ञानम्, उदकज्ञानतया
तु प्रतिभाति, तेन जानीमो न निर्विषयम् । यदि च निर्विषयम्;
कथं तन्मिथ्याज्ञानम्? ज्ञानमात्रानुरोधेन न मिथ्या-
ज्ञानं नापि सम्यग्ज्ञानम् । न च भवतां पक्षे ज्ञानं निरालम्बन-
मस्ति स्वांशपर्यवसितत्वात् ।

5

[§ ७. व्यभिचारित्वस्य विकल्प्य खण्डनम् ।]

विज्ञानस्य व्यभिचारिता किम् - स्वसत्तामात्रानुरोधेन,
आहो परसत्तानुरोधेन? तथादि स्वसत्तामात्रानुरोधेन; तदा सर्व-
विज्ञानानां व्यभिचारिता प्राप्नोति, ज्ञानरूपताप्याः सर्वत्र
भावात्, न किञ्चिदिज्ञानमव्यभिचारि स्पात् ।

10

अथ परसत्तानुरोधेन व्यभिचारिता उच्यते किम्-
अनुपकारकपरसत्तानुरोधेन, आहो उपकारकपरसत्तानुरोधेन? तथादि
अनुपकारकपरसत्तानुरोधेन व्यभिचारिता; तदा सर्व-
संविचीनां व्यभिचारिता प्राप्नोति, अनुपकारकपरसत्ताऽविशेषात् । अथ उपकारकपरसत्तानुरोधेन व्यभिचारि अभि-15
धीयते किं- करणभूतपरोपकारकपरसत्तानुरोधेन, आहो कर्म-
तापकारकपरसत्तानुरोधेन? तथादि करणभूतपरोपकारक-
सत्तानुरोधेन; तदा सर्वासां संविचीनां मिथ्यात्वमापद्यते
करणभूतपरोपकारकसत्ताऽविशेषात् ।

अथ कर्मकारकोपकारकपरसत्तानुरोधेन मिथ्यात्वम्; तद-20
युक्तम्; न तस्य मिथ्यात्वं सत्योदकज्ञानस्येव कर्मकारकेण
उपक्रियमाणत्वात् ।

[§ ८. ज्ञानगतस्य सम्यक्कर्त्त्वापि विकल्प्य विवलनम् ।]

तथा सम्यग्ज्ञानत्वमपि कथम्? किं ज्ञानसत्तामात्रानुरोधेन,
आहो परसत्तानुरोधेन? तथादि ज्ञानसत्तामात्रानुरोधेन स-25
म्यक्त्वम्; तदा सर्वसंविचीनां सम्यक्त्वं प्राप्नोति ज्ञानाकार-
स्थोपपत्तेः ।

अथ परसत्तानुरोधेन सम्यक्त्वम्; तदा किमनुपकारक-
परसत्तानुरोधेन, किंवा उपकारकपरसत्तानुरोधेन? तथादि-
अनुपकारकपरसत्तानुरोधेन सम्यक्त्वम्; तदा सर्वांसां संवित्तीनां सम्यक्त्वमापद्यते, अनुपकारकपरसत्ताऽविद्योपात् । अथ
५उपकारकपरसत्तानुरोधेन किम् - करणभूतपरोपकारकपर-
सत्तानुरोधेन, आहो कर्मतापद्मोपकारकसत्तानुरोधेन? तथादि-
करणभूतपरोपकारकसत्तानुरोधेन, तदा सर्वांसां संवित्तीनां सम्यक्त्वमापद्यते, करणभूतपरोपकारकसत्ताऽविद्योपात् । अथ
कर्मतापद्मपरसत्तानुरोधेन सम्यक्त्वमभिधीयते; तदा रागादि-
१०संवेदनस्य सम्यक्त्वं न प्राप्नोन्ति अतीनानानागनार्थविषयत्वे
योगिज्ञानस्य च ।

यत् तत् व्यभिचारि ज्ञानम् तत्किम् - व्यभिचारिभूतेन
उपादानज्ञानेन जन्यते, आहो अव्यभिचारिभूतेनोपादान-
ज्ञानेन जन्यते? तथादि व्यभिचारिभूतेन उपादानज्ञानेन
१५जन्यते; तदपि व्यभिचारिभूतेन - प्राप्ता व्यभिचारिपरंपरा ।
संग्राहयमव्यभिचारि न लभ्यते ।

अथ अव्यभिचारिभूतेनोपादानज्ञानेन जन्यते; तदृ उपा-
दानकारणमनुकूर्वदा उपजायते, अननुकूर्वदा? तथादि उपा-
दानकारणानुकारेणोत्पाद्यते; तदा किमाप्नोन्ति? अव्यभि-
२०चारि स्वरूपानुकारेण उत्पाद्यते। कथम्? अव्यभिचारस्य
ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितेः। न च एकदेशानुकारित्वमस्ति
उपादानकारणस्य निरवयवत्वात्। एवं सर्वं विज्ञानमव्यभि-
चारि प्रसन्नम् - अयोहव्यज्ञानानुपपत्तिः। न च व्यभिचाराऽ-
व्यभिचारौ ज्ञानादृ व्यतिरिक्तौ स्तः। यथा रसाकारो रूपाकारो
२५वा ज्ञानाकारादृ भिन्नः न तथा व्यभिचाराऽव्यभिचारौ ज्ञानादृ
व्यतिरिक्तौ। ततश्च व्यभिचाराकारोऽत्र निराक्रियते। किमुक्तं

भवनि ? ज्ञानाकारोऽत्र निराक्रियते । ततश्च अज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं प्रसक्तं सौगतानाम् ।

अपि च यथा रूपेण उपादानभूतेन जन्यते रूपम् तथा ज्ञानमपि उपादानभूतेनैव जन्यते । य एव तस्य रूपोत्पादने आत्मा स एव तस्य ज्ञानोत्पादनेऽपि । नहि तस्य ज्ञानोत्पा- 5 दने आत्मान्यत्वम् ।

अथ निमित्तभूतेन ज्ञानमुत्पादयते, उपादानभूतेन रूपमिति चेत्; तत्कथमेकस्य अनेकाकारयोगितोपपत्तयते ? न च संज्ञान्यत्वे मेयान्यत्वमुपपत्तयते, रूपबद् विज्ञानस्यापि रूपरूपता प्राप्नोति । तत्प्राप्ती च न परलोकी आत्मा, तदभावात् पर-10 लोकः । इदमेवं चेतसि समारोप्याह भगवान् वृहस्पतिः- “ परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः । ”

अथ रूपोपादानजन्यत्वेऽपि ज्ञानरूपतैव; रूपस्यापि ज्ञानरूपता प्राप्ता रूपोपादानजन्यत्वात् ज्ञानरूपतत् । अथ ज्ञानेन ज्ञानेन उपादानभूतेन जन्यते; रूपमपि तेनैव जन्यते, नहि 15 तस्य रूपोपादाने आत्माऽन्यत्वम् । एवं च-

“ तदन्तरूपिणोभावाः तदन्तरूपहेतुजाः ।

तद्रूपादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥ ”

अथ रूपोपादानजन्यत्वे विज्ञानस्य न रूपात्मता तथा ज्ञानोत्पादन(ज्ञानोपादान)जन्यत्वेऽपि विज्ञानस्य न ज्ञान-20 रूपता, ततश्च नैरात्म्यप्रसरक्तः । अथ ज्ञानोपादानजन्यत्वे ज्ञानाकारपरिकल्पना तथा रूपोपादानजन्यत्वे रूपाकारता, आलोकोपादानजन्यत्वेन आलोकाकारता प्राप्नोति; ततश्च आकारकदभ्यात्मकं ज्ञानं प्रसक्तम् । अनिष्टं चेतत्, अद्यरूपत्वेनाऽभ्युपगमात् । यत् तद्रूपोत्पाद्यं विज्ञानं तत्किम् - एक-25

देशोन रूपोत्पाद्यत्वेन स्थितम्, सर्वात्मना वा उत्पाद्यत्वेन पर्यवसितम् ? तथादि एकदेशोन स्थितम्; नदयुक्तम्; अम्ब-एहस्य एकदेशाविरहात् । अथ सर्वात्मना रूपोत्पाद्यत्वेन पर्यवसितम्; तदा विज्ञानोत्पाद्य न प्राप्नोति यथा एककारक-५समूहोत्पाद्यत्वेन पर्यवसितस्य कारकमन्दानस्य मन्दानान्तरोत्पाद्यत्वं न दृष्टम्, ततश्च विज्ञानसंयानानुपपत्तिः ।

तथा रूपमपि ज्ञानम् एकदेशोन कुर्यात्, सर्वात्मना करण-पर्यवसितं वा ? तथादि एकदेशोन करोति; नदयुक्तम्; अम्ब-एहस्य एकदेशाऽयोगात् । अथ सर्वात्मना करोति; तदा रूपं 10सर्वात्मना विज्ञानकरणे पर्यवसितं न रूपान्तरकरणे प्रवर्त्तते, यथा एककारकसामग्री एककार्योत्पादनपर्यवसितिना कार्यान्तर-सविक्षी न भवति, तथा रूपमपि रूपान्तरोत्पादकं न भवति, ततश्च रूपान्तरस्य आकस्मिकत्वम् कथं तदा(०कत्वम्, तदा५५)कस्मिकत्वे कार्यानुमानं विनुप्यनं सांगनानाम् ।

15 अथ अनेककार्योत्पादकत्वेन पर्यवसितं रूपम्बरूपम्; तदा घट-संक्षय-सामान्यादेवपि अनेकाधिकरणाभिनात्मकं रूपम्, वृत्तिविकल्पदोषानुपपत्तिः ।

[§ ९. जाति प्रतिवेदितुं वैदेवित्तानां दृष्णानामेकदो निरामः ।]

इतोऽपि वृत्तिविकल्पदोषानुपपत्तिः - वृत्तिविकल्पदोषेण 20कुत्तरेव निराकरणं कृतम्, न घट-संक्षय-सामान्यादेः, न तोऽन्यत्वात् । नहि अन्यस्याऽभावे अन्यस्याभावोऽस्मि असम्बन्धात् । नहि अनुदकः कमण्डलुः इत्युक्ते कमण्डलोरभावः प्रतीयते, कपालानां तदुदकस्य वा, अपि तु कमण्डलुना साकम् उदकस्य विश्लेषमात्रं प्रतीयते ।

25 ननु नैयायिकैः वृत्तिमद् घट-सामान्यमभ्युपेशते, नदभावे कथं तस्य संस्थितिः ? यदोवै रूपरसविज्ञानानामपि वृत्तिरभ्यु-

पेयते नैयायिकैः, तदभावेऽपि सङ्गावोऽभ्युपगम्यते तेषां भवद्ग्रिः । अथ तानि प्रतिभानित वृत्त्यभावेऽपि, तेन तेषामभ्युपगमः कियते; यद्येवं घट-संख्या-सामान्यादेऽपि स्वरूपं प्रतिभानि अभिज्ञानुगतात्मतया । न चानुभूयमानस्य निहृतो युक्तः सर्वापलापप्रसङ्गात् । अनुपलब्धौ वा सैव समर्थाः, अलं वृत्तिविकल्पदोषेण । यद्युपलभ्यते; तदा वृत्तिविकल्पदोषो न चक्षत्यः । अथ नोपलभ्यते; तथापि न चक्षत्यः ।

[§ १०. देशभेदेनाऽग्रहणात् इत्यादेः समालोचय प्रतिविधानम् ।]

यदप्युक्तम्— “देशभेदेनाऽग्रहणात् घट-सामान्यानुपपत्तिः” ; तदप्युक्तम्; न देशभेदेन चस्तुनां भेदोऽपितु१० आकारभेदेन, अभिज्ञानुगतात्मतया तयोः स्वरूपमनुभूयते । न देशभेदाग्रहणेन स्वावयवाधिकरणेन सह तयोस्तादात्मयं सिद्धत्वति असत्यं वा । यद्याकारभेदेन ग्रहणम्; तदा देशभेदेनाग्रहणस्य अप्रयोजकत्वम्, आकारभेदग्रहणेन स्वरूपान्यत्वस्य प्रयोधितत्वात् । अथ आकारान्यत्वेन नावबोधोऽस्ति; स १५ एवास्तु, असद्वयवहारसमर्थत्वात्, किं देशभेदाग्रहणेन ? स्वहेतोरेव नियन्देशाकालनियमितस्योत्पत्तेन देशान्तरादौ ग्रहणम्, अन्यथा रूपादेरसत्त्वं स्यात् इतरदेशालग्नस्याऽग्रहणात् ।

[§ ११. नास्ति घट-सामान्यम्, तदप्रहेऽग्रहात् इत्यस्य विमुक्तनम् ।]

यदप्युक्तम्— “नास्ति घट-सामान्यम्, तदग्रहेऽग्रहात्” २० किमनेन कियते ? किम् अवयवाधिकरणाऽप्यतिरेकप्रतिपादनम्, आहो असत्त्वप्रतिपादनम् ? तथादि अव्यतिरेकप्रतिपादनं कियते; कस्याच्च पक्षीकरणम् ? किं घटसामान्यस्य, आहो तदवयवाधिकरणस्य ?

तथादि घटसामान्यस्य पक्षीकरणम् तत्त्विम्— अवगतस्य, २५ अनवगतस्य वा ? तथादि अनवगतस्य; तदयुक्तम्; नहृथनव-

१ अप्रयोजनकत्वम्— परिव ।

गते धर्मिणि हेतोऽन्त्यानमस्ति । न चाश्रयचैकल्य(ये) गम-
कत्वम् । अथ अवगतस्य; तदा तेनैव भिन्नाकारावगमेन अन्य-
तिरेकप्रत्यायकसाधनं बाध्यते ।

अथ तदवयवाधिकरणस्य पक्षीकरणम्; तत्रापि किम् -
५स्वस्मात् स्वरूपाद् अव्यनिरेकः साध्यते, [आहो परस्मात्]
इति ? [यदि स्वस्मात् स्वरूपादव्यनिरेकः साध्यते;] मिद-
साध्यतया सम्बोधयितव्याः । अथ परस्मादव्यनिरेकः साध्यते;
स परात्मा प्रतिपन्नः, अप्रतिपन्नो वा ? यदि प्रतिपन्नः; स
किम् - भिन्नाकारतया अवगतः, अभिन्नाकारतया वा ? तथादि
१०भिन्नाकारतयोपलब्धः; तदाऽनेनैव भिन्नाकारावगमेन अभेद-
प्रत्यायकं साधनं बाध्यते । अथ अभिन्नाकारतयाऽवगतः; न
तर्हि परात्मा, इदानीं स्वस्मात् स्वरूपादव्यनिरेकः साध्यत
इति सिद्धसाध्यतया संबोधयितव्याः । अथ अनवगतः; न
तर्हि एकत्वं रथतुरगविषाणयोरिव ।

१५ अथ अभावः साध्यः; तत्रापि कस्य पक्षीकरणम् - किं
घटसामान्यस्य, आहो तदवयवाधिकरणस्य ? तथादि घट-
सामान्यस्य पक्षीकरणम्; तत्किम् - अवगतस्य, अनवगतस्य
वा ? यद्यवगतस्य; तदा तेनैव सङ्गावावगमेन अभावहेतो-
र्धाध्यमानत्वात् अगमकत्वम् । अथ नावगतम्; कथं तस्य
२०पक्षीकरणम् स्वयमनवगतस्य पक्षीकरणायोगात् ?

अथ अवयवाधिकरणस्य पक्षीकरणम्, घटसामान्यं
नास्तीति प्रतिज्ञा; तदग्रहेऽग्रहात् इत्यस्य हेतोः तदभावेन
सह सम्बन्धो नास्ति । तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धाभावे सति
कथं गमकत्वम् ?

२५ तदग्रहेऽग्रहादित्यस्य कोऽर्थः ? किम् - अवयवाधिकरणग्र-
हणमेव घटसामान्यस्य ग्रहणम्, आहो अवयवाधिकरणग्रहणा-

१. ओङ्करगतः पाठः तादेवे नास्ति । अर्थात् अवगतस्य नास्ति ।

नन्तरं घट-सामान्यस्य ग्रहणम्, किं वा घट-सामान्यस्याग्रहणमेव विवक्षितम्? तद्यदि अवयवाधिकरणग्रहणमेव घट-सामान्यस्य ग्रहणं विवक्षितम्; तदा नानेनाव्यतिरेकः अन्यतरासत्त्वं वा प्रतिपाद्यते, यथा नीलतद्विधिः एकोपलम्बेऽपि नान्यतराभावः, अव्यतिरेको वा, तथा नीललोहितयोः ५ एकोपलम्बेऽपि नान्यतराभावः, अव्यतिरेको वा ।

अथ अवयवाधिकरणग्रहणानन्तरं घट-सामान्यग्रहणं विवक्षितम्; तदा नानेनाव्यतिरेकः साध्यते अन्यतरासत्त्वं वा, यथा रूपग्रहणानन्तरं रससंबेदनं न तयोरेकतां गमयति अन्यतरासत्त्वं वा । 10

अथ अग्रहणमेव विवक्षितं घट-सामान्यस्य; तदा 'तदग्रहेऽग्रहात्' इत्येतत्र वचनव्यम्, 'अग्रहात्' इत्येतावदस्तु । नहि अन्यस्याऽग्रहे तदनुपलम्बसितिः, तस्यभावविनिवृत्तिनिवन्धनत्वात् तदनुपलम्बस्य ।

न चायं व्यतिरेकार्थो लभ्यते, 'तदग्रहेऽग्रहात्' इत्यस्य 15 हेतोः घटसामान्यस्याग्रहणमेव, अपि तु अवयवाधिकरणग्रहणानन्तरं घट-सामान्यस्य ग्रहणं लभ्यते ततः विपरीतसाधनाद् विस्तरो भवति ।

[§ १२. एकपिण्डग्रहणकाले उपलब्धिलक्षणप्राप्त्येत्यादेः समीक्ष्य प्रतिवचनम् ।]

यदृप्यभ्यधायि - "एकपिण्डग्रहणकाले उपलब्धिलक्षण-20 प्राप्त्य अनुपलम्बेनास्ति सामान्यम् ।" क एवमाह - नोपलब्धं सामान्यम् । अपि तु उपलब्धमेव । कर्थं ज्ञायते? द्वितीयादिपिण्डदर्शने सति पूर्वे पिण्डे स्मृतिदर्शनात् 'अनेन सहशोऽसौ' एवमनुस्मरति । अथवा एकपिण्डग्रहणकाले तद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं न भवति तेन नोपलम्ब्यते । उपलब्धिलक्षणप्राप्ति-25 रिह अनेकसहकारिपिण्डोपनिपातः । यदि चोपलब्धिलक्षण

प्राप्तम्, कथं नोपलभ्यते ? अथ नोपलभ्यते ; न तर्हि उपलब्धिलक्षणप्राप्तम् । उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरिह भत्ययान्तरसाकल्यम् (ल्यं) स्वभावविशेषस्स(श्च) । तत्त्वेत् विद्यते ; कथमनुपलब्धिः ? एवं भूतस्याप्यनुपलब्धे परिकल्प्यमाने सर्ववस्तुनामनुपलब्धभृप्रसङ्गः । उपलब्धौ वा अन्यत् कारणमन्वेष्टव्यम् । अथ प्रत्ययान्तरसाकल्यमात्रं विवक्षितम्, न तत्त्वभावविशेषः ; यदेवम् अदृश्यस्यैव अनुपलब्धिः न हृश्यानुपलब्धिरस्ति । यदि च अन्यकारकसाकल्यम् उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरित्यिवीयते ; तदपि उपलब्ध्या भवितव्यम् नानुपलब्ध्या । इतरकारक-10साकल्यं हि उपलब्धजननसामर्थ्यम् । तत्त्वेत् विद्यते ; कथमनुपलब्धिः ? तस्मादनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैव अनुपलब्धेः(विधिः) , नोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य ।

[§ १३. श्रीरोदकविद्येकेनाप्रदानाप्राप्तिसामान्यामानुकेलंण्डनम् ।]

यदप्युवाच- “क्षीरोदकवद् विवेकेनाऽग्रहणात् नास्ति 15सामान्यम् ;” तदप्युक्तम् ; विवेको हि आकारान्यत्वं व्यक्तीनामनुगमरूपता , सामान्यं तु अनुगमाकारम् , अनयोः सारूप्यम् । तैः सह सारूप्यमस्य इति दिविक्ताकारावगमदशीनात् तथा , श्रीरोदकयोरपि विविक्तमेव ग्रहणम् । तत्र श्रीरोदकयोः एकभाजननिक्षेपे सति किम् - केवलं श्रीरं प्रतिभाति , 20आहो उदकम्, उभयं वा ? तथादि क्षीरमेव प्रतिभाति ; कथं तद् उदकाकारान्न विविक्तं भवति ?

अथ उदकं केवलं प्रतिभाति ; तदपि कथं श्रीराज्ञ विविक्तं भवति ?

अथ उभयं प्रतिभाति ; तदा उभयोरितरेतराकारविविक्तयोर्ग्रहणं तादात्म्यव्याप्तिरेकात् ।

[५ २४. एकत्र दृष्टो भेदो हि-इत्यादेः कारिकायाः प्रतिबद्नम् ।]

यद॑प्यन्यदुक्तम्-

“ एकत्र दृष्टो भेदो हि बचिन्नान्यत्र दृश्यते ।

न तस्माद् भिन्नमस्त्यन्यत् सामान्यं बुद्ध्यभेदतः ॥

[प्रमाणवा. ३.१२६] 5

इत्येतदन्यदुक्तम् । एकत्र दृष्टे(ष्ट)स्य भेदस्य अन्यत्र दर्शन-
मस्त्येव, यथा घटवल्लादेः एकावयवोपरिदृष्टस्य अवयवान्तर-
लग्नस्य उपलम्बात्, तथा सामान्यमपि भिन्नमस्ति, अनुगता-
कारस्य बुद्धिभेदेनाध्यवसीयमानत्वात् ।

[५ १५. नित्यस्य क्लेनराभ्यामित्यादेः प्रतिस्तमापानम् ।] 10

यद॑प्यन्यदुक्तम् - “ नित्यस्य क्लेनराभ्यामर्थक्रियाकरण-
सामर्थ्यं नास्तीत्यसत् सामान्यम् ”; तदेतदयुक्तम्; उभय-
शास्यर्थक्रियासम्पादनमुपपत्ते युगपत्, क्लेण च । ननु क्ल-
कर्तृत्वमभिन्नस्य नोपपत्ते, कार्यस्यैककालीनता प्राप्नोति;
एतचाऽसमीर्थीनम्; यथा भवतां पक्षे एकं नीलखल-15
क्षणम् अनेकाकारकार्थं नियतदेशासम्बन्धिं जनयति नयना-
लोकमनस्कारादिस्तपम्, न च कार्याणाम् एकाकारता एकदेश-
सम्बन्धिता वा विद्यते एकस्यभावसमुद्भवत्वेऽपि, तथा इहापि
एवंभूतं तस्मामान्यं यत् क्लेनराभ्यां कार्योत्पादात्मकम् ।

ननु घदि क्लेण कार्यं करोति तदा तदेव जनकम्, तदेव 20
चाऽजनकम्; सत्यम्, तदेव जनकं तदेव चाऽजनकम् । ननु
जनकाऽजनकयोर्भेदप्रसङ्गः; न प्रसङ्गोस्ति, यथा त्वदीये
पक्षे एकं नीलखलक्षणं खकार्यापेक्षया जनकम्, खकारणात्मा-
पेक्षया तु अजनकम्, न तस्य स्वरूपभेदोऽस्ति ।

अथ खकारणमात्मानं च जनयति; तदयुक्तम्; तद् आ-25
त्मानं कुर्वद् उत्पन्नं वा कुर्यात्, अनुत्पन्नं वा ? तथदि उत्पन्नं

करोति; तदयुक्तम्; कृतस्य करणायोगात् । अथाऽनुत्पत्तं करोति; असतः कः कारकार्थः? तथा, स्वकारणमपि न जनयनि इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अतः नदेव कारकं नदेव च अकारकमिति, तथा सामान्यमपि जनकमजनकं च ।

5 न चार्थक्रियाकर्तृत्वाभावेऽसत्त्वं सिद्धयति, यथा वह्नेः अयोगोलकाङ्गारावस्थायां धूमोत्पादकत्वाभावेऽपि न निवचते वह्निरूपता, खहेतोरेव तथाभूतस्योत्पत्तेवह्नित्वाभावस्य धूमजनकात्मकस्य च, तथा अन्यदपि कार्यं खहेतुनोत्पादितं यत् वस्तुत्वभावं कार्याऽजनकात्मकं च, तथा सामान्य-10मपि वस्तुभूतं न च कार्यमुत्पादयति ।

ननु यदि कार्यं नोत्पादयति, तदस्तीति कथं येत्तिम्? तदुपलब्ध्या । ननु तदनुत्पाद्या कथं तदहीनिर्भवति? खहेतु-
सामर्थ्यनियमितायाः तदहीत्वात्मतयोत्पत्तेः । नच तदु-
त्पाद्यत्वेन तदहीतित्वम्; चक्षुरादेरपि संवेदत्वप्रसङ्गात् ।
15 च विषयाकारयोगिन्वेन तदहीनित्वं (त्वं) विज्ञानात्मना
व्यतिरेकेण विषयाकारसमावेशायोगात् । योऽसौ आकारो
विषयार्पितः स किं ज्ञानाकाराद् भिन्नः, अभिन्नो वा? यदि
भिन्नः; स तात्त्विकः, अतात्त्विको वा? यदि तात्त्विकः;
तद्वितीयकथम्? किं स्वसंबेदत्वेन, आहो जनकत्वाकारार्पक-
20त्वेन? तद्यदि स्वसंबेदत्वेन; तदयुक्तम्; अज्ञानात्मतया स्व-
संबेदत्वायोगात् । अथ जनकत्वा-ऽकारार्पकत्वेन; तदा प्राप्ता
आकारपरम्परा । अतात्त्विकः; तद्वितीर्णपर्याप्तते; स्वसंबेदत्व-
जनकत्वव्यतिरेकात् ।

अथ अव्यतिरिक्तः; स तात्त्विकः, अतात्त्विको वा?
25 यदि तात्त्विकः; स जडात्मा, तद्विपरीतो वा? यदि जडात्मा;
न तर्हि चिन्ता सह तादात्म्यम् - चिदचितोः तादात्म्यानु-

पपत्तिः । अथ तदिपरीतः; तदा ज्ञानमात्रता स्यात् । ज्ञान-
रूपता च सर्वज्ञानावधारणा (० ज्ञानसाधारणा)–प्रतिकर्मव्यव-
स्थानुपपत्तिः । अथ अतात्त्विकः; तदा ज्ञानस्यापि अता-
त्त्विकत्वं प्राप्नोति । यदि च विज्ञानतादात्मयेन आकारोत्पत्ति-
र्भवति; विज्ञानं सर्वकारकनिष्पाद्येन साधारणम्–प्रतिकर्म- ५
व्यवस्थानुपपत्तिः । एवं च सनि यदुक्तम्–

“ अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्यार्थरूपताम् ।

तस्माद्धर्थाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥ १ ॥

तन्मुग्धविलसितं सौगतानाम् ।

तदेवं ब्रूत्तिविकल्पादिवृष्टयं सामान्यादी न संभवति ॥ १० ॥
यथा एकं रूपम् अनेककार्योत्पादकत्वेन साधारणम्, तथा एकं
सामान्यम् अनेकाधारसाधारणम् ।

अथ एकरूपं नानेकं कार्यं जनयति अपि तु एकमेव;
तत्रापि किं रूपमेव केवलमुत्पादयति, उत्तमानमेव ? तथादि
रूपमेव केवलमुत्पादयति; तदा रूपस्याऽप्रहृणं प्राप्नोति विज्ञा- १५
नाऽज्जननात् ।

अथ ज्ञानमेव केवलमुत्पादयति तथापि मानसं प्रत्यक्षं न
प्राप्नोति । स्वेतिष्यानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन यज्ञ-
न्यते तत् मानसं प्रत्यक्षम् । न च स्वेतिष्यानन्तरभावी विष-
योऽस्ति रूपान्तराजनकात् । तस्मादेकमेव रूपं विज्ञान-नीला- २०
दिकार्थसाधारणं प्रतिपत्तव्यम् ।

चक्षुरूपालोकादीनि कारणानि विज्ञानमुत्पादयन्ति, तानि
किम् – एकस्वभावयुक्तानि, आहो नियतस्वभावयुक्तानि ? त-
थादि एकस्वभावतया उत्पादयति(न्ति); तदा कारकैकत्वं प्रा-
प्नोति अभिज्ञस्वभावयोगित्वात् । अथ नियतस्वभावयुक्तानि २५

ज्ञानरूपं कार्यं जनयन्ति; तदा विज्ञानस्य अभेदरूपमा निवर्त्तते नियतस्वभावकारकजन्यत्वाद् रूपशब्दादिवत् ।

अथ विविधादपि कारणाद् अग्विहितरूपं कार्यं भवति; एवं च कार्यभेदात् भिन्नकारणानुमानं निवर्तते— एकत्वभावादपि विज्ञानाद् अनेकं नयनालोकादिकार्यमुत्पद्यते, अनेकस्मादपि एकं भवति । एवं च सति नियनकार्यदर्शीने नियनकारणानुमानं निवर्तते ।

अथ एकस्मादेव कारणादेकं कार्यं भवति न च हनो संकलितानाम् एकफलोत्पादकत्वम् । तत्त्वं नियनकार्यदर्शीने नियनकारणानुमानं केन निवार्यते? न देनदसमीचीनम्; यदेकं कारणम् एकं कार्यं जनयति तदाऽन्युपगमविरोधः— “ चतुर्भ्याद्विसचेता भवन्ति, चोधादोधरूपता विषयाकारता ”

इत्यादि ।

एकमेव जनयनि किम्— समानजातीयन्येन, आहो 15 तदाकारत्वेन, किं वा पूर्वापरकालभावित्वेन? तथादि समानजातीयत्वेन जनकत्वम्; तदा समानकालीनं पञ्चादुत्पन्नमयि जनयेत् । अथ तदाकारानुकारित्वेन जनकम्; तत्राप्येतदेव दुष्पणम् । अथ पूर्वापरकालभावित्वेन जनकम्; न तर्हीदं वर्ततव्यम् । एकमेव जनकम्, चक्रस्तुरूपालोकमनस्काराणां पूर्व-20कालभावित्वाऽविद्योषात् । एवं च अनेकोपादानोत्पादयत्वेन आकारकदम्बकस्वरूपं विज्ञाने प्रसक्तम् । रूपाव्याकारपरिहारे वा विज्ञानाकारस्याप्यनुपपत्तिः । तदनुपपत्तौ नैरात्म्यप्रसङ्गः ।

किंच, ज्ञानं कार्यैकस्वभावम्, कारणैकस्वभावम्, उभयस्वभावं वा? तथादि कारणैकस्वभावम्; तदा कार्यरूपता न 25 संभवति, तदभावे न वस्तुत्वम्, संस्कृतानां वस्तुत्वाभ्युपगमात् । नापि कारणरूपता उपपद्यते; अनाधीयमानाऽतिशय-

त्वेन जनकत्वाऽयोगात् । अथ कार्यकर्त्तव्यभावम्; तथापि न सदात्मकम्, अर्थक्रियाऽकरणे वस्तुत्वविरहात् । अथ उभयात्मकम्; एकमनेकात्मकं भवति? केन त्वं विप्रलभ्निभत? नहि एकत्वं अनेकनामकरणे नानातोपपद्यते । न चानेकनामका(क)रणमुपपद्यते, निमित्तस्याविचित्रत्वात् । एवं विज्ञानस्याऽसंभवे सति 5 सन्तानानुपपत्तिः, अभ्यान्तधान्तर्वैतत्त्वाऽनुपपत्तिश्च ।

[५.१६. प्रसङ्गात् वैदिकाभिमतस्य लक्षणस्य असिद्धत्वप्रदर्शनम् ।]

इतोऽपि सन्तानस्याऽसिद्धिः, विज्ञानस्य एकत्वात् । तदेकत्वं च आकारान्तरस्यानुपपत्तिः, उपपत्तौ च ज्ञानाकारविरहप्रसङ्गः । तत्प्रसक्तौ च सन्तानाऽनुपपत्तिः । 10

इतोऽपि विज्ञानसन्तानानुपपत्तिः— विज्ञानम् असर्वमात् सदात्मतया निवर्तते, स्वरूपान्तरात् कर्त्तव्यावर्तते? किं सदात्मतया, आहो आकारान्तरेण? तथादि सदात्मतया व्यावर्तते; तदा रूपादेः असंदाकारता प्राप्नोति, चाजिविषाणयोरिव । अथ आकारान्तरेण निवर्तते; तदा ज्ञानस्य असत्त्व-15 भावता प्राप्नोति, तुरगविषाणवदिति ।

अथ विज्ञानाकारतया निवर्तते रूपादिभ्यो विज्ञानम्; सा विज्ञानाकारता सत्त्वभावा, असत्त्वभावा [वा]? तथादि सत्त्वभावा; तदा ज्ञानाकारतया निवर्तत इति किमुक्तं भवति? सदात्मतया निवर्तते, विज्ञान सदाकारयोरथ्यतिरेकात् । ततश्च रूपादेनसदाकारता प्राप्नोति तुरगविषाणवदिति पूर्वोदितमेव दृष्टिमापद्यते । अथ असत्त्वभावा; तदा स्वरविषाणवद् विज्ञानसूपतां परित्यजति, त्वाम् विज्ञानसन्तानानुपपत्तिः, तदनुपपत्तौ चैत्यवन्दनादिक्रियाऽनर्थव्ययम् ।

इतोऽपि विज्ञानसन्तानानुपपत्तिः, तदुत्पादकविज्ञानस्य 25 पूर्वोपरसहोत्पन्नविज्ञानं प्रति स्वरूपाविशेषात्— यदेव पूर्वसहोत्पन्नविज्ञानापेक्षया स्वरूपं तदेव अपरविज्ञानापेक्षयापि

स्वरूपं विज्ञानस्य निरवय[व]त्वेन, ततश्च यथा पूर्वसहोत्पन्न-
विज्ञानस्य हेतुर्न भवति, एवम् अपरविज्ञानस्यापि हेतुर्न
भवति- तत्स्वरूपव्यतिरिक्तव्यापारातिशयस्यानुपलब्धेः ।

अथ पूर्वकालभाव एवातिशायः, तेन तस्य हेतुत्वमुप-
र्गायते; यद्येवं यथा देवदत्तज्ञानपूर्वकालभाविदेवदत्तज्ञानकारणं
तथा सर्वपुरुषज्ञानानां देवदत्तज्ञानकालोत्पन्नानां देवदत्तज्ञानं
प्रति हेतुत्वं प्रसक्तम्; तत्प्रसक्तौ अनेकद्वीपदेशान्तरितगुरुषा-
नुस्य(नुभ्)तार्थानुस्मरणं स्यात् । तथा, स्वजनभुजह्यमादौऽ-
(मादावन)नुभूतेष्यवैऽनुस्मरणं स्यात् । तथा, तथागतावदात-
10ज्ञानजन्यत्वे देवदत्तज्ञानानामवदातता स्यात् । ततश्च सर्वे
सर्वज्ञाः स्युः । अथ नैव अवदातता देवदत्तादिज्ञानानाम्,
तथागतावदातज्ञानोपादानजन्यत्वे इपि देवदत्तादिज्ञानेनापि
जनितत्वात्; तज्ञन्यत्वेनैव तथागतज्ञानस्याष्यवदातरूपता न
प्राप्नोति । ततश्चासावपि अवीतरागः स्यादसर्वज्ञश्च ।

15 इतश्च सन्तानानुपपत्तिः, विज्ञानयोः सहोत्पादे हेतुकल-
भावानुपपत्तेः । यदैव कारणज्ञाने विनश्यति तदैव कार्यज्ञानं
जायत इति वः सिद्धान्तः । कारणज्ञानस्य च विनाशः तदुत्पद-
एव । ततश्च कारणज्ञानविनाशकाले कार्यज्ञनं भवति । कि-
मुक्तं भवति? कारणज्ञानोत्पादकाल एव भवति । ततश्च
20सहोत्पन्नयोः हेतुकलभावानुपपत्तिः एककालोहृतयोः गोवि-
षाणयोरिच । कारणज्ञानस्य चानुपप(नुत्प)न्नस्योत्पत्तिवद् अनु-
त्पन्नस्य विनाशप्रसङ्गः । ततश्च क्षणवपि नोपलभ्येत, उपलभ्यौ
वा सततोपलभ्यप्रसङ्गः, तदात्मभूतविनाशस्य उपलभ्य-
विद्याताकर्तुत्वात् । विद्यातकर्तुत्वे वा एकक्षणोपलभ्यस्थापि
25अनुपपत्तिप्रसङ्गः । अथ एकक्षणोपलभ्यस्वभावकं संजातं तेन
[न] सततोपलविधिः अनुपलविधीः; यद्येवं द्वादशाष्टक्षणोप-

लभ्यस्यभावकं संजातं किञ्च कल्प्यते ? किंच, उत्पादविनाशयोरभेदे सति कार्यकारणयोः समं विजाशः स्यात् ।

यदप्यन्यदुक्तम् - “ मातुरुदरनिःकम्(निष्कम)णानन्तरं यदायं ज्ञानं तज्ज्ञानान्तरपूर्वकं ज्ञानत्वात् द्वितीयज्ञानवत् । ” ५ न, असिद्धत्वात् इष्टान्तस्य, द्वितीयादिज्ञानस्यापि यथा ५ ज्ञानपूर्वकत्वं नावगाहयितुं पार्यते तथा प्रागेव आवेदितम् । किंच, यदि(हि)ज्ञानत्वात् ज्ञानपूर्वकत्वानुमानम्, न किलाऽच्योगात्मककारणमन्तरेण वोगात्मकं कार्यसुपपदते । एतचाच्यम्- अचोगात्मकादपि नीलालोकलोचनादिकारणादुपजायते - तदा गर्भादी यदायं विज्ञानं तदू भूतसंचातादेव भवि-१० ष्यति न ज्ञानान्तरं परिकृत्यनीयम् । यस्यानन्तरे यदू भवति तत् तस्य कारणं नापरिदृष्टसामर्थ्यम्, विज्ञानाभावे विज्ञानजन्याकारता निवृत्ता न तु ज्ञानाकारता, यथा इन्द्रियव्यापारमन्तरेणोपजायमाने भनोविज्ञाने इन्द्रियजन्याकारता निवर्त्तते न तु ज्ञानाकारता । १५

यदि च सदशात् सदशस्योत्पत्तिर्नियम्यते तदा भूमेन दहनानुमानं न प्राप्नोति, दहनस्य भूमसरूप्यमन्तरेण उपादानकारणत्वायोगात् । अथ रूपरूपता सारूप्यसुभवोरिति चेत् ; तदिहापि स्वलक्षणरूपता सारूप्यं भूतविज्ञानयोः, अलं परलोकविज्ञानकल्पनया । अथ विज्ञानरूपता भूतानां न चि-२० द्यने तेन तेषामुपादानकारणत्वं नास्ति विज्ञानं प्रतीतिश्च (प्रतीति चे)त् ; इहापि भूमरूपता नास्ति दहनस्य, नोपादानकारणत्वम्, तदभावे न दहनानुमानम् ।

तथा, अनुभवज्ञानादनुभवज्ञानस्यैव निष्पत्तिरभ्युपेया उपादानकारणानुकारित्वेन कार्यस्य निष्पत्त्यभ्युपगमात् । न च २५ एकदेशानुकारित्वमस्ति तदीजत्याऽविचित्रत्वात् । अनुभव-

काराननुकारित्वे च ज्ञानाकारताविरहः स्यात्, अनुकरोति च
विज्ञानरूपताम्, तेन कथं नानुभवात्मकम्? तदुपपत्तौ च प्राप्ता
अनुभवपरम्परा इत्यतः स्मरणानुपपत्तिः, नदनुपपत्तौ च अनु-
मानज्ञानस्याद्यनुपपत्तिः, ततश्च सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गश्च
5एवं (०प्रसङ्गः) । एवं च) न सन्तानसिद्धिः, नापि सविकल्प-
कनिर्विकल्पकज्ञानद्वैराद्यमस्ति, नापि व्यनिचाराद्यमिच्चार-
द्वैविद्यमुपपत्तते सौम्यते मते ॥८॥

[९. मीमांसकाभिमतस्य प्रत्यक्षस्य निरापः ।]

तथा, “सत्संप्रयोगे पुहपस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्
10प्रत्यक्षम्” [ज्ञेये० १.१.४]; तदपि प्रत्युक्तम् । कथम्? एत-
त्मूर्त्वं कदाचित् लक्षणपरम्, कदाचिच्च कारकसंख्याप्रतिपादन-
परम्, कदाचिच्चानुचादपरम् । तद्यदि लक्षणपरम्; तदावबोध-
स्याद्यमिच्चारित्वं नावगन्तुं पार्यते – नादुष्कारणजन्यत्वेन,
नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येन, नापि वाधारहितत्वेन, नान्यथा चा –
15सर्वे पूर्वोदितमनुस्मृत्य वस्तुत्यम् ।

नापि इन्द्रियार्थसम्प्रयोगजत्वं विज्ञानस्यावबोधस्य चा-
र्याग्भागविदावगम्यते, तदतीन्द्रियत्वेन तदायचताऽनधि-
गते: । नापि इन्द्रियजन्यत्वमवगन्तुं पार्यते, इन्द्रियाणामती-
न्द्रियत्वादेव । अथ अवबोधान्यथानुपपत्त्या सञ्चिकर्षपरि-
20कल्पना क्रियते; अवबोधस्य अन्यथानुपपत्तिर्भवनि काऽ-
नुमा?

अथ कारकसंख्यार्थम्; किं तेन परिसंख्यातेन प्रयोज-
नम्? आलोकादीनामपि कारकत्वात् तान्यपि परिसंख्येयानि
भवन्ति ।

25 अथ अनुचादपरता; प्रसिद्धस्यानुचादो नाऽप्रसिद्धस्य ।
नच अध्यक्षं क्वचिद्विदितम् । ननु लोके विदितम्; ‘न विदि-

तम् । इति ब्रूमः, अन्यभिचारितयाऽनवगतेः । नापि सत्सं-
प्रयोगजत्वं विदितम्, ततश्च प्रत्यक्षानविगतिः, तदनवगतौ
चानुवादानुपपत्तिः ।

इतोप्यनुवादानुपपत्तिः प्रयोजनाभावात् । नहि प्रयोजनं
विना अनुवादः प्रवर्तते, अनूद्य क्वचित् किंचिद्विधीयते प्राप्ति- ५
विध्यते वा ।

नन्वचापि धर्मं प्रति निमित्तत्वं प्रतिविध्यते । तदुक्तम्—
“ धर्मं प्रत्यनिमित्तं प्रत्यक्षं विद्यमानोपलभनत्वात् सम्प्र-
योगजत्वाच । ” तत्र किम् अन्यपदार्थीवभासोत्पत्ते प्रत्यक्षे धर्मं
प्रति निमित्तत्वेन प्रतिविध्यते, किं वा धर्मावभासोत्पत्तम्, १०
अनुत्पत्ते वा ? तथादि अन्यपदार्थीवभासोत्पत्तप्रत्यक्षव्याख्यात्वाचिः;
कियते ; तदाऽविप्रतिपद्या संबोधयितव्या जहमतयः ।

अथ धर्म्यै(मी)वबोधकोत्पत्तप्रत्यक्षव्याख्यात्वाचिः कियते ; तदा
विरोधेन प्रत्यवस्थेयो भवति — धर्मावबोधकोत्पत्ते प्रत्यक्षम्, न
च धर्मनिमित्तम् इति ऋयाहनमपदित्यते, अन्यथा चोदना- १५
वचनजनितविज्ञानस्यापि धर्मावबोधकत्वेन उत्पत्तस्यात्तिभि-
मित्तत्वं स्यात् । अथानुत्पत्तस्य धर्मावबोधकत्वं नास्ति ; केनाच्च
प्रतिपद्यते — यज्ञोत्पत्ते तद् धर्मावबोधकम् ? नापि कमलदला-
वबोधकं स्वयमसत्त्वात् ।

यदप्युक्तम् — ‘सत्संप्रयोगजत्वात्’ इति, तदप्ययुक्तम् ; २०
सत्संप्रयोगजत्वं यथा न भवति तथा प्रागेवोक्तम् ।

यदप्यन्यदुक्तम् — “विद्यमानोपलभनत्वात् किल प्रत्यक्षं
विज्ञानं विद्यमानमवबोधयति” ; यद्येवं न केवलं प्रत्यक्षम् अपि
तु सर्वप्रमाणोत्पादितं विज्ञानं विद्यमानावबोधकम् ।

अथ चोदनाजनितं विज्ञानम् अविद्यमानकर्त्तव्यार्थव- २५
बोधकम् ; यथाविद्यमानम् ; कथमवबोधयते ? अथ अवबोधयते ;

कथमविद्यमानतः ? अवबोध्यमानत्वेनैव विद्यमानता प्रत्यक्ष-
प्रमाणावबोधितार्थवदिति । नाभ्यवबोधनमवबोधमन्तरेण
उपजायते प्रत्यक्षावबोधनवत् ।

अपि च चोदनावच्चनजनितविज्ञानस्य मिथ्यात्वसुपपत्तयते,
अविद्यमानविषयत्वात् केशोण्डुकज्ञानवत् । केशोण्डुकविज्ञान-
स्यापि प्रतीयमानोपकारकार्थीभावे मिथ्यात्वम्, तदिहापि
प्रतीयमानोपकारकार्थो [ना]स्त्येव, कर्थं न मिथ्यात्वम् ? तद-
न्वये वा कर्त्तव्यार्थविषयपत्वं प्रतिहीयेत चोदनावच्चसः ।

किंच, चोदनाजनितं विज्ञानं कर्त्तव्यतार्थविषयं वा, तद-
भावविषयम्, निर्विषयं वा ? तद्यदि कर्त्तव्यतार्थविषयम्;
तदा तस्य वर्तमानतैव प्रतीत्युत्कलितत्वाद् विद्यमानतोयादि-
वत् । { तौयादेवप्रतीयमानत्वं स्वसत्ताषुमादग्नी सति जनक-
त्वादिना निमित्तेन } एतचेद् विद्यते; कथमविद्यमानता ? अथ
तदभावविषयम्; तस्यापि स्वेन हृषेण विद्यमानत्वात् न कर्त्त-
व्यता । अथ निर्विषयम्; न तर्हि चोदना कर्त्तव्यावबोधिका
अपि तु निर्विषया इत्येवं वक्तव्यम् । एवंस्थिते यथा प्रत्यक्षं
विद्यमानोपलब्धकं तथा अन्यान्यपि प्रमाणानि ।

तुद्विजन्म प्रत्यक्षम्, नच तु उद्वेद्यवगमे प्रमाणमस्ति । प्रत्य-
क्षावसेया सा न भवति, स्वयमनन्युपगमात् । अनुमानगम्यापि
भवति, तथा प्रतिवद्युतिगानवगमते: ।

अथ अर्थोपत्त्या प्रतीयते; किम् – घटार्थीन्यथानुपपत्त्या,
आहो तदुपादानपरित्यागान्यथानुपपत्त्या, घटावबोधान्यथानु-
पपत्त्या वा ? तद्यदि घटार्थीन्यथानुपपत्त्या; तदयुक्तम्, न
तुद्विकार्थो घटः, अपि तु तुद्विरिह तत्कार्थो । अथ घटोपा-
दादावपरिल्यागान्यथानुपपत्त्या तुद्विपरिकल्पना कियते; तदयु-

१. कोहक्षमतः पाठोऽप्रस्तुतो माहि ।

क्तम्, बुद्धिस्वरूपस्यानेककालान्तरावस्थानायोगात् अर्थापत्ते-
निर्विषयत्वम् । केनापि बलवता प्रेरितो बुद्धिमन्तरेण वा तदु-
पलुभाषा पटोपादानपरिल्यागाय घटते तेन संदिग्धाऽर्थापत्तिः ।
नच सम्बन्धग्रहणमन्तरेण नियतायां बुद्धौ प्रतिपत्तिरूपपद्यते ।
अर्थापत्तितस्तु तदनुपपत्ती इन्द्रियकल्पनापि दूर्घटा ।

5

अथ अवधोधान्यधानुपपत्त्या बुद्धिपरिकल्पना कियते;
तस्यापि बुद्ध्या सह सम्बन्धो नास्ति, कथमवधोधयति? अवध-
धोधे चावगते प्रत्यक्षावगतैव बुद्धिः नावधोधगम्या, अवधोध-
बुद्धि-विज्ञानशब्दानां पर्यायत्वाद् अवबुद्ध्यते शायत हस्ये-
कोऽर्थः ॥ ८ ॥

10

[६. सांख्यसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य निरसनम् ।]

तथा “ ओश्रादिबृत्तिरविकल्पिका ” एतदपि प्रत्युक्तम्;
ओश्रादिका(क)रणानां शब्दादिचिष्याकारतया विपरिणामो
बृत्तिशब्देनाभिधीयते । सा चानेकप्रकारा भवति - सम्य-
ज्ञानरूपा विपर्ययज्ञान-संदेहरूपा च । तदुक्तम्-

15

“ तमो मोहो महामोहस्तामिक्षोऽन्धतामिक्षः । ” इत्यादि ।

तथादि ओश्रादिबृत्तेः प्रत्यक्षत्वम्; तदा विपर्ययादिबृत्ते-
रपि प्रत्यक्षत्वं प्राप्नोति । अथ अवधितपदोपादाने कियते;
तत् सूत्रे न श्रूयते । भवतु वा तस्य कल्पना, तथापि अव्य-
भिचारित्वं ज्ञातुं न शक्यते । तच नैयायिकप्रत्यक्षलक्षणाधि-20
कारे प्रपञ्चितम् । यदि च अव्यभिचारिपदेन विपर्ययरूपा बृत्ति-
रपोद्यते तत् तदात्मतया व्यवस्थिता सम्यग्रूपापि बृत्तिरपो-
दिता भवति । ततश्च संग्राह्या न लभ्यते बृत्तिः ।

अथ सम्यग्रूपा बृत्तिरिह संग्राह्या; तदाऽपोहया न
लभ्यते, बृत्तीनां स्वरूपैकतान्युपयगमात् । भेदानश्युपयगमे २5
अन्युपेतहानम् । नहि भवतां पक्षे इन्द्रियाद् भिद्यन्ते बृत्तयः ।

तत्त्वेदभिज्ञम्, कथं वृत्तीनां भेदः ? भेदाभ्युपगमे इन्द्रियैकत्वं हीयते । इन्द्रियाव्यतिरेकित्वं न वक्तव्यम् । इन्द्रियाव्यतिरेकित्वेऽभ्युपगम्यमाने नीललोहितघटादीनां सर्वदा उपलभ्यः स्यात्, इन्द्रियावस्थाने तदव्यतिरिक्ताया वृत्तेः अवस्थान-५संभवात्, तत्संभवे च घटाव्यनुपलभ्यमानुपत्तिः ।

अथ वृत्तिसङ्गावेषि अनुपलव्यिः ; न कदाचिद्दुपलव्यिः स्यात्, नहि भवतां पक्षे किंचिदपूर्वं जायते पूर्वं वा निरुद्धयते । ततश्च सर्वस्याऽस्तित्वे उपलव्यनुपलव्यी किंकृते ? सदोपलव्यिरनु[४]लव्यिवां । नहयेवं चादिनो द्वितीया गति-१०रस्ति ।

किंच, शब्दादय उपलभ्यन्ते किम् - अनुपलभ्यत्वभावा उपलभ्यन्ते, आहोस्त्वदुपलभ्यत्वभावा(वा) ? तथादि अनुपलभ्यत्वभावा उपलभ्यन्ते; तदा उपलव्यिः कथम् ? यदि अनुपलभ्यत्वभावाः, कथम् उपलभ्येत् ? अन्यथा आत्मादेरप्यु-१५पलव्यिः स्यात् ।

अथ उपलभ्यत्वभावा उपलभ्यन्ते; अनुपलव्यिः कथम् ? किं तेनैवाकारेण, आहोस्त्वदु आकारान्तरेण ? यदि तेनैव आकारेण अनुपलव्यिः ; आत्मादेरपि अनुपलव्यिर्वै प्राप्नोति, उपलव्यी वा वीजान्तरं वचनीयम् । अथ आकारान्तरेण नोप-२०लभ्यन्ते; तथापि उपलभ्यमाना-ऽनुपलभ्यमानयोः नैकत्वम्, शब्दात्माकारयोरिच, नहि उपलभ्यत्वभावाच्छब्दादनुपलभ्यत्वभाव आत्माऽव्यतिरिक्तो दृष्टः ।

अथ तस्यैवाऽभिव्यक्तस्योपलव्यिः ; तत्स्वरूपतदभिव्यक्तेः सर्वदानव(०दाव)स्थानात् सततोपलव्यिग्रसङ्गः । अथ तिरो-२५धाने सति अनुपलव्यिः ; तदा तत्स्वरूपतादात्म्यात् सतता-नुपलभ्यप्रसङ्गः, उभयोर्चाऽवस्थाने समस्तुपलभ्याऽनुपलभ्यौ

स्याताम् । ततश्च - 'इदानीमुपलभे पूर्वं नोप(पा)लभे' इति व्यवहारचिरहः स्यात् । तथा, 'पूर्वमुप(पा)लभे इदानीं नोपलभे' इत्येतदपि न ग्राप्त्वा निति ।

अथ अवयवोपचये सति उपलभ्मः; तस्य सर्वदा भावात् सर्वदोपलभ्मप्रसङ्गः । अथ स्वलक्षणपुष्टौ सत्यामुपलभ्मः; ५ तस्याः सर्वदा सन्त्वात् सततोपलभ्मप्रसङ्गः । अथ संस्थानोत्कर्षे सत्युपलभ्मः; तस्यापि सर्वदा विचमानत्वात् सततोपलभिधः स्यात् । तस्माद् येन येन निमित्तेन उपलभ्मपरिकल्पना, तस्य तस्य सर्वदा भावात् सततोपलभ्मप्रसङ्गः । अथ देशकालकारकापवन्धादनुपलभ्मः; तदा तस्यापवन्धस्य सर्वदा १० भावाद् अनुपलभ्माऽनुपरमः स्यात् ।

तथा, इन्द्रियाणामपि करणस्तपता नोपलभ्यते फलवैकल्प्यात् । ननु अस्ति विज्ञानं फलम्; न, तस्य सर्वदा विचमानत्वात् । सर्वदा विचमानयोः हेतुफलभावो नोपपद्यते, यथा गुणानां परम्परमात्मभेदानां च । नहि आत्मा आत्मा-१५ न्तरस्य हेतुर्भवति तत्कर्तुं च, तथा इहापि अनाद्यन्ता सत्ता न फलं हेतुर्वा उच्यते ।

किंच, भूजलादि अनेकं कार्यम् - तत्किं गुणत्रयाद् व्यतिरिक्तम्, अव्यनिरिक्तं चा? तद्यदि व्यतिरिक्तम्; तत्किं तात्त्विकम्, अतात्त्विकं चा? तद्यदि तात्त्विकम्; न तर्हि २० गुणत्रयोपादानपूर्वकम्, ततो भिन्नत्वाद् आत्मस्वरूपवत् । न च गुणत्रयेण सह अन्यतमोऽपि सम्बन्धं उपपद्यते तद्विज्ञकार्यस्य । न मात्रामात्रिकसम्बन्धः, नापि सहचरसहचरित्तभावः, नापि निमित्त-निनैमित्तिकभावः, उपकार्योपकारकभावो च ।

अथ अतात्त्विकम्; कथं तेन गुणत्रयं प्रतीयते, गुणत्रयेण २५ सह सम्बन्धानुपपत्तेः? न च सदसतोः सम्बन्धं उपपद्यते आत्मस्वरविषयाणयोरिव । तद्भावात् नानुभानाद् गुणत्रयप्रति-

पतिः । नापि प्रत्यक्षेण गुणावचारणम्, स्वयमनभ्युपगमात् ।
तदुक्तम् -

“ गुणानां परमं रूपं न हष्टिपथमृच्छनि ।
यत्तु हष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥ ”

५तदनवगमे च न भोगयेन भोक्तुरनुमानम् । ततश्च नात्मा, न
गुणवयम् ।

अथ अव्यतिरिक्तम्; तत्किम् - तात्त्विकम्, अतात्त्विकम्
वा ? यदि तात्त्विकम्; तदा कार्याणामपरिसंख्येयत्वे गुणाना-
मप्यपरिसंख्येयता । ततश्च ‘त्रयो गुणाः’ इति न वक्तव्यम् ।
१०अथ गुणानां त्रित्वम्; तदा कार्यस्यापि त्रित्वं प्राप्नोति, आ-
नन्तरं हीयते । तथा, कार्यस्य प्रत्यक्षत्वे गुणानामपि प्रत्यक्ष-
त्वम् । किंविषयं प्रधानानुमानम् ? गुणत्रयं प्रधानम्, तच
उपलब्धम् अलम् अन्वयशक्तिपरिमाणवैद्वक्तव्योपकार्यो-
पकारकादिसाधनेन । अथ नोपलभ्यते प्रधानम्; तदव्यतिरिक्तं
१५कार्यं तपि नोपलभ्यते, तदभावात् पुरुषसिद्धिरूपपश्यते ।

अथ अतात्त्विकम्; तदा गुणत्रयस्यापि अतात्त्विकत्वम् ।
तदभावात् न चित्सिद्धौ प्रमाणमस्ति । तदसिद्धौ परलो-
किनोऽभावात् परलोकाभावः । तदेवं प्रत्यक्षं नोपपश्यते ॥ ४ ॥

[५. नैयायिकाभिमतस्यानुमानस्य निरसनम् ।]

२० अय इदानीमनुमानं विचार्यते - किं पुनरनुमानम् ?
“ तत्पूर्वकमनुमानम् ” [व्यायम् १.३.५] कथम् ? कथ्यते - रस-
वतीप्रदेशो नयनादिव्यापारेण दहनधूमयोः सम्बन्धावधारणं
क्रियते, तेन च संस्कारः, तदुत्तरकालं वितीयलिङ्गदर्श-
नम्; तदनन्तरं व्यासिस्मरणम्, व्यासिस्मरणानन्तरं परामर्शी-
२५ज्ञानमनुमानं लिङ्गसचिवम् ।

तदभावे तस्याभावः तत्पूर्वकत्वात् । नहि कारणं विना कार्यं लोके भवद् दृष्टम्, प्रत्यक्षं च कारणं गीयते तदभावात् कथमनुमानकृतिः, कसौ वा कार्याऽकस्मिकत्वप्रसङ्गः । प्रत्यक्षाभावमहंगीकृत्य उक्तम् – “अविनाभावसम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।”

5

इतोपि अविनाभावसम्बन्धग्रहणानुपपत्तिः – किं सामान्ययोः सम्बन्धावधारणम्, आहो खलक्षणयोः, सामान्यखलक्षणयोर्वा ? तद्यदि सामान्ययोः सम्बन्धावधारणम्; तदयुक्तम्; सामान्यानुपपत्तिः । तदनुपपत्तिः प्रागेवोपपादिता । नापि सामान्यखलक्षणयोः, सामान्यासंभवादेव ।

10

नापि खलक्षणयोः; दहनधूमल्प्यक्तीनामानन्त्यात्, अभिज्ञानेकानुगामिनिमित्ताऽसंभवाव । तद्वाचेऽपि आनन्दस्याऽन्तिवृत्तेः, अतिवृत्ती वा भावाभावप्रसङ्गः, तत्प्रसक्ती च वद इदानीं कस्य सम्बन्धावधारणम् ?

देशकालस्यभावविप्रकर्षाच न व्यक्तीनां सम्बन्धावधार-15 णाय अलं प्रत्यक्षम् । न च सम्बन्धग्रहणमन्तरेण सम्बन्धवुद्देशपत्तिः तद्विकरणत्वात् सम्बन्ध-तदद्वयोः । न च सम्बन्धग्रहणसमये सर्वे सम्बन्धिनोऽवासान्ति, अप्रतिभासनात् । न च अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानत्वं कल्पयितुं न्यायम्, अतिप्रमङ्गात् । अन्यथा हि रासने विज्ञाने रसे प्रतीयमाने रूप-20 भवि कल्प्य स्यात् ।

अथ अविनाभावसम्बन्धग्रहणकालोपलक्षितकनिपयव्यक्तीनां सम्बन्धावधारणम्, न सर्वासामिति चेत्; यद्येवं तासामेव गमकत्वं नान्यासाम् । नहि अन्यस्य सम्बन्धे अन्यस्य गमकत्वमस्ति, अतिप्रसङ्गात् । न जातु देवदत्तनयनघट-25 सम्बन्धे जाते जलादौ ज्ञानमुत्पद्यते नियतदेशकालस्यभावाऽ-

१६.

योगित्वात् स्वभाव

स्यात् । आत्मान्यत्वे च अन्यस्य सम्बन्धे अन्यस्याऽगमकत्वम्
तदाकारव्यतिरिक्तात् । अव्यतिरिक्ते वा पर्वते भैक्यलक्ष्म्
धूमाकारानुप्रवेशप्रसङ्गः स्यात् । तदनुप्रवेशे च न तत्संवि-
त्त्यानुमेया अग्रिसंवित्तिरूपपत्तेः, नालिकेरद्वीपवासिन इव
तयोः सम्बन्धानवगतेः । तदनवगतिश्च अनुमेयदहनस्य पिण्डा-
वेश्वरतुल्यत्वात् । पावकसम्बन्धसंवित्तौ सम्बन्धवुद्देशपपत्ति-
रतिप्रसङ्गात् । तस्माद् धूमा
लिङ्गावगम इवा

10 तात्त्विक्यादृष्टयो न केनाप्येत्यायते इति किम-
कर्त्त्वेते धूमवेत्ता धूमवेत्ता धूमवेत्ता किम-
धुनोत्पन्नम्, चिरोत्पन्नम्, कारणादा जातम्, आकस्मिकम्
मात्रावद्योतकत्वेन पर्यवसिते आकस्मि-
कमपि खस्पत्तुपपत्तेः जगतो वैश्वरूप्यदर्शनात् । अथ आक-
स्मिकत्वे नियतदेशकालसम्बन्धित्वं न लभ्यते; तत्र युक्तम्,
तत्स्वभावस्य तस्योत्पत्तेराकस्मिकनियतदेशकालसम्बन्धाभावा-
नवगतेः । एवं भूतं तत् कारणं विनोत्पन्नं यत् नियतदेशकाल-
प्रतिष्ठितदेहम् । एवं च स्थिते धूमोपलम्भे सति नानुमेयाग्रि-
प्रतिपत्तिः, अनुपलम्भात् ।

20 [६१. कायेहेतुकानुपातनियसाय कार्यत्वस्य खण्डनम् ।]

इतोऽपि नानुमेयप्रतिपत्तिः, धूमस्य कार्यस्पत्वाऽसं-
भवात् । तदनुपपत्तिश्च सत्त्वाविच्छेदस्यानवगतेः । ननु प्रत्य-

१. त. स्वभाव — वृद्धम् । २. व्यतिरे — धूः । ३. रेके वा पर्वते भैक्यलक्ष्म् — धूः । ४. च
न रत्त. सं — धूः । ५. मेया — धूः । ६. सम्बन्धानवगतेः । लक्ष्म — धूः । ७. ति — धूः ।
८. त. । पाव — धूः । ९. वित्ती — धूः । १०. दुदेश — धूः । ११. तिप्र — धूः । १२. मा —
धूः । १३. दृश्यं न — धूः । १४. धूमावये — धूः । १५. स्वते धूमवेत्ता — धूः ।
१६. धूमधूमत्वकां किमधुनात्पन्नं चिरोत्पन्नं कारणादा जातमाकस्मिक — धूः ।

क्षेणैव अवगम्यते; किं तत् प्रत्यक्षं विधिसुखेन उपजायते, आहो प्रतिषेधसुखेन? तथादि विधिसुखेन उपादीयते; तत्किं धूमविषयम्, आहो अन्यविषयम्, निर्विषयं चा? तथादि धूमविषयम्; तदा तत्त्वरूपावगाहिना तत्त्वरूपास्तित्वं विधीयते न तत्त्वरूपत्वण्डना। अथ अन्यविषयम्; न तहिं तेन ५ तत्त्व स्वण्डना विधीयते तत्त्वरूपत्वत्, अथि तु यद् यविषयं तत् तत्त्वस्यैवाऽस्तित्वं विद्याति। अथ निर्विषयम्; न तहिं तत् किंचिद् विद्याति नापि प्रतिषेधति मृकान्वधविरतुल्यत्वात्।

अथ प्रतिषेधसुखेन उपादीयते; तदपि किं धूमविषयम्, आहो अन्यविषयम्, निर्विषयं चा? तथादि धूमविषयम्; १० तदा तत्त्वतोपनिषद् तत्त्वरूपास्तित्वविधायकं न तु व्याख्यात्मकम्। अथ अन्यविषयम्; अन्यविषयपर्यवसायिना न तत्त्वतोपनिषद् नावद्योत्यते तत्त्वतावत्। अथ निर्विषयम्; न तत् किंचिद्विद्याति नापि प्रतिषेधति मृडात्मतयोःपते:।

अथ सत्त्वाविलक्षणदो हि प्रवैसः, सोऽनेन आत्मसान् कि-१५ यते; नेवं चतुरत्वं वचः। प्रवैसो हि विषयान्तरम्, तत्रोत्पत्तं विज्ञानं तत्त्वरूपास्तित्वविधायकं न तु कस्यचित् प्रतिषेधकम्। तर्मित्य संकेयमाने न कस्यचित् स्वण्डनाऽवगम्यते स्वविषयपर्यवसायीनि विज्ञानानि स्वविषयास्तित्वविधानपराणि। का कस्य स्वण्डना? २०

अथ प्रवैसज्ञाने धूमस्वरूपं न प्रतिभाति, तेनासौ तत्त्व स्वण्डना इति चेत्; यद्येवं ब्रैलोक्यस्य स्वण्डना, तस्मिन् धूमच्चंसज्ञाने ब्रैलोक्यं नावभाति, ब्रैलोक्यात्मको वा न भवति इवसः।

[६२. प्रत्यक्षात् विषेधपक्षाद्येवं विश्वल्प्य दूषणम् ।] २५

अथ धूमविरोधित्वेन असौ धूमस्य स्वण्डना इति चेत्; कः पुनरसौ विरोधार्थः? किम् – अतदाकारता, आहो असमान-

कालीनता, तत्सङ्घावे तस्यानुपलम्भो वा, तज्जन्यता वा, तज्जनकत्वं वा, भिन्नकियाकर्तृत्वं वा, भिन्नहेतृत्पाद्यत्वं वा, आश्रितानाश्रितत्वं वा ?

तथादि तावद् अतदाकारता विरोधः; तदा ब्रैलोक्यस्य ५सा खण्डना, न केवलं धूमस्य, ब्रैलोक्याकारपरिहारेण तस्मिन्थते: । अथ असमानकालीनता विरोधार्थः; तदा अतीतानागतवर्तमानकालानामन्योन्यविरोधित्वप्रसङ्गः । न चासना- (चासमान)कालीनता स खभावेन उभयोः खभावोपपत्तेः ।

10 अथ तत्सङ्घावे तस्यानुपलब्धिः विरोधार्थः; तदा अनिदूरादिनिभित्तोपनिपाते सति तदनुपलब्धिर्दृष्टा, न च तेषां तत्खण्डनात्मता । तथा, दीपाभावे घटयूमादेरनुपलब्धिर्दृष्टा, न च सा घटयूमादेः सत्ता खण्डता ।

अथ दूरादिनिभित्तोपनिपाते यत्रानुपलब्धिर्दृष्टा तत्रोप-
15लब्धिवरपि पुनर्दृष्टा, इह तु पुनः ध्वंसे संजाते न जातु धूम-
कुम्भादेरुपलब्धिवरस्ति । केन नोपलभ्यते ? किं केनापि, आहो
सर्वज्ञातुभिः ? तथादि केनापि नोपलभ्यते, तेन तदा तस्य
स्वरूपखण्डना; तदयुक्तम्, दूरा[व]रणादिनिभित्तोपनिपाते
सति यथैके तमर्थे न पश्यन्ति अपरे पश्यन्ति, एवं सति
20संजाते ध्वंसे तमर्थम् एके नोपलभन्ते अन्ये तु उपलभ्यन्ते
इति ।

अथ सर्वज्ञातुभिनोपलभ्यते; कानुमा ? 'एतदनुभव-
विकलाः सर्वे ज्ञातारः'; न मानमस्ति, परचित्तवृत्तीनां दुर-
न्वयत्वात् बुद्धिवैचिद्यस्य च उपपत्तेः ।

25 ध्वंसे सति अनुपलब्धिः किं - नियतदेशकाले, सर्वदा
वा ? तथादि नियतदेशकाले अनुपलब्धिः; तदा न सत्तापग-
मोऽवगम्यते, सिद्धसाध्यतया च बोद्धव्याः । अथ सर्वदेश-

काले नोपलभ्यते; तदयुक्तम्, न नियामकं किंचिद् वीजमस्ति, न च वीजमन्तरेणाभ्युपगमो युक्तः ।

अथ इवंसे सति सर्वोपाख्यारहितत्वे कर्त्त वस्तुत्वसंस्थितिः? कदा सर्वोपाख्यारहितत्वम्? किम् उपलब्ध्यवस्थायाम्, आहो अनुपलब्ध्यवस्थायाम्? तद्यदि उपलब्धिमधि-५ कृत्योच्यते; उपलभ्यते च सर्वोपाख्यारहितत्वं च इति चित्रम् ।

अथ अनुपलब्ध्यवस्थामहीकृत्योच्यते सर्वोपाख्यारहितत्वम्; तदयुक्तम्, दूरावरणादिनिमित्तोपनिपाते सति अनुपलब्धौ सर्वोपाख्यारहितत्वं सत्त्वं च इत्यनेकान्तः । यदि च १० इवंसे सति अत्यन्तानुपलभ्यते; अनुपलभ्यपञ्चोऽयं न तत्स्वरूपस्थातावद(तादृश)स्थितम्, आवरणादिकृतानुपलभ्यते यथा ।

तज्जन्यता विरोधार्थः; तदा दण्डादिनापि जनितत्वात् तद्विरोधित्वप्रसङ्गः । न च व्यापारानिशायोऽस्ति, तं प्रति कियातिरेकस्य अनुपलब्धिः(अथः) । अथ तज्जनकत्वं विरो-१५ धार्थः; तदयुक्तम्, न चट्ठूमात्मा तदृ इवंसोत्पाद्यः तैरेव अनभ्युपगमात् । यदि च तज्जनकत्वेन विरोधित्वम्; तदा अभावज्ञानस्य अभावो विरोधी स्पात् ।

अथ भिन्नार्थकियाकर्तृत्वम्; तदा सर्वे सर्वस्य विरोधिनः प्राप्नुयन्ति । अथ भिन्नहेतूत्पाद्यत्वं विरोधार्थः; तदयुक्तम्, २० एकेन देवदत्तेन कुम्भ-तदिच्छेदयोकृपयमानत्वात् । यदि च नियतहेतूत्पाद्यत्वेन विरुद्धत्वं जेनीयते सदसतोः; तदा सर्वे भावा नियतसामर्थ्या उत्पाद्य अन्योन्यविरोधिनो भवेयुः । नियानित्याकारयोर्विरोधप्रसङ्गः, नियाकारस्य निर्बीजत्वात्, वीजवस्त्रे वा नित्यनैव न स्थात् ।

अथ आश्रितानाश्रितत्वं विरोधार्थः; तदा आत्मज्ञानयोः विरोधित्वमापनीपत्तये, कुम्भापगमस्य सर्वविरोधित्वं प्रा-

एतोति, आश्रितानामितत्वस्याऽविशेषात् । न च सम्बन्धमन्तरेण घट्टी सम्पद्यते, अपि तु सम्बन्धे सति देवदत्तनयन्तुरगव्यपदेशो यथा । अथ सम्बन्धमन्तरेण कुम्भाभावव्यपदेशोऽभ्युपगम्यते; तदास्तं गतं चित्तं स्यात्, सम्बन्धाभाव-ऽस्याऽविशेषात् ।

[६३. हेतुफलसंबेदचावधारणस्यानुपपत्तिप्रकटनम् ।]

इतोऽपि हेतुफलसम्बन्धाभावधारणं नोपपद्यते—किं निरपचरितकारणग्रहणानन्तरं गृह्णते कार्यम्, आहोस्त्रिवृ उपचरितकारणग्रहणानन्तरम्? यदि निरपचरितकारणग्रहणानन्तरं 10 गृह्णते; तदयुक्तम्, सामग्र्या अतीनिद्रियत्वेन संबेदनायोगात् । अथ उपचरितकारणानन्तरीयकत्वेन तदृ गृह्णते तेन तस्य तत् फलम्; तदयुक्तम्, उपचरितस्य कारणत्वमेव न विद्यते कथं तत् फलतां याति ।

अन्यत्र, तन्तूनां कार्यं वस्तु(स्त्रे) किम्—पूर्वापरकाल-15भावित्वेन, आहो पूर्वापरग्रहणेन? तथादि पूर्वापरकालभावित्वेन; तदा नियतकारणकार्यत्वं न लभते अभ्यरकलस्य, तत्समानकालीनाऽनेककार्यात्पादकानां तत्पूर्वापरकालभावित्वाविशेषात् ।

अथ अन्वयव्यतिरेकयुक्तस्य यस्य पूर्वकालभावित्वं तत्-20कारणं तदस्ति, ध्रुवभाविकार्यदर्शनात् । अन्वयव्यतिरेक-शब्देन किमभिधीयते? किम्—कारणम्, अन्यद्वा? तथादि कारणम्; तदा न किंचिद् बाध्यते कारणात्मतया तत्कारणम् । अथ अन्यत् तत्; न जानीमः किं तदृ इति? न च पूर्वापरभावः सिद्धोऽत्र ज्ञानमन्तरेण । ज्ञानं चिना न जाने 25किं सहोत्पन्नी, पूर्वापरभावोत्पन्नी वा, अनुत्पन्नी वा?

अथ पूर्वापरग्रहणक्लेण पूर्वापरोत्पाद-तदभावव्यवस्था इति चेत्; तदेतदपि ग्रहणोऽपि तुल्यम् । सती सत्ता संबेद्यते

नाऽसती । सहोत्पन्नयोरपि कमेण ग्रहणं दृष्टं गोविषाणयोः । अनुत्पन्नयोऽस्त्रं गोत्वाऽस्तिन्त्वयोः । तथा, पटग्रहणानन्तरं तन्तूनां ग्रहणं दृष्टम् । तथा, एकमेव ग्रहणं दृष्टम्, न च तयोर्भेदोऽस्ति, न च तयोर्हेतुफलभावः । यथा च भेदो नास्ति तथाप्रागेव प्रपञ्चितम् । एवं संबोदनमपि संबोद्यात् न भिद्यते सदाकारतया, ५ न च तयोः आकारान्तरमस्ति, एकं हि वस्तु ।

इतोऽपि हेतुफलयोर्विज्ञानं न वेदनम्, यथा उत्पन्नं विज्ञानं स्वसंबोदनं न भवति, विज्ञानाकारातिरिच्छाकारान्तरविरहात् । अथ क्रियातिरेकापायेऽपि स्वसंबोदनमपदिष्यते; अस्वसंबोदनं किं न व्यपदिष्यते, क्रियातिरेकाभावस्याऽविज्ञोषात् ? १०

तथा, अर्थस्यापि न तदेदनम् । अथ कर्थं तत् अर्थस्य वेदनं न भवति ? कथ्यते—तत् सच्चामात्रेण अर्थस्य वेदनम्, तज्जन्यतया वा ? तथादि सच्चामात्रेण अर्थस्य वेदनम्; तदा विश्वस्य तदेदनं स्यात् तदेहाविशेषात् । अथ तज्जन्यतया तत्संबोदनमुद्भवीयते; तदा नयनालोकेभ्वरादेवपि तत् संबोदन-१५ मापयते, तैर्जन्यमानत्वोपपत्तेः । न चार्थस्य व्यापारातिरेकोऽस्ति, क्रियातिरेकस्यानपिगते; । व्यापारातिरेके हि नियतफलोऽर्थः स्यात् । भवतु; न, अहष्टत्वात्, एकं हि इदं फलं कारककदम्बसम्पाद्यम् । तत्क्षार्थसंबोदनवत् तत्सर्वकारक-संबोदनवत्वप्रसङ्गः । अथ कारकान्तरस्य न तत् वेदनम्; अर्थ-२० स्यापि न तत् वेदनम् । तदभावात् हेतुफलभावावगमः । तदनवगतौ च न कार्यं दृष्ट्वा कारणं प्रत्येति ।

अपि च, कार्यं दृष्ट्वा किमयम् अनुभाता कारणं स्मरति, आहो प्रत्येति ? तथादि स्मरति; तज्जाननुभूतं स्मर्तुमीशः ।

अथ प्रत्येति; तत्रापि किम् उपचरितं प्रत्येति, आहो२५ निरुपचरितम् ? तथादि उपचरितं प्रत्येति; तदयुक्तम्, तेन सह सम्बन्धानुपपत्तेः, अकारकत्वेन गमकत्वानुपपत्तिः ।

अथ निरुपचरितं प्रत्येति; तत्रापि किम् - विद्यमानम्, अविद्यमानं वा? तत्यदि विद्यमानम्; तदयुक्तम्, जनकत्वयोगेन जनकमपदिश्यते, यथा दण्डयोगेन दण्डी, द्रव्यत्वयोगेन द्रव्यम्। न भवतां पक्षे जनकत्वयुक्तस्य अनेककालात्मतावस्थानमस्ति, कार्यानेकत्वप्रसङ्गात्। अथ जनकस्वे सत्यपि न जनयति; सर्वैदैवाऽहेतुः स्यात्। अथ अविद्यमानं प्रत्येति; अविद्यमानम्, प्रत्येति च इति चित्रम्।

किंच, कार्यं दृष्टा कारणं प्रत्येति, आहो कारणपूर्वकत्वम्, कारणपूर्वकं वा कार्यम्। तत्यदि कारणं प्रत्येति; तदा १०एतदापयते - अस्ति कारणं कार्यात्, यथा अस्ति आत्मा काकस्य कारण्यात्।

अथ तत्कारणपूर्वकत्वं कार्यस्यानुभीयते; तत्कारणपूर्वकत्वम् - स्वकारणसत्तासम्बन्धः, सत्ता वा, धर्मान्तरं वा? तत्यदि स्वकारणसत्तासम्बन्धोऽनुभीयते; तदयुक्तम्, तस्य १५प्रत्यक्षविवेत्वात्। न च प्रत्यक्षेण अवगम्यमाने अनुमानं न्यायम्, हेतावप्यनुमानप्रसङ्गात्। तदुक्तम् - “सामान्ये सिद्धसाध्यताम्(ता), सामान्यं समानता प्रत्यक्षानुमानविषयत्वेन अर्थस्य।”

अथ सत्ताऽनुभीयते; साऽपि प्रत्यक्षेणावगम्यते अलमन्तु-२०मानेन। इहार्थ्येतद् द्रष्टव्यम् - ‘सामान्ये सिद्धसाध्यता’। अथवा सिद्धस्य विद्यमानस्य लाधनम् सिद्धसाधनम्। यथा च न तौ स्तः तथा प्रागेव प्रपञ्चितम्।

अथ कारणपूर्वकत्वं धर्मान्तरं तदनुभीयते; तदपि उपलब्धिलक्षणप्राप्ताविकारणस्य प्रत्यक्षावसेयम्, न मानान्तरमा-२५काङ्क्षति। न च अनुपलब्धिकारणम् आवरणदूरादि किञ्चिदस्ति। अनुपलब्धौ वा घटादावप्यनुपलम्बप्रसङ्गः। तदुक्तम् -

“विशेषेऽनुगमाभावः” । विशेषो हि अनुमानैकात्राहर्थोऽर्थः तेन सह सम्बन्धो नावगतः । तदनवगतौ न लिङ्गात् लिङ्ग-
(लिङ्गिर्गतिः । नच वट्पदार्थव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमस्ति स्वय-
मनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा अभ्युपेतहानम् । यदि च कारणपूर्वकत्वे धर्मान्तरं तदनुमीयते लिङ्गात्; न तर्हि ५ कारणमवगतं दिग्गीश्वरादि ।

अथ कारणपूर्वकं कार्यमेव प्रतीयते; तदेतत् प्रज्ञामान्य-
विचेष्टितम् । कथम्? तत्स्वरूपस्य प्रत्यक्षावगाहितदेहस्य किमनु-
मानेन? अत्रापि तदेव उपनतम् – ‘सामान्ये सिद्धसाधनम्’
समानं प्रत्यक्षानुमानविषयत्वे सामान्यमित्यपदिदृश्यते, तस्मिन् १० सामान्ये साधयमाने साधनैफल्यमापयते । किंच, यद्यनु-
मानादपि कार्यं प्रत्येति; कारणं न केनाप्यवद्यतित्वं स्यात् ।
तदनवगतत्वे कालादिव्यवहारविरहः स्यात् ।

तथा, कारणदर्शीनेन कार्यानुमानमपि न संभवति । भव-
तां पक्षे कारकाणां सामर्थ्यं जनकम् । तत्त्वेन प्रत्यक्षं न च साध-१५ नान्तरं विचारे तत्स्वरूपावदकम् । अपि च, लिङ्गप्रहणानन्तरं व्याप्तिस्मरणम्, तदनु परामर्शज्ञानम्, ततोऽनुमेयप्रतिपत्तिः । न च एतावत्तं कालं सामर्थ्यवस्थानमस्ति ।

अथ कारकैकदेशाग्रहणे सति कार्यमनुमित्तीचे; तदयु-
क्तम्, कारकैकदेशरूप(शस्या)जनकत्वात् । जनकत्वयोगे सति २० जनकम् इत्यपदिदृश्यते । नच जनकत्वयुक्तस्य अनुमेयप्रति-
पत्तिकाले अवस्थानमस्ति । न चाकारकं कार्यं गमयति अनि-
प्रसङ्गात् ।

[५. कृतव्यहेतुकस्थानिःपत्वानुमानस्थान्युक्तमात्वप्रदर्शनम् ।]

तथा, कृतकत्वेन अनित्यत्वानुमानमपि नोपपद्यते, अनि-२५ त्यत्वं हि स्वकारणसत्तासम्बन्धः, सत्ता वा, धर्मान्तरं वा,

शब्दध्वंसो वा, शब्दस्वरूपं वेति । तत्र तावत् स्वकारणसत्ता-सम्बन्ध-सत्ता-वर्मान्तरस्वरूपपक्षे उक्तमेव दृष्टणम् ।

अथ ध्वंसोऽनुमीयते; तद्युक्तम्, तेन सह सम्बन्धानवगतेः । न शब्दसत्ताकाले तद्ध्वंसोऽस्ति, तद्भावात् सम्बन्धावगतिः, एकस्य सम्बन्धानुपपत्तेः । न चाभावस्य विषयभावोऽस्ति, भावे वा शब्दलिङ्गं न भवेत् । शब्दलिङ्गसङ्गावे वा विज्ञानस्य अभावो न विषयः, तद्भावात् । एतेन तपतोदयास्तमित्योर्गम्यगमकभावः पर्युदस्तो वेदिनव्यः ।

[८. आत्मानुमानस्य निरासः ।]

10 [९. नैयायिकादिसंपत्तस्यात्मानुमानस्य निरासः ।]

तथा, [आत्मा]नुमान(नं) सुखदेषा(ष)ज्ञानादिना न संभवति, तेन सह सम्बन्धानवगमात्, नदनवगतौ च अनुमानानर्थक्यम् । किं चात्र साध्यते? किम् – ज्ञानसुखादीनाम् आत्मितत्वम्, आहोस्त्विद् आत्मात्मितं वा ज्ञानस्वरूपम्? त-15(अ)थात्मितत्वं साध्यते; तदा आत्म(मा) नैवाऽवबोधितः, ततोऽन्यत्वाद् आत्मितत्वस्य । अथ आत्मा साध्यते; तदेव भवति – अस्ति आत्मा विज्ञानात्, नच व्यधिकरणस्य गमकत्वं विद्यते । अथ आत्मितं ज्ञानस्वरूपं साध्यते; नच प्रव्यक्षेणावगतम् । अन्योऽनुमानस्य विषयो चक्षव्यः । कथं ज्ञान-20सुखादि आत्मसम्बन्धित्वेन व्यपदित्यते – किं सत्तामात्रेण, आहो तज्जन्यतया, तज्जनकत्वेन वा, तत्समवाधित्वेन वा, तत्स्वरूपतादात्म्यादा? तथदि सत्तामात्रेण सुखं विज्ञानं वा आत्मनोऽपदित्यते; तदा आत्मवत् सर्वे भावात्मेतनाः स्युः विज्ञानसत्ताऽविशेषात् । तथा, सर्वे सुखिनो भवेयुः, आनन्द-25सत्ताऽविशेषात् । अथ तज्जन्यतया विज्ञानमात्मनोऽपदित्यते; तदा नयनालोकपदा; चेतनाः स्युः, तैर्जन्यमानत्वाऽविशेषात् । अथ तज्जनकत्वेन तस्य इति चेत्; तद्युक्तम्, न विज्ञानेन आत्मा उत्पाद्यते भवतां पक्षे, उत्पादने वा स्मरणानुपपत्तिः ।

अथ आत्मसमवायित्वेन विज्ञानम् आत्मनोऽपदिदृश्यते; न, तदभावात् । भवतु वा, समवाये(यो) हि अखण्डतात्मा सर्वात्मवस्त्रादिसाधारणः । ततः सर्वे चेतनाः स्युः । अथ विज्ञानोपलक्षितस्य नान्यत्र संभवोऽस्ति; तदयुक्तम्, तदू उपलक्षितस्य अन्यत्र संभवात्, तत्संभवश्च तस्य एकत्वात् । ५ असंभवे वा समवायानेकत्वप्रसङ्गः, असमवायित्वं वाऽन्येषाम् ।

तथा, विज्ञानसमवाय आत्मनः समवायः किम् – सत्तामात्रेण, आहोस्त्विद् आत्मजनकत्वेन, तज्जन्यत्वेन, तत्समवायित्वेन, आत्मस्वरूपतादात्म्यादा? तथादि सत्तामात्रेण १० आत्मनः समवायोऽपदिदृश्यते; तदा ज्ञानसमवायसत्ताऽविशेषात् सर्वेषां ज्ञानसमवायित्वप्रसङ्गः । अथ तज्जन्यत्वेन; तदयुक्तम्, नहि आत्मना समवायोत्पादने क्रियते नित्यत्वाभ्युपगमात् । अथ तज्जनकत्वेन आत्मनः समवायः; तदनुपप्रज्ञम्, आत्मनो नित्यत्वात् । अथ आत्मनि समवेतः तेन १५ आत्मसमवायोऽभिधीयते; तदयुक्तम्, समवायान्तरानभ्युपगमात् । अथ आत्मतादात्म्येन वर्तते इति आत्मसमवायः उच्यते; तदा आत्मा विद्यते नान्यः समवायोऽस्ति तत्समवायानुप्रवेशात् । एवं विज्ञानानन्दादीनां समवायसम्बन्धेन न नियतात्मव्यपदेश उपपद्यते । २०

अथ आत्मतादात्म्येनोपजायमानं विज्ञानानन्दादिकम् आत्मनोऽपदिदृश्यते; तदा विकारी प्राप्तोति अनया भङ्गया आत्मा । ततश्च स्मरणानुमानप्रस्थभिज्ञानानुपपत्तिः ।

इतोपि आत्मा सुखादिकार्याधिकरणोऽवगन्तुं न पार्यते; किं तेनात्मना अनुपजातातिशयेन तापादि कार्यं क्रियते, २५ आहोस्त्विद् उपजातातिशयेनापि, किं व्यतिरिक्तोपजातातिशयेन, अव्यतिरिक्तोपजातातिशयेन वा? तथादि अनुप-

जातातिशायेन उत्पाद्यते तापादि कार्यम्; तदा सर्वदा कुर्यात्, अनुपजातवलस्य कार्यकारणान्युपगमात्, न तापादि विकलः स्यात्, समं सुखादि कार्यं प्रसञ्जयते । अथ अव्यनिरिक्तोपजातातिशायेन उत्पाद्यते तापादि कार्यं; तदा अव्यनिरिक्तोपजातातिशाय इति किं भणितं भवति? आत्मा उपजायते । ततश्च स्मरणानुमानप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः ।

अथ अव्यनिरिक्तोपजातातिशायेन जन्यते तापादि कार्यम्; स तेनात्मना सह सम्बद्धो वा, न वा? यदि न सम्बद्धः; स तस्यातिशायः कथम्?

10 अथ सम्बद्धः किम् - जनकत्वेन, अथ जन्यत्वेन, तत्समवायित्वेन वा? तत्यदि जनकत्वेन सम्बद्धः; तदा आत्मा तेनातिशायेन उत्पद्यते इति स्मरणानुपपत्तिः । अथ जन्यत्वेन; सोऽपि तेन कथमुत्पाद्यते? किम् - अनुपजातातिशायेन, अव्यनिरिक्तोपजातातिशायेन वा - इति प्राप्ता प्रभ-15परम्परा । अथ तत्समवायित्वेन; न, तस्य सर्वसाधारणत्वात्, तदभावात् ।

अथ एककार्यजनकत्वेन सम्बद्धः; तदेवेदं चिनतयितु-मारव्यम् - किमिदं जनकत्वं नामेति? किंच, यदेव अनुपजातेऽतिशाये आत्मनो रूपं तदेव जानेऽपि, तत् कर्त्तव्यं कार्यं कुर्यात्? 20अथ पूर्वस्पृश्यातादवस्थ्यम्; सुस्थितं निवात्वम्! अथ तादवस्थ्यम्; तथापि न करोनि कार्यम् । एवं नैयायिकादिमतेन आत्मन उपभोगस्मरणादिकं न जाघटीति ।

[५२. जैनमते उपभोगाद्यनुयपत्तिप्रकटनेन आत्मानुमाननियतस्तुत्वता ।]

यस्यापि देहपरिमाणमात्र आत्मा, तस्यापि सुखदुःखो-25परभोगानुभवस्मरणानुपपत्तिः । कथम्? उपपाद्यते - सुखादि-कार्यम् आत्मनो भिन्नम्, अभिन्नम्, भिज्ञाभिज्ञं वा? तत्यदि

भिन्नम्; तत्किम् - सचामात्रेण, तज्जन्यत्वेन, तज्जनकत्वेन, तत्समवायित्वेन वा - इति पूर्वोक्ते दृष्टिमनुसृत्य वक्तव्यम् ।

अथ अभिज्ञं सुखदुःखोपभोगस्मरणादिकार्यसुत्पत्तयते; एवं ताहि आत्मा उत्पत्तयते । तदुत्पत्तौ स्मरणानुमानानुपपत्तिः, सुखादिवद् आत्मनो नानात्मोपपत्तेः । अथ एक एव आत्मा; ५ सुखादेवप्येकता प्राप्ता । ततश्च एकत्वे अनुभवस्यैचावस्थानाद् अनुमानस्मरणानुपपत्तिः । अथ नानात्मं सुखादीनाम्; आत्मनोऽपि तदेवापद्यते, तदव्यतिरेकात् । अथ सुखादिभेदेऽपि आत्मा नैव भित्तयते; तदा सुखादितादात्म्यं न लभ्यते । अथ सुखादितादात्म्यम्; तदा एकता नोपपत्तयते, सुखादिवत् १० नानात्मोपपत्तेः ।

अथ भिन्नाभिज्ञं सुखादि कार्यं तेज बोदितं दृष्टिमनिच्यतः कथम्? किम् आकारान्यत्वेन, आहोस्त्वित् कार्यान्यत्वेन, कारणान्यत्वेन चा? तथादि आकारान्यत्वेन आत्मनो भित्तयते सुखादिकार्यम्; तदयुक्तम्, आकारान्यत्वं हि अन्यो-१५ न्याकारपरिहारेण स्वात्मना व्यवस्थितम्, अभेदपर्युदासेन भिन्नबुद्धिविषयत्वेनावस्थितयतेरेकस्वानुपपत्तिः । एकत्वं हि एकस्वभावता, एकस्वाभावये हि नानास्वभावता नोपपद्यते, नानास्वाभावये हि एकस्वभावतो(ता) नोपपद्यते - अन्योन्याकारपरिहारेण एतावाकारौ व्यवस्थितौ । २०

अथ कारणान्यत्वेन भेदपरिकल्पना; तदयुक्तम्, भिन्नादपि कारणादभिज्ञं कार्यं दृष्टम् । नृत्पिण्डदण्डाद्यनेकं कारणम् अखण्डितं कार्यं जनयति । तथा एकेनापि कारणेन अनेकं कार्यं जनयमानं दृष्टं घटादि । तेज न कारणभेदेन वस्तुनां भेदः, नापि कार्यभेदेन, अपि तु आकारभेदैव भेदः । स च आकारभेदः २५ अस्ति सुखात्मनोः, कथमभेदः?

किंच, येनैव आकारेण सुखम् आत्मनो भिद्यते तेनैव आकारेण अभिज्ञम्, आहोस्त्विद् आकारान्तरेण ? तत्त्वदि तेनैवाकारेण अभिज्ञम्; तस्य तावदेकान्ताऽभेदः प्रतिपद्मो भवति भवता । अथ आकारान्तरेण अभिज्ञम्; आकारान्तरं सुखं न भवति, तदभेदेऽपि सुखस्य भेदात् ।

[३३. प्रसङ्गात् द्वैनाभिमतस्यनेकन्तवादस्य विरसनम् ।]

एवं च स्थिते – “ तदेव नित्यं तदेव चानित्यम् ” इत्येतत्त्वोपपत्त्यते, सुखात्मनोभेदात् । अनायन्ता सत्ता नित्या, आयन्तवती चाऽनित्या ।

10 तथा – “ पररूपतयाऽस्त्वं स्वरूपेण सत्त्वम् ” इत्येतदपि च संभवति । पररूपेण न भावः नाय्यभावः, अपि तु स्वेन रूपेण भाव एकात्मकः – एके हीदे चस्तुपलभ्यते, तत्त्वदभावः किमिदानीं भावो भविष्यति ? तत्त्वदि पररूपतयाऽभावः; तदा घटस्य घ(प)टरूपता ग्राह्योत्तिः, यथा पररूपतया भावत्वेऽही-
15क्रियमाणे पररूपानुप्रवेशाः, तथा अभावत्वेष्यद्वीकियमाणे पर-
रूपानुप्रवेश एव । तत्त्वा सर्वे सर्वात्मकं स्यात् ।

अथ पररूपस्याभावः; तदविरोधि स्वैकत्वं तस्याऽभावः । नहि तस्मिन् सति भवान् तस्यानुपलब्धेऽष्टा, अन्यथा हि आत्मनोप्यभावो भवेत् । अथ आत्मसत्ताऽविरोधित्वेन 20स्वात्मनोऽभावो न भवत्येव; परसत्ताविरोधित्वात् परस्याप्य-
भावो न भवति । अथापराकारतया नोपलभ्यते तेन परस्य
भावो न भवति; अभावाकारतया च अनुपलब्धेः परस्या-
भावोऽपि न भवेत् ।

१. तस्या-भावः इत्यनयोर्मेवे द्वयोः नक्षत्रे दस्यते । अत्र कदाचित् चन्द्रश्चरेण पूर्वं ‘ तत्त्व न भावः ’ इति चिह्निते ह्यात् । अय च यस्यात् तं नक्षत्रं शुक्रश्च केनचित् ‘ तस्याऽभावः ’ इति द्वयं स्यात् ।

अथ अभावाकारतया उपलभ्यते; तदा भावोन्यो नास्ति, अभावाकारान्तरितत्वात् । अभावस्वभावावगाहिनाऽवबोधेन अभाव एव द्योतितो न भावः । यथा सुखावगाहकेन विज्ञानेन सुखमेवाऽवद्योतितं न दुःखम् । अथ सुखज्ञानेन दुःखमपि गृह्णते; तदिदार्तीं सुखदुःखयोरेकता प्राप्नोति । ततश्च पर्याय-५ रूपतया भेदाभ्युपगमो हीयते । अभिज्ञात्मकं जगत् स्यात् । एवं च स्थिते यदुक्तम्-

“ भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागदयात्मकः ।

तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रचक्षते ॥ १ ॥ ”

इति, तत्र प्राप्नोति विभवस्याऽखण्डरूपत्वात् । एतदपि न 10 वक्तव्यम्-

“ एको भावः सर्वभावस्त्वभावः, सर्वं भावा एकभावस्त्वभावः ।

एको भावस्त्वस्त्वतो धेन हृष्टः सर्वं भावास्त्वस्त्वतस्तेन हृष्टाः ॥ २ ॥ ”

अथ पर्याया इतरेतरात्मना भिद्यन्ते सर्वभावानाम्; एवं तर्हि भावाऽभावपर्याययोरपि भेदोऽस्तु । इमामेव मूर्खीतां१५ दिग्म्बराणामहीकृत्य उक्तं सुत्रकारेण-यथा-

“ नमः ! अव(म)णक ! दुर्बुद्धे ! कायकुंशपरायण ! ।

जीविकार्येऽपि चारम्बे केन स्वमस्ति शिक्षितः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ”

[३. सांख्यमतेऽपि भोगानुपत्तिप्रदर्शनेनात्मानुमाननिरासः ।]

तथा सांख्यमतेनापि आत्मनो भोगो नैव सम्पद्यते२० भोगत्वं आत्मनि अदृशेः । भोगशब्देन सुखमभिधीयते, ततसं-वेदने च । तदुभावे बुद्धो वर्तते नात्मनि, एवं च व्यवस्थिते बुद्धेभावोकृत्वं नात्मनः ।

अथ बुद्धिगतेनापि भोगेनैव आत्मनो भोकृत्वमभिधीयते; तदा बुद्धिगतेन कर्तृत्वेन आत्मनः कर्तृत्वं प्रसज्यते । ततश्च२५

“कर्ता न भवति” इत्येतत्र वक्तव्यम् । अथ आत्मनि कर्तृत्वस्याऽबृत्तेः अकर्ता इत्यपदित्यते; भोगस्याप्यतट्टत्तेः संभूग् न भवत्यात्मा ।

अथ अस्ति कर्तृत्वं यदि नाम औपचारिकम्, यथा भूत्ये १५जयपराजयौ वर्तमानौ स्वाभिनि उपचर्येते तथा बुद्धौ वर्तमानं कर्तृत्वं पुंसि उपचर्येते; यदेवम् भोगोऽपि बुद्धौ वर्तमानः पुरुषस्यौपचारिकः प्राप्तः । औपचारिकोपि आत्मनि न संभवति; अन्यत्र सुख्यतपाऽनभ्युपगमात् । भोगाऽभावे च आत्मनो मोक्षचिन्ता न कर्तव्या । चन्द्रनवान् मुच्यते । न चात्मनि २०चन्द्रनमस्ति । भोगो हि चन्द्रनम् । स चात्मनि नैव विद्यते, तदभावात् मोक्षोऽपि निरुपयत्तिकः ।

तथा, आत्मनोऽस्तित्वं न सिद्धयति भोक्तृत्वस्याभावे । भोग्येन भोक्तुरनुमानम् । यथा सूपादिमात्रं भोक्तृविनाभूतं दृष्टम्, तथा प्रधानं सविकारं भोग्यं तेन भोक्ताऽनुमीयते; १५एतचायुक्तम्; आत्मनो भोक्तृत्वाभावे कथं भोग्येन आत्माऽनुमीयते, आत्मना सह भोग्यस्य सम्बन्धानवगतेः? तदनवगतिश्च आत्मनः प्रलक्षयिष्यत्वात् । तदविषयत्वं च ‘विशेषेऽनुगमाभावः’ इत्युक्तम् । अथ प्रलक्षेण आत्मा अवधार्यते; तदा प्रलक्षयिष्यत्वेन आत्मनः समानता प्रलक्षानुमानविषयत्वेन, २०ततश्च सिद्धसाध्यता ।

सूपादि भोक्तृविनाभूतं दृष्टम्; तत्किम् - देहादिव्यतिरिक्तभोक्तृविनाभूतं दृष्टम्, आहोस्तिवद् देहमात्रभोक्तृविनाभूतं दृष्टम्? तथादि देहादिव्यतिरिक्तभोक्तृविनाभूतं दृष्टम्; तदा दृष्टान्तोऽपि दार्ढानितिकप्रतितुल्यः, आत्मनोऽतीनिद्रियत्वेन । २५अथ प्रत्यक्षेणावधारित आत्मा; तदा सिद्ध आत्मा, किमनुमानेन?

अथ देहमात्रभोक्तविनाभूतं दृष्टम्; तदा देहविकाराणां
भोगयोगेन नात्मनः सिद्धिः । भवतु वा आत्मनो भोगः, तथापि
अकृत-कृताभ्यागमनाशादोषप्रसङ्गः – अकृतस्य कर्मणः फल-
मन्येति आत्मनः, कृतस्य च कर्मणः फलं न सम्पद्यते तु द्विः ।
यदि च अकृतस्य कर्मणः फलमन्येति; तदा सुकात्मनामपि ५
तत्कलं स्यात्, आत्मवृत्तिनियमहेतोरभावात् । ततश्चाऽकेवल्य-
प्रसङ्गः ।

[६५. संख्यसंमतस्य कैवल्यस्यानुषप्तिकल्पोपादादनम् ।]

इतम् कैवल्यं नोपयत्यते, भोग्यभोजकयोरवस्थानात् ।
नहि भवतां पक्षे सदात्मात्म वरित्यजति भोग्यम् । येवाकारेण १०
आत्मनो भोग्यत्वेनावस्थितम्, नहि तदाकारमतिवर्तते, आ-
त्मनो भोक्त्वाकारल्य अवलिङ्गतः । अलिङ्गस्ती च आत्मो-
क्षेत्रप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

[६६. वेदान्तसंमतस्यानन्दरूपकैवल्यस्यानुषितकात्मप्रदर्शनम् ।]

येषि आनन्दरूपमात्मनः कैवल्यमनिदधति तेऽपि युक्ति- १५
वादिनो न भवन्ति । कथम्? यद्यात्मनः आनन्दरूपं स्वसंबेदं च;
तदा संसारावस्थायामपि तत् वेदं प्रसक्तम् । ततम् मोक्षार्थ-
प्रयासो विषयः ।

अथ संसारावस्थायां न वेद्यते अनादिमलावशुण्ठितमात्मनः
खरूपम्, यथा पटान्तरिते घटे घटसुचिने भवति, एवं मललिसे २०
आत्मनि आत्मवृद्धिने भवति; तदेतदयुक्तम्, दृष्टान्तदार्ढानित-
कयोः; वैवस्यात्-पटान्तरिते घटे घटसुचिने भवति पटान्तर्धाने
सति इन्द्रियेण लाकं सम्बन्धो नास्ति तद्वावाद् घटे नेन्द्रियजं
विज्ञानं सम्पद्यते । श्व ह तु पुनः मलावशुण्ठनेन कस्य व्यवधानं
कियते? न वेद्यवेदकयोर्व्यवधानं कियते । वेदं वेदकं च आत्म- २५
खरूपमेव-यथा वौद्धानां खसंबेदं विज्ञानम्, तत्र विषयसद्ग्रा-

वेऽपि वेदते तदभावेऽपि वेदते, य(त)थात्मनः स्वसंवेदं स्वरूपं
मलसङ्गावेऽपि वेदते तदसङ्गावेऽपि वेदते, मलस्याऽकिञ्चित्कर-
त्वाद् आत्मनोऽर्थान्तरत्वेनाऽवस्थानात् । अथ तादात्म्येन
स्थितानि मलानि; तदा 'मलानि अपनीयन्ते' किमुत्तं
अभवति? आत्माऽपनीयते । ततश्च मोक्षाभावप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

[५ ७. मीमांसकमतेनापि आत्मानुमानस्यासंबित्वप्रकटनम् ।]

तथा मीमांसकमतेनापि आत्मानुमानं न प्रवर्तते, प्रमा-
णान्तरानवधारितार्थविषयत्वाभ्युपगमात् प्रमाणानाम् । निय-
तविषयाणि हि प्रमाणानि प्रतिषयन्ते - प्रत्यक्षावसेये नानु-
10मानं प्रवर्तते, अनुमानावसेये च प्रत्यक्षं न प्रवर्तते ।
ततश्च इतरेतरव्याख्यातिविशेषविषयाणि । तदयु(तदु)क्तम् -
"विशेषेऽनुगमाभावः" विशेषो नियतप्रमाणग्राह्योऽर्थः;
तथाभूतेऽर्थेऽङ्गीक्रियमाणे अनुमानस्याऽनुगमाभावः । अनु-
गमः सम्बन्धः, तदूहणानुपपत्तिः ।

15 अर्थे(थ) प्रत्यक्षावधारितेष्यर्थं अनुमानं प्रवर्तते; नन्वेव
प्रत्यक्षानुमानसाधारणोऽर्थः प्रसक्तः । साधारणता समानता ।
"सामान्ये सिद्धसाध्यता" प्रत्यक्षावगतत्वात् । अनधिगतार्थ-
गन्तुविशेषणं च अपार्थकम् ।

अथवा, सामान्ये सिद्धे साधनम् इत्यन्योऽर्थः । सामा-
20न्ययोः गम्यगमकभावोऽभ्युपगम्यते मीमांसकेन । नच तत्
सामान्यं विद्यते, यथा च न विद्यते तथा प्रागेवोदितम् ।
ततश्च सिद्धस्य साधनम् - विद्यमानस्य साधनम् । नच
अग्निस्वरूपस्ति । तदभावे कस्येदं ज्ञापकम्?

अथवा, सिद्धं साधनं सिद्धसाधनम् इत्यन्योऽर्थः । विद्य-
25मानं साधनम् । नच चूमत्वसामान्यमस्ति । तत्र(त्व)विद्यमानं
सामान्यम् । कथं सामान्यं साधनं भवितुमहीति?

अथवा, सिद्धसाधनम् - ज्ञातमनुमानं साधनं भवति, न च धूमत्वं ज्ञातं स्वयमसत्त्वात्, अथवा ग्रहणोपायाभावात् तस्य अनुस्यूतं रूपम् । नच तत् आत्मन्यनुस्यूतम् । नापि एकस्यां व्यक्तौ अपि तु वृद्धिषु व्यक्तिषु । नच वृद्धयो व्यक्तय उपलभ्यन्ते, अपि तु एकैव धूमव्यक्तिरूपलभ्यते । नच ए-५ कस्यां व्यक्तौ अनुगतात्मतया सामान्यसंचित्तिरस्ति । नवो-कारान्तरसामान्यम् ॥ ४ ॥

[९. ताथागतसंमेतस्यानुमानस्य निरासः]

तथा, ताथागतानामपि अनुमानं न प्रवर्तीते सम्बन्धानव-गतेः । तदनवगतिश्च - किं सामान्ययोः सम्बन्धावधारणम्, १० आहोस्त्वित् सामान्यस्वलक्षणयोः, स्वलक्षणयोर्वा ? तथादि सामान्ययोः सम्बन्धावधारणो किंयते; तदपुक्तम्, सामान्य-स्पादसंभवात् तयोः सम्बन्धः । नापि सामान्यस्वलक्षणयोः सम्बन्धावधारणो किंयते, सामान्यस्पादसम्भात् ।

अथ स्वलक्षणयोः सम्बन्धावधारणम्; तत्रापि किम् १५ अर्थयोः, ज्ञानयोः, ज्ञानार्थयोर्वा ? तथादि अर्थयोः सम्बन्धाव-धारणम्; तदहनधूमयोर्हेतुफलभावज्ञानं किं सत्तामात्रेण, आहोस्त्वित् तदाकारयोगित्वेन, तज्जन्यत्वेन वा, सामस्तयेन वा ? तथादि सत्तामात्रेण दहनधूमसंवेदनभपदिदृश्यते; न केवलं तदहनस्य तत् संवेदनम्, ग्रीलोक्यस्य तत्संवेदनं प्रसक्तम्, उप-२० कारविनिर्मुक्तस्य सत्ताऽविज्ञेयात् ।

[१०. प्रस्त्रात् ज्ञानस्य विषयात्मकत्वं विचार्य तमस्त्वित्तम् ।]

अथ तदहनाकारयोगित्वेन तस्य संवेदनभिधीयते; यथा दहनेन स्वनिर्भीसमुत्पादितं तथा गन्धाकारोपरक्तगन्धादि-ज्ञानेनापि स्वनिर्भीसमुत्पादितम् । ततश्च ज्ञानाकारं तदुत्पद्यते २५ इति युक्तं भवति गन्धाद्याकारम्, ततश्च अनेकाकारयोगित्वे सति प्रतिकर्मव्यवस्था न लभ्यते । अथ गन्धादिज्ञानं न गन्धा-

चाकारमर्पयति दहनज्ञाने; तदानीं ज्ञानाकारार्पकत्वमपि न लभ्यते, ज्ञानतादात्म्यव्यवस्थितोऽसौ गन्धाकारः तदनर्पकत्वे ज्ञानाकारोऽपि नार्पितः स्यात् । लतञ्च दहनविज्ञानम् अविज्ञानम् । निरवयवं च गन्धादिज्ञानम्, नैकदेशोन आकारार्पकत्वम् । ५अथ निराकारं गन्धादिज्ञानम्; अतिकर्मध्यवस्था तर्हि न लभ्यते, तस्य दहनज्ञानस्यापि निराकारताऽस्तु ।

किंच, दहनाकारयोगित्वेन यदि दहनसंबंदेनम्; तदा पूर्वविज्ञानाकारयोगित्वेन पूर्वविज्ञानस्यापि नदेदनं प्राप्तम्, तदाकारयोगित्वात् तदुत्पाद्यत्वाच । अथ तथा(दा)कारयो-
10गित्वे तदुत्पाद्यत्वे च तस्य तदेदेन न भवति; विषयस्यापि तर्हि तदेदेन किम्, इह ब्रह्मस्य विसंबादात्? अथ तदिज्ञानं विदितम् इति कृत्वा न वेद्यते ज्ञानान्तरेण; एवं विषयस्यापि तदेदेन न प्राप्तोनि पुरुषान्तरावधार्यमाणस्य ।

अपि च, यदि दहनाकारयोगित्वेन दहनस्य नदेदेनम्;
15वस्तुत्वाकारयोगित्वेन नयनादेरपि नत्संबंदेन प्रसन्नतम् । अथ नयनादेरसाधारणाकारार्पकत्वं न विद्यते; तेन तेषां नत्संबंदेन न भवति, नीलस्य स्वभवनदेशाकालस्वभावानर्पकत्वात् स्वकारणकलापोत्पाद्यस्वभावानर्पकत्वाच । तदर्पकत्वे च नीलाकारयोगिता स्यात् तत्कारणजन्यत्वं च । एककालीनत्वे एककारणजन्यत्वे च हेतुकलभावानुपपत्तिः सहोत्पज्जयोगांविषयाणयोरिव । अथ असाधारणाकारतया लोपज्ञायते अपि तु नीलमात्रं प्रतिच्छायतयैव उपजायते; यद्येवं नयनादिस्वलक्षणाकारतया उपजायभावं नयनादेः तदुहणं भवेत् ।

अपि च, दहनाकारता दहनविज्ञानात् किं भिज्ञा, अभिज्ञा
25वा? यदि भिज्ञा; सा किं तात्त्विकी, आहोस्तिवदतात्त्विकी? तद्यदि तात्त्विकी; तद्वत्तिः कथम्? न स्वसंबेद्यत्वेन नापि

जनकत्वा-ऽकारार्थकत्वेन । स्वसंबंध्या न अवति चिज्ञानकार्य-
(काय)व्यतिरेकात् । नापि जनकत्वाऽकारार्थकत्वेन गृह्यते ।
अथो हि आकारमर्थयति न विषयाकारता । तदाकारार्थकत्वे वा
प्राप्ता आकारपरम्परा । अथ अताच्चिकी विषयाकारता; सा
अतान्विकत्वेन असंविदितदेहा कर्त्ते प्रतिकर्मनियामिका ५
भवति ?

अथ अव्यतिरिक्ता; सा किं तात्त्विकी, आहोस्त्वद्
अताच्चिकी ? यदि तात्त्विकी; सा किं जडात्मिका, आहो-
स्त्वद् चित्तव्यभावा ? तथादि जडात्मिका; तदा ज्ञानाऽव्यति-
रेकित्वं न संभवति चिदचिदोरेकत्वायोगादन्पोन्यपरिहार-१०
स्थितिधर्मस्त्वेन । अथ चिदात्मिका; तदा परिवाष्माक्षं
भिष्यते - ज्ञानं विषयाकार इति । अथ अताच्चिकी; तदा
ज्ञानस्याऽयताच्चिकत्वम् । न च ज्ञानव्यतिरिक्ता विषयाकारता
नास्ति, अपि तु ज्ञानव्यपत्तेव विषयाकारतात्तदक्षमपदिष्टयते ।
तथ नयनार्थालोकसाधारण उत्पाद्यत्वेन सम्बन्धेदनं प्रसक्तं१५
सर्वकारकाणाम् ।

[§ २. दण्डनीमृतस्यादर्थस्य मुखरूपतास्वीकारार्थस्य विकल्प्य निरसनम् ।]

यदप्युक्तं केनापि - “आदर्शमण्डलं मुखरूपतां स्वी-
करोति न च आदर्शरूपतां परित्यजति तथा ज्ञानमपि विषय-
रूपतां स्वीकुर्वन्न विज्ञानरूपतां त्यजति” तदप्युक्तम्,२०
आदर्शमण्डलस्य मुखरूपतास्वीकरणार्थो वक्तव्यः - किं मुख-
तादात्म्यम्, आहोस्त्वद् अविरलदेशोत्पादः ? तथादि तादा-
त्म्यम्; कर्त्ते न आदर्शरूपतां जहाति ? एकं हि इदं वस्तु - तत्ता-
दात्म्ये मुखम् आदशो च । अथ अविरलदेशोत्पादो मुखस्य
स्वीकरणम्; तदानीम् आकारस्यापि स्वीकरणम् अविरलदेशो-२५

त्पाद एव प्राप्तः, ततश्च नाकारेण प्रतिकर्मव्यवस्था कियने । अनवगतरूपेणैव च स्थितेः । दहनज्ञानं यदि साकारं तथापि दहनग्रहणं न भवति ।

इतोऽपि दहनग्रहणं न भवति । किं तद् अवगतम्, अन-
वगतम्, तत्कि ज्ञानान्तरवेद्यम्, स्वसंविदितं वा ? यदि
ज्ञानान्तरवेद्यम्; तदयुक्तम्, न ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं भवत्पश्चे ।
अथ स्वसंवेद्यम्; तदयुक्तम्, विषयदृष्टान्तवलेन निराकृतं
नैयायिकैः । अथ अनवगतम्, न तर्हि तद् दहनस्य ग्रहणम् ।
“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थहृष्टः प्रसिद्धत्वति” इति न्यायात् ।

10 अपि च यत् तत् दहनग्रहणम् – तत्र किमवभाति –
किम् अर्थः, ज्ञानम्, उभयं वा ? यदि अर्थः प्रतिभाति; तद-
युक्तम्, असंविदितायां संविज्ञी नत्संवित्त्ययोगात् । अथ
ज्ञानम्; [न] तर्हि दहनधूमयोः सम्बन्धोऽवगतः तत्संवित्ति-
पूर्वकत्वात् सम्बन्धतुज्ञेः । अथ उभयं प्रतिभाति; तदयुक्तम्,
15 एकोपलम्भस्या(स्य) द्वितीयाकारपरिहारस्थितिर्मत्वात् । न च
दहनज्ञाने ज्ञानार्थकारौ प्रतीयेते अपि तु दहनस्यैव प्रति-
भासनात् ।

अथ दहनोत्पादत्वेन तत् दहनस्य संवेदनम्; कथं तत्
दहनेनोत्पादत्वते ? किम् अतज्जननस्वभावेन, तज्जननस्वभा-
20वेन वा ? यदि अतज्जननस्वभावेन; अतज्जननस्वभावः कथ-
मस्ती तज्जनयेत् ?

अथ तज्जननस्वभावः; न तर्हि दहनाद् धूमस्योत्पत्तिः,
दहनस्य दहनज्ञानोत्पादकस्वाभाव्येन धूमोत्पादकत्वायोगात् ।
अथ तेनैव स्वभावेन धूमसुत्पादयति; प्राप्ता विज्ञानस्यापि
25 धूमरूपता, धूमस्य वा विज्ञानरूपता, अभिज्ञात्मोत्पादयते,
भेदकं च न चीजमस्ति ।

अथ स्वभावान्तरेण जनयति ; [न] एकस्य स्वभावद्वयाभावात् – स्वभावद्वये च एकतानुपपत्ता । ततश्च दहनेन धूमोत्पादनं कियते न तदा स्वज्ञानमुत्पादयति । ज्ञानं विना केन हेतुफलभावधारणं कियते ? अथ दहनां दहनज्ञानमुत्पादयति ; न तर्हि दहनस्य धूमोत्पादकत्वम्, तदभावात् न याह्यार्थयो- 5 हेतुफलभावधारणं दहनादिज्ञानेन शक्यते कर्तुम् ।

[३. कार्यानुमानविगताय दहनधूमयोहेतुफलभावानुपत्तेर्वरुनरूपकमः ।]

इतोऽपि दहनधूमयोः हेतुफलभावानुपत्तिः । यथा अविच्छिन्नितदहनस्वरूपस्य पूर्वापरानेककार्याविभावकत्वं न प्रतिपद्यते भवद्विः तथा अनायत्त्विकारस्य युगपदुत्पज्ञानेककार्या-10 विभावकत्वमपि न प्रत्येतत्व्यम् । अथ अभ्युपगम्यते युगपदनेककार्यात्पादकत्वात्पत्तिः ; यथोत्तम् – कमभावयनेककार्याविभावकत्वस्यात्पत्तिः ; अयुगपदेकं कार्यं विद्यथात् । विद्यधात्येव इति चेत् ; इदमापेक्षिकत्वं यत् कमभावयनेककार्यजनकात्मकं स्वरूपम् । एत-15 दभ्युपगमे अभ्युपेतहानमापद्यते । अथ अविच्छिन्नितरूपेण पूर्वापरकार्यं न जन्यते ; तदा युगपदपि न कुर्यात् अनायत्त्विकारः । ततश्च न दहनाद् धूमस्योत्पत्तिः ।

अथ एकमेव तेन ज्ञवलनेन जन्यते ; किं तदेकम् – विज्ञानम्, धूमो वा ? तथादि विज्ञानमेव जन्यते ; न तर्हि धूमं 20 दृष्ट्वा अग्निं(ग्निः) प्रतीय[तेऽ]तद्वापादलव्यजनमवत्त्वात् । अथ धूम एव उत्पाद्यते ; तदा तदिज्ञानं विना केन हेतुफलभावोऽवाग्म्यते ?

इतोऽपि दहनस्य धूमाविभावकत्वं न जाघटीति – किं निमित्तभूतेन धूमोत्पादनं कियते, किं वा उपादानभूतेन ?25 तथादि निमित्तभूतेनोत्पाद्यते ; तदा धूमरूपता न प्राप्नोति उपादानं विना ।

अथ उपादानभूतेनोत्पादनं कियते; ननु असमानजातीयं कथमुत्पादानकारणं भवेत्? अभ्युपगमे वा देहेन्द्रियसंघातादेव गर्भादौ विज्ञानं भविष्यति अलं परलोकविज्ञानकल्पनया ।

5 अथ समानजातीयेन विज्ञानेन चिना न विज्ञानस्य उद्भवति; इति चेत्; एवं तर्हि चूमस्यापि असमानजातीयात् दहनात् कथमुत्पत्तिः? अथ स्वपूरुषतया वहः समानजातीयस्यम्; एवं देहादेरपि समानजातीयस्य खलभूषणस्वपूरुषतया । इदमेव चेतसि समारोच्य उत्तम्—“शरीरादेव इति त्रृहस्पतिः” ।

10 अथ त्रृहस्पतया न समानजातीयस्य देहस्य; दहनस्यापि चूमस्पतयाऽसमानजातीयस्यम् । नियनकारणजन्याकारतया नियनदेशकालस्यभावतया च सर्वे भावाः अन्योन्यव्याप्त्यात्मतनवः । न च तेषाम् अन्योन्याकारानुगमोऽस्ति, नाप्येकजात्यनुगमः । तत्त्वम्—

15 “सर्वे भावाः स्वावेन स्वस्यभावव्यवस्थस्थितेः ।

स्वभावपरभावाभ्यां परमाद् च्यावृत्तिभागिनः ॥ २० ॥

तत्त्वम् भिज्ञानातीयात् सर्वं जापमानं इष्टम्, न समानजातीयाद्वत् किञ्चिद् इष्टपूर्वम् । एवं च भिज्ञानातीयं देहादिकं गर्भादौ विज्ञानमुत्पादयिष्यति । तत्त्वं न परलोकः 20प्रसिद्धत्वति ।

अथ समानजातीयं विज्ञानं विज्ञानं जोत्पत्तयते; तदा न कस्यविद्युत्पत्तिः स्यात्, समानजातीयकारणासंभवात् । तत्त्वम् कार्यानुमानं हीयते ।

इतोऽपि दहनशूलयोः हेतुफलस्यादावधारणं कर्तुं नैव श-25वयते—किम् एकेन ज्ञानेन दहनशूलयोहेतुफलस्यादावधारणं कियते, आहोस्त्रिवद् प्रतिनियतेन ज्ञानेन? तद्यदि एकं ज्ञानम्

उभयावगाहकं गीयते; तदा ज्ञानस्य अक्षणिकत्वमापद्यते धूमहेतोर्चा ।

अथ प्रतिनियतेन ज्ञानेन पूर्वीपरावधारणं क्रियते; तदयुक्तम्, धूमावगाहकेन विज्ञानेन तत्सत्त्वामात्रं प्रद्योत्यते । तत्त्वरूपमात्रपर्यवसायिना तत्स्वरूपास्तित्वं विधीयते तदुक्तम्— 5 “सामान्ये सिद्धसाध्यता” । सामान्ये धूमास्तित्वमात्रे धूमज्ञानस्य ग्रामाण्यमस्ति ।

“विशेषेऽनुगमाभावः” । विशेषे भेदे दहनेन सह पूर्वीपरविकल्पो(लघे) अनुगमाभावः व्यापाराभावः । न शक्तोति धूमज्ञानमवगान्तुम्—‘किमेतद् धूमस्वरूपं दहनात् पूर्वं सह 10 पञ्चाङ्गा जातम्?’ धूमज्ञानस्य दहनात्मा पिशाचतुल्यतया व्यवस्थितः—यथा धूमज्ञानं पिशाचादिस्वरूपं न विषयपति तेन सह पूर्वीपरसहभावं न शक्तोति स्थापयितुं धूमस्य; दहनस्यापि धूमज्ञानेन स्वरूपं नावसितम्, तेन सह पूर्वीपरसहभावेन धूमज्ञानं धूमस्वरूपं नावगान्तुं शक्तोति । 15

अथ यद्यपि धूमज्ञानं दहनस्य स्वरूपं न विषयपति तथापि स्वज्ञानेन दहनस्वरूपं विषयीक्रियते, पिशाचादेस्तु स्वरूपं न केनाप्यवसितम्, तेन सह पूर्वीपरभावो नावगम्यते धूमस्य; तदेतदयुक्तम्, दहनज्ञानेनापि दहनास्तित्वमात्रमवसितम्, न तु धूमेन सह पूर्वीपरसहविकल्पः । सती सत्ता दहनज्ञानेन 20 प्रद्योत्यते । सा तु धूमात् किम्—पूर्वं सह पञ्चाङ्गा चिरोत्पज्ञा प्रत्ययोत्पज्ञा अनुत्पज्ञा चा? नायं दहनज्ञानव्यापारस्य विषयः अपि तु तत्सत्त्वामात्रप्रतिबन्धं तदस्तित्वं विदधाति । पिशाचोऽपि स्वज्ञानेनावगतः । कथं? ज्ञायते, सोऽपि स्वज्ञानावगाहितदेहोऽस्तु—यदि नाम तेन सह धूमज्ञानं पूर्वीपरसहभावं 25 न शक्तोति प्रकाशयितुं धूमस्य ।

इतोऽपि दहनधूमयोहेतुफलभावावधारणं न शक्यते कर्तुम् । धूमज्ञानसचाकाले धूमसचा न विद्यते ज्वलनज्ञानसचाकाले ज्वलनसचा न विद्यते । न(ना)विद्यमानस्या(स्य) ग्रहणं नाम, अन्यथाप्राहि(धाऽग्राह-व्य)केशोणहुकस्यापि ग्रहणं इस्यात् ।

अथ केशोणहुकस्य सर्वदा सचा न विद्यते – न ज्ञानकाले नापि पूर्वम्, दहनादेस्तु पूर्वं सचा विद्यते । यदि नाम ‘ज्ञानकाले नास्ति पूर्वं तु विद्यते’ इति; सुव्याहृतमेतत् ! गृहीनिकाले नास्ति गृहीनेस्तु पूर्वमस्ति, गृहीनिमन्तरेण सुस्थितानि 10वस्तूनि ! अथ ज्ञानजनकत्वेन पूर्वं विद्यते; तज्जनकत्वं केनाऽवगमयते, विज्ञानस्य स्वतनुयोतकत्वेन पर्यवसितेः ? ततश्च पिण्डाचकल्पी दहनधूमाकारी, तयोर्हेतुफलभावावधारणाय न प्रत्यक्षम् ।

अथ ज्ञानावलीदत्तदाकारान्यथानुपपत्त्या तयोः स्वरूप-15व्यवस्था कियते; तदयुक्तम्, आकारो हि प्रागेवापोदितः, न च आकारार्थयोः प्रतिबन्धोऽवधारितः, तदनवधारणे कथम् आकारोऽर्थं गमयन्ति ? एवं तात्रदर्थंजन्यत्वं न शक्यते ज्ञानस्यावधारयितुम् । नाप्यर्थस्य अर्थंजन्यत्वम् । एवं हेतुफलभावानवधारणात् कर्थं धूमं हृष्टा अनुमिनोति अग्निम् ।

20 [५ ४. विकल्पविषयासंभवदर्शनेनानुमानस्य निरापः ।]

अपि च, आनुमानिकं ज्ञानं किंविषयम् – किं अद्यादिस्वलक्षणविषयम्, आहोस्त्रिवद् वस्तुस्तु(भू)तसामान्यविषयम्, [अवस्तुभूतसामान्यविषयं वा], विकल्पविषयम्, सांश्चविषयम्, निर्विषयं वा ?

25 तद्यदि स्वलक्षणविषयम्; तदा प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदो न प्राप्नोति, स्वलक्षणविषयत्वेन स्पष्टाकारतानुमानज्ञानस्यापि प्रसज्यते, ‘अस्पष्टाभम्’ च भवद्विः प्रतिपद्यते न त्वन्यैः ।

अन्ये तु बदन्ति - “स्वलक्षणमेव स्पष्टाकारम्” । यदि नाम प्रत्यक्षग्राह्यं स्वलक्षणं विस्पष्टम् अनुमानग्राह्यम् अविस्पष्टम्, स्वलक्षणस्यैवायं भेदः । एकोऽग्निः प्रत्यक्षजननयोग्यः अन्योऽग्निः अनुमानजननयोग्यः । प्रत्यक्षजननयोग्येऽग्नी आनुमानिकं ज्ञानं यदि भवति - भवति प्रत्यक्षानुमानयोग्येऽग्नी अन्य एव । अथ स्वलक्षणविषयसाम्याद् अभेदपरिकल्पना प्रत्यक्षानुमानयोः; यदेवम् - गन्धरसादिज्ञानानां स्वलक्षणविषयसाम्यात् सर्वेषामभेदः प्राप्नोति - सर्वे गन्धज्ञानं रसज्ञानं चा वक्तव्यम् । अथ स्वलक्षणविषयत्वे सत्यपि अवान्तरभेद-10 विवक्षया गन्धादिज्ञानमपदिद्यन्ते; यदेवम् - सत्यपि अग्निविषयत्वे प्रत्यक्षानुमानज्ञानयोः अवान्तरभेदविवक्षया प्रत्यक्षानुमानज्ञानवयपदेशः । अथ करणभेदेन गन्धादिज्ञानानि भिन्नतते; तदा प्रत्यक्षानुमानयोः करणभेदोपपत्तेः भेदोऽस्तु । एवं च यदुक्तम् - “स्वलक्षणविषयानुमानं भवति” तन्मूहो-15 चम्, अग्निप्रपञ्चस्य प्रतिभासनात् ।

अथ वस्तुभूतसामान्यविषयम्; न, तदभावाद् विज्ञानजनकत्वासंभवाच । न च जनकत्वमन्तरेण विषयार्थं उपलभ्यन्ते ।

अथ अवस्तुभूतसामान्यविषयम् । यदुक्तम् - “चैकलिपकं 20 सामान्यं तु द्वयुपदर्शितरूपम्” ; एतदपि न युक्तम्, अविद्यमानं सामान्यं कर्त्तुमेविषयभावे प्रतिपद्यते ? किम् - सत्तामात्रेण, सहोत्पादेन चा, जनकत्वाऽकारार्पकत्वेन चा ? सर्वस्यासंभवे विषयार्थो भणनीयः । यदि च जनकत्वाद्यभावेऽपि तु द्वौ प्रतिभाति सामान्यम्; तदा रूपादेशपि जन-25 कत्वं न कल्पनीयम् - रूपं विज्ञानमकुर्वत् प्रत्यक्षं स्यात् ।

यदपि “ दृढयविकल्प्यावर्थीवेकीकृत्य तदध्यवसायेन प्रवर्त्तते ” इत्युक्तम् । दृढयं वाहूं रूपादिस्वलक्षणम्, विकल्पः(प्यः) तु द्विसमारोपिनाकारः । किं पुनरनयोः एकीकरणम् ? किम् – अभेदेन उत्पादनम्, किं वा अभेदेन अवधारणम्, ५आहोस्त्वित् संघटना कियते ? तत्यदि अभेदेन उत्पादनम्; सदसतोरभेदेन उत्पादनं हतत्रपाप्तते नान्यो वक्तुमहंति । अभेदेनोत्पादने च भावस्याभावप्रसङ्गः, सामान्यस्य वा वस्तुत्वं प्राप्नोति, तदस्तुत्वे स्वलक्षणविषयमनुमानम् । प्रत्यक्षाऽनुमानयोर्भेदवीजमन्वेष्टव्यम् ।

10 अथ एकीकरणम् – एकत्वेन प्रतीयमानत्वं दृढयविकल्पयोः; तदुक्तं(तदयुक्तम्), किम् एक एव आकारः प्रतिभाति, आहोस्त्विद् आकारव्यम् ?

तत्यदि एक एव आकारः प्रतिभाति; तर्त्तिक दृढयाकारः, आहोस्त्विद् विकल्पाकारः ? तत्यदि दृढयाकारः प्रतिभाति; तदा १५स्वलक्षणविषयमेव अनुमानं प्रसुज्यते ।

अथ विकल्पाकारः प्रतिभाति; तस्य सर्वोपाध्यारहितत्वेन प्रतिभासाविषयत्वाद्वाप्येतद् वक्तव्यम् – स्वलक्षणमेव

20 ... कारात्यतिरित्तात्यतिरित्तो वा ? यद्यतिरित्तः; तदा स्वलक्षणविषयमनुमानं प्राप्तम् । समारोपितं च सामान्यं प्रतीयते इति न वक्तव्यम् । तात्त्विकं च सामान्यं प्रसुज्यते । ... [दृढया]तात्त्विकत्वप्रसङ्गो वा । अथ व्यतिरित्तो विकल्पाकारः; तर्हि न वक्तव्यम् – तदारोपदारेण प्रतीयते स्वलक्षणविकल्पाकारान्तरितत्वात् ।

अथ घटना कियने स्वलक्षणेन सामान्यस्य; तदसत्, सदसतोर्घटनाऽयोगात् । सतोर्घटना दृष्टा यथा चक्षुर्घटयोः ।

१. ‘ एव आकारः ’ इत्यतः ‘ व्यतिरित्तात्यतिरि ’ शब्दनं पृष्ठम् । २. घटना – पृ० ।

अथ सामान्यस्वलक्षणाकारद्वयं प्रतीयते; एवं तर्हि अन्योन्यविलक्षणां सामान्यस्वलक्षणाकारौ प्रतीयते । ततत्त्वं न वक्तव्यम् – “हृदयविकल्पा(लप्या)वर्धीवेकीकृत्य तदध्यवसायेन प्रवर्त्तते” ॥ इति । यदि च विविक्तमाकारद्वयं प्रतिभाति; तदा स्वलक्षणविषयमनुमानं प्रसक्तम् । तद्विषयत्वे मानयोर्भेदकारणं ५ वक्तव्यम् । सर्वांपारुण्याविनिर्मुक्तस्य च सामान्यस्य प्रतीयमानत्वं नोपपत्तयते ।

अन्यत, धूमोत्पादिने अग्निविज्ञाने अनग्निव्यवच्छेदस्यपै सामान्यं प्रतिभातीति व्यपदिश्यते, अजलव्यवच्छेदेन प्रतिभातीति किं नाभ्युपगम्यते? नाऽजलव्यवच्छेदेन जनयने, नापि 10 अनग्निव्यवच्छेदेन, तदनुन्यत्वौ प्रतिकर्मनियमानुपपत्तिः ।

अथ निर्विषयम् भानुमानिकं ज्ञानम्; तदयुक्तम्, स्वांशविषयत्वात् । नहि भवतां पक्षे निरालम्बनं किञ्चिद् विज्ञानमस्ति, आत्मायगाहकत्वेनोत्पत्तेः । यदि च निरालम्बनं ज्ञानम्; क प्रवर्त्तते निवर्त्तते वा उरुषः? अगतिः स्यात् । अथ दहनेन 15 तदुत्पादितम् इति कृत्वा दहनान्तिकमुपसर्पति; एवं धूमज्ञानोत्पादेऽपि यायात् ।

अथ स्वांशविषयमनुमानम्; तदा प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदानुपपत्तिः, प्रतीयमानज्ञानस्य स्वलक्षणात्मकत्वात् ।

[६५. ज्ञानयोः हेतुफलभावावधारणस्याशक्यत्वप्रतिपादनम् ।] 20

अथ ज्ञानयोः हेतुफलभावावधारणं कियते; तदप्ययुक्तम्, ज्ञानयोरपि हेतुफलभावावधारणं न शक्यते कर्तुम् – कार्यज्ञाने हि स्वसंविष्पर्यवसितं न ज्ञानान्तरमात्मसात्करोति । तदकरणे ‘केन निव(र्व)र्त्तितं मम स्वरूपम्’ इत्येतत् कर्तवेति, तद्विज्ञानस्य पिशाचतुल्यत्वात्? तत्र(व) ज्ञानं ज्ञाना-25 न्तराद् भियते । तदभेदे कर्तवं हेतुफलभावः, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्?

[§ ६. प्रसङ्गाद् विज्ञानवादिकृतावयविनिराकरणस्य विवादः ।]

यापि युक्तिरपदिष्टा – विज्ञानमात्रस्थितावयविनिराकरणपरा वृत्त्यनुपपत्त्यादिरूपा – “ न किल अवयवी एकदेशोन वर्त्तते, नापि सर्वात्मना । एकदेशवृत्त्यभ्युपगमे हि ५अवयविनो भेदप्रसंगः । अथ सर्वात्मना वर्त्तते; तर्हि अन्यत्रावृत्तिप्रसंगः ॥ इत्यादिका; सापि न युक्तियुक्ता । कथम् ? किम् एकदेशाशब्देन अवयवी अभिधीयते, अवयवो वा ? यदि अवयव्यभिधीयते; तदा एकदेशोनैव सर्वत्र वर्त्तते इनि ब्रूमः, स्वकारणाश्रियमितस्य तथाभूतस्योत्पत्तेः ।

10 अथ अवयवोऽभिधीयते तदेकदेशाशब्देन; तदा न एकदेशोन अवयवी वर्त्तते, अवयवःस्य अवयवे वृत्त्ययोगात् । भवतु वा अवयवेषु वृत्तेभावोऽवयविनः, तथापि असत्त्वं न सिद्ध्यति, तदेहापलम्भस्य तदस्तित्वविज्ञानपरत्वात् । यथा ‘अनुदकः कमण्डलुः’ इत्युक्ते सति उदककमण्डलुसम्बन्धाभावः प्रतीयते, न तु कमण्डलोरभावः, तदुदकस्य वा ।

[§ ७. प्रसङ्गावतुपलब्धिप्रश्नार्पस्य विवादः ।]

अथ अवयविन उपलब्धिरेव नास्ति; सा किं दृश्यानुपलब्धिः, आहोस्त्वद् अदृश्यानुपलब्धिः ? यदि दृश्यानुपलब्धिः; सा नोपपद्यते । दृश्यशब्देन किमपदिश्यते ? उपलब्धिलक्षणप्राप्तात्तरसाकल्यं स्वभावविशेषश्च । एतचेद् विद्यते; कथमनुपलम्भः ? उपलब्धिकारकसाकल्ये सति उपलब्ध्या भवितव्यम्, नानुपलब्ध्या, तत्त्वभावनिवन्धनत्वात्तदुपलब्धेः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य यदि अनुपलम्भः, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तर्हि उपलम्भः स्यात्, अनिष्टं चैतत् ।

यदि च घटविविक्तभूतलोपलम्भ एव घटस्यानुपलम्भः; तदा भूतलस्याप्युपलम्भो न भवेत्, तस्याप्युपलब्धिलक्षण-

प्राप्तत्वात् । अथ उपलब्धिलक्षणप्राप्तमुपलभ्यते भूतलम्; घटस्यापि उपलब्धिप्रसंगः । अथ भूतलज्ञाने घटस्वरूपं नावभाति, तेन तस्यानुपलम्भः, घटाभावव्यवहारः कियते; तदयुक्तम्; घटावष्टव्येऽपि भूतले भूतलज्ञाने घटो नावभाति, तत्रापि घटाभावव्यवहारप्रसक्तिः ।

तथा ज्ञानस्यापि उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य संचेदने न भवेत् । ततश्च सर्वस्यासंचेदने नानुपलब्धिः, उपलब्धेरेव यतोऽनुपलब्धिः ।

यदि च भूतलाद्युपलब्धिरेव घटानुपलब्धिः; पिशाचादेरपि सैवाऽनुपलब्धिरस्तु । भवतु, को दोषः? पिशाचाभाव-10 विनिश्चयः स्यात् । अथ न भवति पिशाचाभावविनिश्चयः; कुम्भाभावविनिश्चयाभावप्रसंगः स्यात् । अथ निरालम्बनज्ञाने दृश्यस्याऽनुपलब्धिः; नहि भवतां पक्षे निरालम्बनज्ञानमस्ति स्वांशपर्यवसितत्वात् ।

अथ अदृश्यानुपलम्भः अव्यव्ययनुपलम्भः; सोऽपि त-15 तसतां न व्यावर्त्यनि, यथा उपलभ्यमानत्वं वस्तुस्वरूपम्, तथा अनुपलभ्यमानत्वमपि वस्तुस्वरूपमेव । यथा कार्यस्य स्वकारणाजनकत्वं वस्तुस्वरूपं तथा अनुपलभ्यमानत्वमपि वस्तुस्वरूपमेव । नहि स्वकारणाजनकत्वे वस्तुस्वरूपमतिवर्त्तते । तथा अव्यव्ययपि कार्याजनकत्वेऽपि न स्वरूपं हास्यनि, स्वहे-20 तोरेव कार्याजनकात्मकस्योत्पत्तेः ।

[३८. अव्यविभियकरणे प्रयुक्तस्य रक्तारक्तत्वप्रसङ्गनक्षयस्य साधनस्य निरासः ।]

यदपि साधनमन्यदुपदिष्टम् - रक्तारक्तप्रसंगरूपम्; तदप्यसत्, रक्तता नाम का अव्यविनः? किं नीलगुणात्मकत्वम्, 25 आहोस्त्वित् नीलगुणाधिकरणत्वम्, नीलगुणाधिकरणद्रव्यसंयोगित्वं चा, तदविरलदेवांत्पादो चा?

यदि तावनीलगुणात्मकत्वं रक्तता; तदयुक्तम्, स्फटिकपटादेरनीलात्मकत्वात् । अथ नीलगुणाधिकरणत्वं रक्तता; साध्यनुपपत्ता, स्फटिकपटादेरवदातरूपयोगित्वात् ।

अथ नीलगुणाधिकरणद्रव्यसंयोगित्वं रक्तता; सा स्व-
५यमनभ्युपगता कथमवयविनं व्यावर्त्यति ? अथ परेण इष्टा;
यथेष्टा तथाऽविरोधित्वेनाऽभ्युपगता, नहि संयोगावयविनो-
र्विरोधोऽभ्युपगम्यते परेण यथाकृतकत्वाऽनिलित्वयोः, साऽ-
विरुद्धा कथमवयविनं विषयांसयति ? 'रक्तताधिकरणश्च, नास्ति
च' इत्यसंगतम् । यथा-नास्ति शब्दः कृतकत्वात्-तादगेतत् ।

10 अथ रक्तता नास्ति घटस्य; तथापि असत्त्वं न सिद्ध्यति ।
रक्तताभावे तु अभावः कथं भवेत् ? तदभावे विज्ञानाभाव-
प्रसंगः ।

अथ एकस्य विरुद्धावेनौ रक्तताऽरक्तताकारौ; केनेष्टी
विरुद्धतया ? नीलद्रव्यसंयोगो हि रक्तता, तदभावोऽरक्तता,
१५ती च अर्थान्तरभूतौ । न च तयोर्भेदं अवयविनो भेदं उप-
पत्तते, ताभ्यां तस्य भिन्नत्वात् । न च अन्यस्य भेदं अन्यस्य
भेदं उपपत्तते, विज्ञानभेदप्रसंगात् । यदि च रक्तारक्तभेदेन
अवयवी भिन्नते तदा अवयविद्ययं स्यात्, नाऽसत्त्वम्, विज्ञा-
नाऽव्यतिरेकित्वं चा ।

20 अथ अविरलदेशोत्पादो रक्तता नीलद्रव्यपटयोः; त-
थापि असत्त्वं न सिद्ध्यति, संस्कृतानां सत्त्वाभ्युपगमात् ।

[§ ९. अवयविनियोगकर्त्ते प्रकुक्तस्य आवृतानावृतवप्रसंगस्य स्वादनम् ।]

यच्चान्यत् साधनमुक्तम् - आवृताऽनावृतप्रसंगस्यम् -
“एकस्मिन्नवयवे आवृते आवृतः, अनावृते अनावृतः” ; तदेत-
२५दयुक्तम् । तच्चदि अवयवावरणे अवयवी आवृतोऽनावृतो वा
भ्युपगम्यते परैः, तदवयवानामतीन्द्रियत्वेऽपि हि उपलम्भाभ्यु-

पगमात् । न च अवयवानामावृतत्वेऽनावृतत्वे वा अवयव्या-
वृतोऽनावृतो वा । अपि तु यदा वस्त्राव्यावरणेन देवदत्तेन्द्रिय-
घटसम्बन्धविधातः क्रियते तदा 'आवृतः' इत्यपदित्यते ।
यस्य तु वस्त्रादिनाऽवरणेन देवदत्तेन्द्रिय-घटसम्बन्धवि-
धातो न क्रियते, तदपेक्षया अनावृतव्यपदेशः । यथा भवत्पक्षे ५
स्वकारणानुत्पादकत्वेन अजनकत्वमभिधीयते, न च स्वरूपभेद-
मासादयति ॥ ४ ॥

[§ १०. अवयविनियकरण प्रयुक्तस्य चलाचलत्वहृतस्य अवयविभेदप्रसङ्गस्य
प्रत्यादेशः ।]

यदपि अपरमभिहितम् - चलाचलत्वसाधनम् - " अव-10
यते चलति चलत्वव्यवी, अवयवान्तरे चाऽचलति न चलति -
तत्त्वचलाचलत्वे अवयविनो भेदप्रसंगः " ; तदेतदयुक्तम्, चल-
नस्य स्वयमनभ्युपगमात् । तदभावे कथं तेन अवयवी भियते ?
अथ चलनं विश्वाते; तर्हि इदं चक्रव्यम् - स्वविषयलक्षणम्,
चलनसूर्पार्थस्य उत्पत्तेः । अथ परेणोऽन्तं चलनम् इति कृत्वा व्यप-15
दित्यते; सत्यम्, इष्टं परेण । न तु अवयवे चलति अवयविन-
श्चलनभिष्ठम्, ततो भिज्ञत्वात् । नाप्यवयवान्तरस्याचलने
अवयविनोऽचलनभिद्यते, तस्यान्यत्वात् । अपि तु चलनयुक्तः
चलतीति व्यपदित्यते । चलनविकलो निष्कर्म्म इत्यभिधीयते ।

अथ तदेव द्रव्यम् उपजातकिर्यं चलति अनुपजात-20
किर्यं च न चलति; सत्यम्, तदेव चलति, तदेव न चलति ।
नत्व(न्व)वयविनो भेदः प्रसञ्चयते; न प्रसंगः, चलनस्य ततोऽन्यथा(न्यत्वात्) । चलाचलव्यपदेशश्च अन्योपाधिकृतः । यथा
भवत्पक्षे ज्ञानं कार्यं कारणं च व्यपदित्यते - स्वकार्यपेक्षया
कारणम्, स्वकारणापेक्षया कार्यम्, न च तस्य भेदोऽस्ति, 25
तथा अवयविचलाचलत्वेन न भेदो हृदयते ।

[§ ११. अवयविनियकरणे प्रयुक्तस्य 'सर्वावयवग्रहणेन' इत्यादिविकल्प-
जालस्य निरासः]

यदप्युक्तम् । "किं सर्वावयवग्रहणेन अवयवी गृह्यते, किं वा कतिपयावयवग्रहणेन गृह्यते? यदि च सर्वावयव-
ग्रहणेन गृह्यते; तदा मध्यभाग-परभागाऽग्रहणे अवयवव्य-
ग्रहणप्रसंगः । अथ कतिपयाऽवयवग्रहणे अवयविग्रहणमभ्यु-
पगम्यते; तदा करांहिग्रहणे अवयविग्रहणं स्यात् । अथ अव-
यवग्रहणमन्तरेण अवयविग्रहणम्; तदा सर्वदा ग्रहणं स्यात् ।"
तदेतत् सर्वमयुक्तम्, न सर्वावयवग्रहणपूर्वकमवयविग्रहणम्,
10नापि कतिपयावयवग्रहणपूर्वकमवयविनो ग्रहणम्, अपि तु
तदेहेन्द्रियसञ्जिकर्त्तालोकादिसाकल्ये खति उपलभ्यः । अन्यथा
हि अवयवग्रहणपूर्वके ग्रहणाऽभ्युपगम्यमाने अवयव्यादेरनुप-
लभ्यः स्यात् ।

[§ १२. अवयविनिराकरणपरायाः 'यत्र भिन्ने न तदृढिः' इत्यादि-
युक्तेः स्थानम् ।]

यदप्यन्यदुक्तम् । अवयविनिराकरणपरं साधनम्-
"यत्र भिन्ने न तदृढिर्धिया च न सा ।
तदृढिं तु संबृतिसत् परमार्थसदन्यथा ॥

तत्र यदि अवस्थणे घटे घटबुद्धिर्भवति घटस्याऽपर-
20मार्थसत्त्वम्; नीलेऽपि प्रत्यस्तमिते नीलबुद्धिर्भवति नील-
स्याऽस्तमितत्वात् तदा नीलमपि अपरमार्थसत् प्राप्तम् । तथा,
विज्ञानमस्तमुपगतं न वेद्यते तदप्यपरमार्थसत् प्राप्नोति ।

अथ प्राप्तने विज्ञाने नीलान्तरे प्रत्यस्तमिते ज्ञानान्तरं वेद्यते
नीलान्तरं च, न तु घटेऽवस्थणे घटान्तरं वेद्यते; तत् किम्-
25उत्पन्नं न वेद्यते, आहोस्त्वदनुत्पन्नम्? तथादि उत्पन्नं न गृह्यते;
तत्रापि हि विज्ञानोत्पादनसमर्थमुत्पन्नं न गृह्यते, तद्रिपरीतं
वा?

तथादि विज्ञानोत्पादनसमर्थमुत्पन्नं न गृह्यते; तदयुक्तम्, यदि विज्ञानोत्पादनसमर्थमुत्पन्नं घटजातम्, तदवद्यं गृह्यते अन्यथा नीलस्याप्यग्रहणं स्यात् । अथ विज्ञानजनकोत्पन्नस्याग्रहणम्; तदा नीलस्याप्यनया कृत्याऽग्रहणे तस्याप्यपरमार्थसत्त्वं स्यात् ।

5

अथ अनुत्पन्नघटजातं न वेद्यते तेन तस्य अपरमार्थसत्त्वम्; नील-ज्ञाने अपि अनुत्पन्ने न वेद्य(यो)ते तयोरपि अपरमार्थसत्त्वमापयते ।

अथ अवरुणे घटे घटान्तरं न प्रादुर्भवति विज्ञानजनकं कपालावस्थायाम्; पयोवं निर्विकल्पके रूपज्ञाने नष्टे नान्यत्रि-10 विकल्पकं रूपज्ञानं जायते सविकल्पकावस्थायाम् । तथा, स्थूले नीले नष्टे नान्यत् स्थूलं नीलान्तरं भवति सूक्ष्मनीलोत्पादकाले । अथ तत्र नीलरूपताऽनुगता ज्ञानरूपता वाऽनुगता; यद्येवम् इहापि कपालघटयोः स्वलक्षणरूपताऽनुगता ।

यदप्युक्तम् - “ धिया च न सा - धिया बुद्ध्या विवेच्य-15 माने न सा घटवुदिर्भवति नीलबुद्धिस्तु भवति ”; तदेतदयुक्तम्, किं भूतया बुद्ध्या विवेच्यते - किं निरालम्बनया, आहोस्त्वित् सालम्बनया ? तथादि निरालम्बनया विवेच्यते; तदा विवेचनीयार्थो वक्तव्यः । यदि च निरालम्बनया विवेच्यमानस्य असत्त्वम्; तदाऽनया रीत्या नीलादेरप्यसत्त्वमापनी-20 पश्यते । न च निरालम्बनमनिरस्ति ।

अथ सालम्बनया घटो विवेच्यते; सा किम् आत्माल-म्बना, आहोस्त्वित् स्वकायव्यतिरिक्तालम्बना ? तथादि स्वकायालम्बना सती घटस्य विवेचिका; तदा विवेचनीयार्थो वक्तव्यः । यदि नाम स्वकायमात्रावभासा समुत्पन्ना; घटस्याऽ-25

सत्त्वे किमायात्म् ? अथ तस्यां बुद्धौ घटो [ना]वभाति तेन तस्याऽसत्त्वम् ; अनया भद्राद्या नीलादेरपि असत्त्वमापद्यते ।

अथ स्वकायव्यनिरिक्तार्थालभ्वनया घटो विवेच्यते ; किं [घटालभ्वनया] घटो विवेच्यते, घटव्यनिरिक्तार्थालभ्वनया चा ? ५त्यदि घटालभ्वनया विवेच्यते ; तत्रापि विवेचनार्थो वक्तव्यः । तया किं कियते—किं घटस्याऽसत्त्वे प्रयोत्प्यते, आहोस्त्वित् सत्त्वम्, उभयं वा, न किंचिद्वा ? तत्यदि असत्त्वम् ; तदयुक्तम्, नहि अन्यविषया सती प्रतस्य प्रयोचिका भवितुमर्हति अतिप्रसंगात्, न जातु रूपविषयविज्ञान(नं) रसस्थापनाय अलम् ।

10 अथ सत्त्वं प्रयोत्प्यते ; तथापि सत्त्वम् । स(सं)वृत्तिसत्त्वे वा नीलादेरपि संवृत्तिसत्त्वप्रसंगः । अथ उभयं प्रतिभाति ; न, तदभावस्य अविषयत्वात् । यथा विज्ञानस्य विषयतां न यानि तथा प्रागेव प्रपञ्चितम् । किंच, उभयं प्रयोत्पयन्त्या भावोऽपि प्रयोत्पयन्तस्तथा । तत्प्रयोत्पने च कथं घटस्य संवृत्तिसत्त्वम् ?

15 अथ न किंचिदपि प्रयोत्प्यते तया ; कथं तर्हि घटविषया सा अपदिद्यते ? अथ घटभिज्ञार्थविषया सा ; तत्र वर्तमाना न कुम्भस्य अस्तित्वविषयाविका, न व्याचरिका ।

अथ तस्यां बुद्धौ कुम्भो न प्रतिभाति तेन तस्य संवृत्तिसत्त्वम् ; यत्तेवम्—बुद्धिविषयोऽपि बुद्ध्यन्तरे न प्रतिभाति, २०तस्याप्यायातं संवृत्तिसत्त्वम् । सर्वज्ञानानि च इतरेतरज्ञाने न प्रतिभान्ति—सर्वेषां संवृत्तिसत्त्वं प्राप्तम् । न चैतदभ्युपगम्यते ।

[§ १३. विज्ञानवादिना साधितस्य वाहार्थविलोपस्य निरापः ।]

यदप्यन्यतसाधनमपदिष्टं वाह्यार्थोपहवे—“ न किल विज्ञानमसंविदितम् अर्थस्य वेदनम् । यत्तिविदितमर्थवेदनं तदाऽज्ञानेऽपि ज्ञानेऽर्थो वेद्यः स्यात्, सन्तानान्तरज्ञाने च जाते

देवदत्तवेदः सोऽर्थः स्यात्, न चैतदुपपद्यते । तथा स्वसन्तति-
पतिते परोक्षज्ञाने जानेऽर्थो न वेदः स्यात् । अथ ज्ञानान्तर-
विदितमर्थस्य वेदनम्; तदपि ज्ञानान्तरविदितम् इत्यायात-
मान्यं जगतः । अथ स्वसंविदितं तदर्थस्य वेदनम्; तत्थ
सहोपलभ्नाद् एकोपलभ्नतो वा बाह्यार्थविलोपः प्राप्तः ॥ 5

तदेतदयुक्तम् । यत्तावदुक्तम्—‘ज्ञानान्तरविदितं यदि ज्ञानम्
अर्थस्य वेदनं तदा अनिष्टा प्राप्तोति’ । एतदनभ्युपगमेनैव
पर्युदस्तम् । अपि तु अविदितमेव ज्ञानम् अर्थस्य वेदनम् । ननु
अजातेऽपि ज्ञाने अर्थो वेदः स्यात्; न वेदः, वेदनस्याभावाद्
अर्थो न वेदते, न तु वेदनवेदनस्याभावादर्थो न वेदते । 10

यदप्यन्यदुक्तम्—‘सन्तानान्तरज्ञाने च ज्ञाने सोऽर्थो वेदः
स्यात्’; तदप्ययुक्तम्, देवदत्तसन्तानिपतिते जाने देवदत्तस्य
सोऽर्थोऽपरोक्षः, न तु सन्तानान्तरपतिते ज्ञाने, अन्यथा हि
सन्तानान्तरपतिते विज्ञानं स्वसंविदितरूपं जातम् । तस्मिन्
जाने सोऽर्थो देवदत्तस्याऽपरोक्षः स्यात् । 15

अपि च, रूपज्ञानं किं रूपगृहीत्यात्मकम्, आहोस्त्विद्
अगृहीत्यात्मकम्? तथादि रूपगृहीत्यात्मकम्; तदा गृहीतमेव
रूपं ज्ञानं ज्ञानान्तरवेदं भवतु स्वसंवेदं वा, न ज्ञानग्रहणपुर-
स्सरमर्थस्य ग्रहणम् ।

अथ रूपगृहीत्यात्मकं न भवति रूपज्ञानम्; एवं तर्हि²⁰
स्वसंवेदं भवतु व्यतिरिक्तसंवेदकसंवेदं वा भवतु अवेदं वा,
न रूपस्य प्रत्यक्षता, यथा इस्ज्ञानस्वसंवेदत्वेऽपि न रूपस्य
प्रत्यक्षता तदत् रूपज्ञानसङ्गावेऽपि न रूपस्य प्रत्यक्षता रूप-
गृहीत्यात्मकतयाऽनुपपत्तेः ।

¹ अप्रतुल्याः पश्चात्कृतो हस्तते ।

[§ १४. वाक्यार्थविलोपायोप्युक्तस्य सहोपलम्भसाधनस्य
चिकित्य दृष्टिम् ।]

यदप्युक्तम् - 'स्वसंवेद्यत्वे सहोपलम्भाद् विज्ञानार्थयो-
रैक्यम्' - एतदप्यपनीतं द्रष्टव्यम्, स्वसंवेद्यत्वाऽसंभवादेव ।
अन च सहोपलम्भाद् अर्थस्याऽभावः सिद्ध्यति अव्यतिरेको वा ।

सहोपलम्भमो हि ज्ञानैकधर्मः, अर्थैकधर्मः, उभयधर्मो चा ?
तथादि ज्ञानैकधर्मः; तदा सहशब्दार्थो नोपपद्यते । ज्ञानैक-
धर्मत्वे च ज्ञानस्यैवास्तित्वस्यापकं नार्थस्य व्यतिरेकाभावा-
वेदकं सहोपलम्भसाधनम् अनवर्द्धमत्वात् । अथ अर्थैकधर्मः सहो-
पलम्भः; अत्रापि सहशब्दार्थो वक्तव्यः । अर्थैकधर्मत्वे वा
अर्थस्यैव सत्तां व्यवस्थापयति, तत्त्वं चिपरीतसाधनाद्
विरुद्धः ।

अथ उभयधर्मः; कथमुभयधर्मत्वे अन्यतरलोपः ? अन्य-
तरलोपश्चेत्; नोभयधर्मता उपपद्यते । उभयधर्मता च अन्य-
तरलोपश्च । इति व्याहतमपदिदृश्यते । उभयधर्मत्वे च 'अर्थ-
स्यैव विलोपो न ज्ञानस्य' हस्यत्र नियामकं वक्तव्यम् । तत्र
नास्ति । न च उपलम्भोऽन्यतरसद्वाचं व्यावर्त्तयति, सद्वाचेऽपि
द्रष्टव्यात् पथा ज्ञाने ।

अपि च कस्याच्च पक्षीकरणम् - किं विज्ञानस्य, उत
अर्थस्य ? तथादि ज्ञानं पक्षयसि; तस्य किं साध्यते - अभावः,
अव्यतिरेको वा ? तथादि अभावः; स किं ज्ञानस्य, उत अर्थ-
स्यति ? यदि ज्ञानस्य तदा अन्युपेतहानम्, हेतोऽच्च पक्ष-
धर्मता न लभ्यते । अथ अर्थस्य; तदा असम्बद्धत्वम् - ज्ञानं
पक्षयसि अर्थो नास्तीति व्याहतमपदिदृश्यते, सहोपलम्भस्य
तत्त्वं व्यधिकरणत्वम् ।

अथ अव्यतिरेकः साध्यते; स किं ज्ञानस्य, आहोस्त्वद्
अर्थस्य ? तथादि अर्थस्य; तदाऽसम्बद्धाभिधातृत्वम् - ज्ञानं

पक्षयसि, अर्थस्य चाऽब्यतिरेकप्रतिपादनं करोसि इति व्याहतमपदिश्यते, अर्थात्यतिरेको हि अर्थधर्मः ।

अथ ज्ञानस्यैव अब्यतिरेकप्रतिपादनं कियते; तर्त्क स्वस्मात्स्वरूपादव्यतिरिक्तम्, आहोस्त्वित् पररूपादव्यतिरिक्तम्? तथादि स्वस्मात् स्वरूपादव्यतिरिक्तं ज्ञानम्; तदा ऽअविचादेन सम्बोधयितव्याः ।

अथ परस्मादव्यतिरेकप्रतिपादनं कियते; स परात्मा तात्त्विकः, अतात्त्विको वा? तथादि अतात्त्विकः; ततोऽब्यतिरिक्तं ज्ञानमपि अतात्त्विकं भवेत् ।

अथ तात्त्विकः; सोप्यवधारितदेहो वा, अनवधारितदेहो¹⁰ वा? तथादि अवधारितदेहः; स किं भिन्नाकारतया अवगतः, अभिन्नाकारतया वा? यदि भिन्नाकारतया अवधारितः; तदा भिन्नाकारावगाहकविज्ञानवृप्तिपक्षत्वेन सहोपलम्भहेतांरसिद्धता कालात्ययापदिष्टता वा ।

अथ अभिन्नस्वभावतयाऽवधारितः; न तर्हि परात्मा,¹⁵ 'परात्मा च अभिन्नस्वभावतयाऽवधारितः' इति च व्याख्यातः। किंच, अभिन्नस्वभावतया यदि ग्रागेवाऽवगाहितः; तदा किं तत्र सहोपलम्भसाधनेन प्रयोजनम्? निष्पादितकिये कर्मणि साधनं सा[ध?]नन्यायमतिपतति ।

अथ अनवधारितदेहः; स परात्माऽस्तीति कथं जानीषे²⁰ न च अवधारितानवधारिताकारयोः एकत्वं बहुविदो वदन्ति। अनवधारिताकारैकत्वे च ज्ञानस्याप्यसंबेदनं प्रसरक्तम् ।

अपि च सहोपलम्भः किं ज्ञानयोः, उत अर्थयोः, ज्ञानार्थयोः वा? तथादि ज्ञानयोः सहोपलम्भः; तदा न द्वितीयस्याभावोऽब्यतिरेको वा सिद्धयति, असिद्धत्वं हेतुः, दृष्टा-²⁵

नत्र साधनविकलः - द्विचन्द्रज्ञाने [न] ज्ञानयोः सहोपलम्भोस्ति । अथ अर्थयोः; तदाऽसिद्धो हेतुः, न चान्यतरार्थलोपः । लोपे वा अन्यतरसिद्धौ वाह्यार्थव्यवस्थितिः । अथ ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भः; तथापि हेतोरसिद्धना, दृष्टान्तश्च ५ साधनविकलः ।

अथ सहोपलम्भान् इत्यस्यायमर्थः - एकोपलम्भान् । एकोपलम्भेन ज्ञानार्थयोरेकता उपपादयते ।

ननु एकोपलम्भाद् इत्यस्य कोऽर्थः - किं ज्ञानार्थयोः एक एव उपलम्भः, उत एकस्यैवोपलम्भः, आहोस्त्विद् एकेनैव उप-१०लम्भ इति । तथादि ज्ञानार्थयोः एक एव उपलम्भ इति; न तर्हि अर्थाभावसिद्धिः । संबेद्यमानत्वेन विज्ञानसचावद् अर्थसत्ताऽपि सुस्थिता । असिद्धोप्ययं हेतुः नीलादावनेकोपलम्भसंभवात् । अनेकान्तिकोप्ययं हेतुः यस्मादनेकनीललोहितायाकाराणाम् एकोपलम्भेऽपि नान्यतमव्याप्तुच्चिः अभेदो वा दृष्टः ।

15 अथ एकस्यैव उपलम्भः एकोपलम्भः; तदेकं किं विज्ञानात्मकम्, आहोस्त्विद् ज्ञानात्मकम् ? तथादि विज्ञानात्मकम्; तदसत्, नील-मणि-कुम्भादेविज्ञानोत्पादकत्वेन स्वरूपमवधार्यते न तु विज्ञानात्मतया, यस्माद् 'अनेन उत्पादितं विज्ञानम्' । 'अत्र ममोत्पन्नम्' इत्येवं प्रबद्धन्ति सन्तः न तु 'इदमेव ज्ञानम्' इत्येवं २० वक्तारो भवन्ति । यथा हि वस्तुत्वेन प्रतीयमानं नील-जलादिकम् एकोपलम्भानुरोधेन नावस्तुत्वेन प्रतिपद्यते तथा अविज्ञानात्मकतया अध्यवसीयमानं न विज्ञानात्मतया व्यवस्थापयितुं पार्यते, अन्यथा वस्तुत्वहानिप्रसंगात्, अथ(था)विज्ञानात्मतया तदेकमवधार्यते तदेष्वसिद्धेरसिद्धिः, सिद्धसाध्यता च स्यात् ।

25 अथ एकेनैवोपलम्भः; सोप्यनुपपन्न एव, जलचन्द्राकार्देः वहुभिरुपलम्भमानत्वात् ॥ ७ ॥

[§ १५. अवयविनियोगकरणाद्यस्य व्यापितस्य क्षणिकत्वस्योत्पात्तम् ।]

यदप्युक्तम् । “ अवयविनियोगकरणे क्षणिकत्वम् । यदि हि किल अक्षणिको भवति भावः तदा भवति अवयवाऽवयविभावः, तदभावे तत्त्वं (तस्याऽभावात् । अथ कथं तस्याभावः ? स्यायिनोऽर्थक्रियाऽकरणात् । तदेव कथम् ? कथ्यते – किं येन ५ स्वभावेन आव्याप्तमर्थक्रियां करोति किं तेनैव स्वभावेन उत्तरोत्तराण्यपि कार्याणि करोति, अथ समाप्तादितस्वभावान्तरः करोति ? यदि तेनैव करोति; तदा एककालयोगित्वं सर्वकार्याणां प्रसञ्ज्यते, क्रमकरणं हीयते तस्य । न हयेकस्वभावायसो बस्तुनां १० कालविकल्पो नाम । विकल्पे वा एकस्वभावायत्तामन्ति क्रामन्ति । अथ स्वभावान्तरापत्तौ जनयति; स्वभावान्तरापत्तिः वा पूर्वाकारपरिहारनान्तरीयकरूपा । तदपरित्यागे न आकारान्तरानुप्रवेशोऽस्ति, आकारयोः एकत्वायोगात् । अथ पूर्वाकारपरिहारः; तदा एतदेव क्षणिकत्वं यत् पूर्वापरकार्यकारणम् । ”

तदेतद्युक्तम् । यदि कर्मण कार्यं न करोति युगपदपि कथं १५ करोति ? एकं नीलस्वलक्षणमनेकं विज्ञाननीलादिकं कार्यं करोति इति चः सिद्धान्तः । तदनेकं कार्यं किम् (किमेके) नाकारेण करोति, आकारभेदेन वा ? तदृश्येकेन करोति; तदाऽऽयाता सर्वकार्याणामेकाकाररूपता एकत्वम्, एकत्वं चानेकत्वमाप्यते । अथ आकारभेदेनानेककार्यं जनयति; आकारभेदात् २० तदेकत्वं व्यावर्त्तते, यदृश्यावृत्तौ नैकमनेकं कार्यं करोति ।

अथ इत्थंभूतं स्वहेतुभ्यस्तदुद्भूतं यदनेकयुगपत्कार्यकरणात्मकम्; यद्येवं ममापि क्रमभाव्यनेककार्यकरणात्मकं सम्भूतं स्वहेतुभ्यः ।

[§ १६. क्षणिकत्वस्यापनाय प्रयुक्तस्य विनाशहेत्वमायस्य विनाशे विकल्प्य दृष्टिम् ।]

यदप्यन्यदुक्तम् – “विनाशहेत्वभावात् क्षीणको भावः”
तदनुपपन्नम्; कथम्? ते हदं प्रष्टव्याः – विनाशोस्ति वा, न वा?
तथादि नास्ति; कस्य सहेतुकत्वं निर्हेतुकत्वं वा विचारयन्ति
मनीषिणः। नहि वन्ध्यासुतस्याभावे सहेतुकत्वं निर्हेतुकत्वं वा
विचारयन्ति सन्तः।

अथ विद्यते विनाशः; स वस्तुस्वभावानुवन्धी वा, चि-
त्तिश्चोत्पन्नो वा? तथादि वस्तुस्वभावानुवन्धी; न तर्हि
निर्हेतुकत्वम्, वस्तुनो वा निर्हेतुकत्वप्रसंगः, सत्स्वभावानु-
वन्धित्वव्यनिरेकप्रसंगो वा।

अथ व्यतिरिक्तः; तस्य निर्हेतुकत्वे कोपपत्तिः? सहेतु-
कत्वे नियतदेशकालयोगित्वेनोपलब्धिः। यदि नाम निर्हेतुको
विनाशः वस्तुनां क्षणिकत्वे किमायात्म, वस्तुभ्योऽर्थान्तर-
त्वात्?

[§ १७. क्षणिकत्वोपयोगिनः विनाशनिर्हेतुकत्वस्य विकल्पपञ्चकेन
प्रतिबद्धम् ।]

अथ निर्हेतुकत्वे वस्तुत्पत्त्यनन्तरमात्मानं समासादयति
विनाशः; तदयुक्तम्। अत्र पञ्च पक्षा भवन्ति – वस्तुत्पत्ते:
पूर्वम्, सह वा, अनन्तरं वा, कालान्तरे वा भवनम्, न वा
भवनम्? तथादि पूर्वभवनम्; तदा भावोऽवानुपपत्तिः। अथ
सह; तदा भावानुपलम्भप्रसंगः। तत्सङ्गावोपलम्भे वा सततो-
पलम्भप्रसंगः, अभावस्याऽर्किचित्करत्वात्। तथाऽनन्तर-
भूतेऽपि विनाशो सततोपलम्भप्रसंग एव। अथ कालान्तरे
भवनम्; न तर्हि क्षणिकत्वे वस्तुनां विनाशस्य निर्हेतुकत्वे
सत्यपि। अथ नैव भवनं विनाशस्य; तदा सर्वभावानां नित्य-
त्वमापयते, विनाशस्याऽसंभवात्।

अथ सहेतुके विनाशो नावश्यंभावो विनाशास्य, वस्त्रे रागवत् कारणव्यापारपराधीनवृत्तित्वात्, तदभावे तस्याभावः कथं भवेत् ? तदयुक्तम्, स्वहेतोरेव प्रुवभाविविनाशाहस्योत्पत्तेः । भवतु वाऽभावस्यानुद्गमः न कश्चिदिरोधः । न तु निर्मोक्षप्रसंगो गुणानां विनाशानुत्पत्तेः; नेदमस्मद्विरोधेषु ५ राजते, मोक्षपरिकथ्यकरणात् ।

अथ कृतकस्य नित्यत्वं प्राप्नोति विनाशासंभवे सति ; सावधिका सत्ता अनित्या, निरवधिका तु नित्या, तस्य वृत्तिकृतकस्य नित्यत्वं विनाशासंभवे सति ? भवतु वा नित्यत्वम्, न दोषोऽस्ति । 10

[§ १८. प्रायस्त्रप्राप्तत्वेन उपराहितस्य क्षणिकत्वस्य खण्डनम् ।]

यदप्यपदिष्टम् – “ प्रस्त्रप्राप्तेण क्षणिकत्वं वस्तुसत्ता वर्तमानकालालिहिता प्रत्यक्षेण आत्मसात्क्रियते ” – तदेतदयुक्तम्, अतीतानागतवर्तमानकालानां किं प्रतीयमानादव्यतिरेकित्वम्, व्यति-15 रेकित्वं वा ? तद्यदि अव्यतिरेकित्वम्; तदा कालव्यपानुभावं वस्तुपलब्धम् । अथ व्यतिरेकित्वम्; वस्त्रवगमे न अतीतानागतवर्तमानकालावगतिरस्ति । वस्तुमात्रोपलब्धेस्तदस्तित्वं सिद्धम्, तदभावश्च निष्पमाणकः ।

अथ स एव भावोऽभावः; भावोऽन्यस्तहि वक्तव्यः; 20 अभावस्य सर्वोपाल्याविनिवृत्तिलक्षणत्वात् । अथ कालान्तरे तस्य अन्योऽभावः; तस्याकिंचित्करत्वात् सत्ताखण्डनं प्रति ।

अथापरकार्याकर्तृत्वं कालान्तरे तदभावः; तदयुक्तम्, सर्वोपरकार्याकर्तृत्वमेकस्य प्रत्यक्षात् प्रत्यभिज्ञानेन च पूर्वोदितानुभवावेदिता सत्ता आत्मसात्क्रियते सैव सत्ता प्रत्यभि-25 ज्ञानेन आत्मसात्क्रियते । कथं एवंतसीति चेत्; प्रत्यभिज्ञा-

नादेव जानीमः । सैव सत्ता प्रतिभाति । आत्मानुभवेषि सा सत्ता प्रतिभाति । कृतोऽवगता ? एवं ज्ञानयोरेषि हेतुफलभावावधारणं न शक्यते कर्तुम्, तदभावात्र कार्यानुमानम् ॥ ७ ॥

[६ १९. वैद्युदसंगतस्य स्वभावानुमानस्य निरासः ।]

५ तथा स्वभावानुमानस्यापि न सम्बन्धावधारणमुपपद्यते, तदभावात् । भिन्नयोः सम्बन्धः(इ)योः सम्बन्धो दृष्टः, नहये-कस्य सम्बन्ध उपपद्यते ।

किंच, कृतकत्वेन अनित्यत्वानुमानं कियते – किमवगतेन, अनवगतेन वा ? तद्यदि अनवगतेन ; तत्कर्त्त्वं स्वयमनु (मनव)-१०गतं साधनं भवितुमर्हति ? अथावगतेन ; तस्यां कृतकत्वावगती अनित्यत्वं प्रतिभाति वा, न वा ? यदि न प्रतिभाति ; कर्त्त्वं प्रति-भासमानाऽप्रतिभासमानयोस्तादात्म्यम् ? अथ प्रतिभाति ; किमनुमानेन ? निष्पादितकिये कर्मणि साधनानर्थक्यम्, अन्यथा हि कृतकत्वप्रतिपत्तावपि अनुमानमुपादेयं स्यात् ।

१५ अथ कृतकत्वं प्रतिपत्तमिति कृत्वा नानुमानमुपादीयते ; तस्यभावानुवन्ध्यनित्यत्वमप्यवगतम्, किमनुमानेन ? अवगते च अनित्यत्वे यत् साधनमुपादीयते तत् कदाचिदनित्यता-प्रतिपत्त्यर्थम्, कदाचिच्च निल्यतासमारोपव्यवच्छेदार्थम्, कदा-चित्व(त्व)नित्यताज्यवहारार्थम् ?

२० तद्यदि अनित्यताप्रतिपत्त्यर्थम् ; सा ज्ञातैव, व्यर्थः प्रयासः ।

अथ समारोपव्यवच्छेदार्थम् ; समारोपव्यवच्छेदः अनित्य-त्वादव्यतिरिक्तः, व्यतिरिक्तो वा ? तद्यद्यव्यतिरिक्तः ; असावपि अनित्यत्वावगमेनैवावगतत्वात्र साधनान्तरमपेक्षते ।

२५ अथ व्यतिरिक्तः ; स किं वस्तुभूतः, अवस्तुभूतो वा ? तद्यदि वस्तुभूतः ; तेन सह शब्दगतकृतकत्वस्य तादात्म्यानु-पत्तिः । तादात्म्ये वा तदवगमेनैवावगमात् नानुमानमपेक्षते ।

अथ अवस्तुभूतः; स किं कियते, ज्ञाप्यते वा ? तद्यदि
कियते; तदयुक्तम्, सर्वोपाख्याविनिर्मुक्तस्य करणायोगात्,
करणे वा वस्तुत्वप्रसंगः । अथ ज्ञाप्यते; तेन सह कृतकत्वस्य
सम्बन्धव्यतिरेकात्, अव्यतिरेके वा तस्य वस्तुत्वं कृतकत्वा-
सत्त्वं वा ।

5

अथ अनित्यताव्यवहारः कियते – यो हि कृतकत्वं जान-
न्नपि अनित्यताव्यवहारं न करोति स हि अत्र व्यवहार्यते;
सोऽपि व्यवहारः अनित्यत्वादव्यतिरिक्तः, व्यतिरिक्तो वा ?
व्यवह्यतिरिक्तः; असावपि प्रतिपक्ष एवानुमानिकः ।

अथ व्यतिरिक्तः; स किं कृतकत्वेन उत्पाद्यते, ज्ञाप्यते 10
वा ? यदि उत्पाद्यते; तदा न शब्दोत्पादकहेतुनामनुमानत्वम् ।

अथ ज्ञाप्यते; तेन साकं सम्बन्धोऽभिवेषः । न तादात्म्य-
लक्षणः, ज्ञाप्याद् भिन्नत्वात् ।

अथ तदुत्पत्तिलक्षणः; सोऽपानुपपक्ष एव – किं व्यवहारेण
उत्पाद्यते घटः, घटेन वा उत्पाद्यते व्यवहारः ? न तावद् 15
व्यवहारेण उत्पाद्यते घटः; आदौ घटसत्ता तदनु व्यवहारः ।
अथ घटेनोत्पाद्यते व्यवहारः; तदा कारणानुमानम्, न स्वभा-
वानुमानम् । तच स्वयमेव पर्युदस्तम् ॥ ८ ॥

[१०. पद्मार्थापतिप्रामाण्यस्य निरासः ।]

एवमर्थापत्यादीनामन्यप्रामाण्यम् । किं पुनः अर्थाप-20
त्यादेः स्वरूपम् ? कथं वा प्रामाण्यम् ? तत्र दर्शनार्थापत्ते-
स्तावत् स्वरूपं व्युत्पाद्यते – रूपदर्शनान्यथानुपपत्त्या चक्षुः-
प्रतिपत्तिः । तथा, अनुमानपूर्विका – अनुमानादभित्वप्रतिप-
त्यन्यथानुपपत्त्या – अभिव्यक्तिप्रतिपत्तिः । अभावपूर्विका
अर्थापत्तिः – जीवति देवदत्तः गेहे नास्ति – गेहाभावान्यथानु-25
पपत्त्या वहिर्भावप्रतिपत्तिः । तथा, आगमपूर्विका अर्थापत्तिः –

शब्दार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दार्थसम्बन्धनित्यताप्रतिपत्तिः । तथा अर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिः – शब्दार्थसम्बन्धनित्यताप्रतिपत्तिः । तथा, उपमानपूर्विका अर्थापत्तिः – गवय-पिण्डग्रहणानन्तरं गोहावस्थितगोपिण्डे गोगवयसादृश्यावच्छिन्ने ५प्रतिपत्तिरूपमानात् पिण्डावच्छिन्ने वा सादृश्ये, तस्य पिण्डस्य वाहदोहप्रसवसामर्थ्यम् अर्थापत्त्या प्रत्येति । एषा यद् प्रकाराऽर्थापत्तिः ।

इयं चानुपपत्ता । यदुक्तम् – ‘स्पदर्शनान्यथानुपपत्त्या च-क्षुरिन्द्रियं प्रतीयते’ । तदयुक्तम् । चक्षुरिन्द्रियान्वयव्यनिरेक-१०सम्बन्धावधारणमन्तरेण अन्यकारणपरिहारेण नियतकारण-प्रतिपत्तिः अर्थापत्त्याऽनुपपत्ता – चक्षुरादिकरणस्य पिशाच्चादि-१५तुल्यत्वात् न तदवगतिः, अवगती वा अर्थापत्त्यनुपपत्तिः ।

यदप्युक्तम् – ‘अन्यथोपपत्त्यते’ इति । अत्र काऽनुमा ? अथवा स्पादिज्ञानस्यैव धर्मित्वं करणपूर्वकमिति साध्यो धर्मः १५कार्यत्वात् रथादिवत् ।

एवं सर्वार्थापत्तिचिष्ठयत्वेन प्रयोगव्युत्पादनं कार्यम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच अर्थापत्तेः तदभावे तदभावात् ॥ ४ ॥

[१४. उपमानप्रामाण्यस्य निरासः ।]

तथा, उपमानमपि संभवति काननगतगवयपिण्डदर्शना-२०नन्तरं गोहावस्थितगोपिण्डे गवयसादृश्यावच्छेदेन यदिज्ञानं तद् उपमानफलम् । गोपिण्डावच्छिन्ने सादृश्ये वा यद् विज्ञानं तदा उपमानफलं गवयपिण्डज्ञानसुत्पादनम् । तदेतदयुक्तम्, प्रत्यक्षमूलसुपमानम्, तदपगमे तस्याप्यपगमात् ।

अथ किमिदं गोगवयसादृश्यं यद् गोपिण्डग्रहणकाले ना-२५वगतम् उपमानादवगम्यते ? किम् अवयवानां संस्थानम्, किं वा विषाणाच्यवयवा वा, सामान्यं वा, अथ धर्मान्तरम् ? तथादि अवयवानां संस्थानं सादृश्यम्; तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं

वा, न वा ? तथदि उपलब्धिलक्षणप्राप्तम्; अवगतं तर्हि । अवगतपूर्वे यद् भवति गवयपिण्डदर्शनानन्तरं तत् स्मरणान्नानिरिच्यते ।

अथ उपलब्धिलक्षणप्राप्तमपि नोपलभ्यते; तदा गवयपिण्डेऽपि तस्य ग्रहणं नास्ति । तदग्रहणे पिण्डमात्रग्रहणे सति ५ भवति 'मदीया गौः अनेन सदृशी' इति, तदास्व(श्व)विषयमपि स्यात् 'मदीयोऽनेन सदृशः' इति ।

अथ अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तम्; तर्हि तस्य क्वचिदपि ग्रहणम्, तत्थ महिष्यादिदर्शनेऽपि 'मदीया गौरनेन सदृशी, अस्थो वा मदीयोऽनेन सदृशः' इत्युपरिच्छावः स्यात् । 10

अथ विषाणावयवयवाः सादृश्यदावद्वाच्याः; ते च अवगता एव तेषु यद्वति उत्तरकालं विज्ञानं तत् स्मृतिरूपता मतिपत्ति ।

अथ गोगवयसामान्यं सादृश्यदावद्वाच्यम्; तचानुपपत्तम्, यथा च न संभवति तथा प्रागेव आवेदितम् । भवतु १५ नाम, किं तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं वा - पूर्ववदिभज्य दृष्टणं वक्तव्यम् ।

अथ धर्मान्तरम्; तदपि ऐन्द्रियकम्, अतीन्द्रियं वा ? तथदि ऐन्द्रियपकम्; तदा तस्य पूर्वोपलभ्यते सति उत्तरकालभावि यत् तस्य विज्ञानं न तत् स्मरणाकारतां परित्वज्जति । 20

अथ तदुपलब्धिलक्षण[म]प्राप्तम्; न तर्हि तस्य क्वचिदपि ग्रहणम् । तदग्रहणे न गवयदर्शने सति 'मदीया गौरनेन सदृशी' इत्यादिज्ञानेन शक्यते भवितुम् । भवने वा गवय(या)दर्शनेऽपि स्यात् ।

[§ १. नैवायिकसंमतस्य उपमानस्वरूपस्य खण्डनम् ।]

अन्ये तु अन्यथा उपमानं व्याचक्षते विपश्चितः—
“ गोगचयसादृश्यं स्वज्ञानविशिष्टसुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः उपमानफलम् । ” एतद्वाऽस्मीन्वीनम् । प्रागेव वनेऽचरबचनादवगतं गोसदृशो गचय इति । कोऽर्थः ? गोसदृशस्य गचय इति नाम । एवं च सर्वमेव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणं कृतम्, नोपमानं कल्पनीयम् ।

अथ संस्कृतन्यायेन कल्प्यते; भवतु, तथापि संज्ञी विचारते संज्ञा तु न विचारते । कोपमानं परिकल्प्येत् ।

10 [§ २. संज्ञाप्रतिपत्तिविषयकमतद्वयस्य निरासः ।]

एके वदन्ति—“ स्वयम्भूतार्थं संज्ञा प्रत्येति । ” तदयुक्तम्, संज्ञाकाले सादृश्यज्ञानस्य अनवस्थितेः ।

अन्ये तु—“ तु उपस्थापिता संज्ञा प्रत्येति ” एवमामनन्ति । तदयुक्तम् । अविचारानस्य विषयार्थता न लभ्यते—१५ न सत्तामात्रेण जनकत्वेन वा । इत्यादिना प्रागेव उपपादितम् । प्रत्यक्षपूर्वकं च उपमानसुद्धीयते । तदभावे तत्कर्त्तव्यभवेदव्यभिचारः येन विज्ञानोत्पादकत्वेन उपमानता, तत्त्वाभ्यभिचारित्वं न शक्यं(क्य)विज्ञानभिति पूर्वमेवावेदितम् ॥ ८ ॥

20 [§ २. अभावप्रमाणस्य निरासः ।]

अपरे तु अभावात्म्यं प्रकारं सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्तिरूपं व्याहरन्ति अभावविषयम् । तत्किमवगतम्, अनवगतं वा ? यदि अवगतम्; तत्केनावगतम्—किं मेयव्यावृत्त्या, मानव्यावृत्त्या वा, सदुपलम्भकेन वा ? तद्यदि २५मेयव्यावृत्त्या; तद्वातिः कथम् ? अथ मानव्यावृत्त्या; तदा इतरेतराश्रयत्वं दुरुत्तरमापयते ।

१२. अभावप्रमाणस्य निरासः । १३. संभवैतिष्ठप्रमाणयोनिरासः । ११३

अथ समानव्यावृत्त्या अवधार्यन्ते; सैव ज्ञातुमारव्या - कथं ज्ञापिका भवनि? न च एका ज्ञाप्या अन्या ज्ञापिका भवति सदुपलम्भकप्रमाणमात्रापरगमस्य ज्ञापकत्वेनेष्टत्वाद् अनिष्टादोषप्रसंगाच - सापि ज्ञापिका कथं ज्ञाता इत्यादिना ।

अथ सदुपलम्भकेन अवगम्यते; हीयते तर्हि अभावाख्यं ५ प्रमाणम्, मेयाभावावगमेऽपि तदेवास्तु ।

अथ अनवगतमेव मेयाभावेऽनुगमं करोति; यदेवं देव-दत्तस्य देवान्तरे विनाशो जाते देवदत्तोपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्तौ देवदत्ताभावनिष्टयः स्यात्, न तु भवति प्रभुसमानस्पापि । अथ वस्तुभूतनिमित्तान्तरैकल्पे सति न भवति; 10 तदेवास्तु तज्जान्तरीयत्वात् तद्वतः ।

अभावस्य च प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यतां प्रतिपादयन्ति मैयापिकाः । सम्बन्धश्च विषयविषयिभावलक्षणः विशेषणविशेष्यभावलक्षणो च ।

[१३. संभवैतिष्ठप्रमाणयोनिरासः ।]

15

संभवस्य अनुमानेऽन्तरीभावसम्बन्धैकनिमित्तमर्दने (?) सति अर्थान्तरे प्रतिपत्तिरनुमानम् ॥ ७ ॥

ऐतिह्यस्य चागमे अन्तर्भावः । तस्य च प्रामाण्यं न संभवति, नानुमानान्तर्गतस्य नापि स्वतन्त्रस्य ।

[१४. शब्दप्रामाण्यस्य निरासः ।]

20

[१५. वाचकसेन शब्दप्रामाण्यं स्वीकृत्वात् मतस्योहलनम् ।]

एके वदन्ति - “ वाचकत्वेन गोद्वादस्य प्रामाण्यम् । ” तत्त्वासभीनीनम्, शब्दार्थगो(योः) सम्बन्धव्यतिरेकात् । न तावत्तादात्म्यलक्षणः, तयोराकारभेदात् । नापि तदुत्पत्तिलक्षणः; अर्थापायेषि शब्दोदयदर्शनात् । 25

नापि सामयिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः; शब्दार्थव्यक्ती-
नामानन्त्याद् अभिज्ञैकनिमित्तस्य चाऽसंभवात् । न च संके-
तितशब्दस्य अर्थप्रतिपत्तिकाले अवस्थानं विद्यते । न चार्थ-
प्रत्यायकः(क)शब्दस्य संकेतोऽवगतः, समयकरणकाले तद-
भावात् । न च स्वकार्यसम्बन्धमन्तरेण पूर्वशब्दसम्बन्धं
खासारूप्याद् (?) वाचकम् अतिप्रसंगात् ।

नापि स्व(स्वा)भाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः; तद्वत्य-
भावात् न प्रत्यक्षेण नापि अनुमानेन ।

अथ अर्थापत्त्याऽनुभीयते; साप्यनुपपत्ता, प्रत्यक्षादि-
१०पूर्विका हि अर्थापत्तिः, प्रत्यक्षाद्यभावे तस्याप्य(तस्या अप्य)-
भावः । न सा अनुमानाद् भिद्यते अर्थापत्तिः । न च अनु-
मानप्राह्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो भवद्विः प्रतिपादयने । न च
तदनुमानमस्ति । न च नित्यसम्बन्धस्य विज्ञानगमक(०नज-
नक)त्वमिहोपपत्ते उक्तन्यायात् ।

15 एवं च सति सम्बन्धमन्तरेण पदानां वाचकत्वं न युज्यते ।
तदवाचकत्वे च तत्पूर्वकवाक्यस्यापि वाचकत्वं न लभ्यते ।
अथ कथं न लभ्यते ? प्रसिद्धपदपदार्थसम्बन्धपूर्वकं हि वाक्यं
वाचकत्वेन गीयते । तदप्रसिद्धौ वाक्यस्यापि वाचकत्वं न
संगच्छते । एवं चाऽवाचकत्वे वेदवाक्यानां कथं प्रामाण्यम् ?

20 अथ अप्रसिद्धपदपदार्थपूर्वकमपि वाक्यं वाचकत्वेन उद्भी-
यते; तदा सर्वप्रमातृणां वेदोपलम्बे सति वेदार्थप्रतिपत्तिः
स्यात् । किंच, अदृष्टविषये वेदवाक्यानां प्रामाण्यं कथं वेत्सिः ?
वेदैकदेशात्वेन इति चेत्; न, अर्थवेदवाक्येन न व्य(अर्थवादवा-
क्येन व्य)भिचारात् - “ ग्रावाणः मुचन्ते आदित्यो वैष्णव इति
25 चतुःषष्ठिवर्णानालोद्य प्रजापतिः पर्षी ” इत्यादिना ॥३॥

[१२. आसोकत्वेन शब्दं प्रामाणीकुर्वतां मतस्य निरासः ।]

अन्ये तु आसोकत्वेन प्रामाण्यमुद्दान्ति । आसाः साक्षा-
त्कृतधर्माणः । तैर्यदुक्तं समैमासं तत्किलाविसंवादकम् ।

“ क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद् हेत्वसंभवात् ॥ ” ।
तदेतदयुक्तम्, आसस्य अत्यन्ताप्रत्यक्षतया तदायत्ताया ५
अनधिगतेः । वीतरागज्ञापकं च अनुमानं न विद्यते तस्य अप्र-
माणत्वात् ।

भवतु वा आसोकत्वम्; प्रामाण्ये किमायात्म? किं
सत्तामाच्रेण प्रामाण्य [म्], विज्ञानजनकत्वेन वा? यदि
सत्तामाच्रेण; तदयुक्तम्; अकारकस्य प्रामाण्याऽयोगान् । 10

अथ विज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यम्; तत्किम् एकलस्य,
सहकारिकारणोपचरितस्य वा? तथादि एकलस्य; तदयुक्तम्,
स्वयमनभ्युपगमान्, कमयौगपत्यासंभवाच ।

अथ सहकारिक(का)रणोपचरितेन जन्यते; यद्येवं तदा
सहकारिकारणं दुष्टमध्यभ्येति, तदनुरोधेन विपरीतमपि ज्ञानं । 15
जन्यति आसोकत्वे सत्यपि । यथा अभिनवकम्बलसम्बन्ध-
निधनं माणवकं दृष्टा प्रवक्ता वाक्यमुद्दारयति – नवकम्बल-
कोऽयं माणवकः इति; ओता तु अधर्ममनःक्षोभादिना निमि-
त्तेन नवत्वसंख्यायुक्तकम्बलसम्बन्धनिधनं प्रतिपद्यते । तथा प्रता-
रणवुद्धया नवत्वसंख्यायुक्तकम्बलसम्बन्धी माणवक इत्युक्ते 20
अवदातकर्मानुरोधेन प्रतिपक्ता अभिनवकम्बलसम्बन्धनिधनं
प्रत्येति, तथा वेदवाक्यानामपि अवदातेतरकर्मानुवेधेन विप-
रीतार्थीवचोधोत्पादकत्वसुपपद्यते । तथा, भूतोपधानचेतोविक-
(का)रमनःक्षोभादिना वा निमित्तेन ॥ ८ ॥

[५३. अपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृतेनो मतस्य युदासः ।]

अन्ये तु कुमतिभनानुसारिणो चदन्ति – “ वेदस्य प्रामाण्य-
मन्यथा-अपौरुषेयत्वेन । पुरुषा हि रागादिविषयरीतचेतनां विष-
रीतमुपपादयन्ति, न च वेदविधातृसंभवोऽस्ति । तदुक्तम्-
अनित्यो वेदः अस्मर्यमाणकर्तृ[क]त्वात् व्योमादिवत् । वेद-
वेधसोऽपगमे तदायत्ता दोषा व्यपगता भवन्ति । ते हि वि-
धातृसत्त्वानुवर्त्तिनः तदव(प)गमे कथमवनिष्ठेन् । तेषाम-
पाये कथमप्रमाणमाशांक्यते वेदः । यदुक्तम् –

“ दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते ।

10 वेदे कर्तृरभावात् दोषाशांकेव नास्ति नः ॥ ”

[तत्त्वसं० का० २८५५]

“ चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वात् लिङ्गासांकाश्चबुद्धिवत् ॥ ”

[शोकवा. सू. २. अ०. १८४]

न च चोदनाजनितं विज्ञानं सन्दिग्धम्, किंस्वित् हत्यनेना-
इकारेणानुपजायमानत्वात् । न चेदं आनन्दं देशान्तरादावधाध्य-
मानत्वात् । यत् देशान्तरादौ वाच्यते तत् भित्या, यथा
मरीचिनिचये अम्बुजानम्, कालान्तरे च वाचा यथा आरक्ष-
पटे हाटकविज्ञानमित्येवमादि, न चेदं आनन्दं तथा, तस्माद-
वित्यम् । ”

20 यत्तावदुक्तम् – ‘नित्यो वेदः कर्त्रस्मरणात्’; तदयुक्तम्,
कृपारामादिभिरनैकान्तिकत्वात् । तेषां हि कर्त्रो न स्मर्यते
अथ च अनित्यत्वम् । अथ देशकालोच्छेदात् तत्र कर्तृ-
स्मरणम्; एवं तर्हि अविशेषाभिहितेऽयै विशेषमित्ततो
हेत्वन्तरं नाम निश्चहस्थानम् ।

25 अथवा सत्यपि विशेषणोपादाने हेतोः विषक्षगमनं न
निवारयितुं पार्यते, यथा कृतकत्वविशेषणोपादानेऽपि न

प्रभेयत्वस्य व्यावृत्तिरस्ति । अथ कृतकत्वम्; तदेव गमकं व्या-
वृत्तत्वात् । न हेतेकस्य व्यावृत्तीं अन्यस्य व्यावृत्तिरस्त्वयति-
प्रसंगात् ।

किंच, साध्यविरुद्धे हेतोः(तौ) किं विशेषणोपादनम्,
तद्विपरीते वा ? तद्यदि विरुद्धे; तदाऽनर्थके विशेषणोपादा- 5
नम् । अथ अविरुद्धोप्येवमेव – नहि विशेषणेन विरुद्धस्व-
भावता व्यावर्त्तते, यथा कृतकत्वविशेषणोपादानेऽपि न
चाक्षुषत्वस्य शब्दे वृत्तिलाभः । तथा देशकु(का)लोच्छेदाभाव-
विशेषणोपादानेऽपि अस्मर्यमाणकर्तृ[क]त्वस्य न विपक्षाद्
व्यावृत्तिरस्ति । असिद्धोप्ययं हेतुः यस्मात्स्मरन्ति एव कर्त्तारं 10
काणादाः । तथा लौकिका अपि बहुलं वक्तारां भवन्ति – ‘ब्र-
ह्मणा वेदाः प्रणीताः’ इति । अपि च किमशेषजनस्मरण-
निवृत्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता, आहोस्त्वित कतिपयपुरुष-
स्मरणविनिवृत्तिः ? तद्यदि सकलजनस्मरणविनिवृत्तिः; तदाऽ-
सिद्धा, अवधारणितुमशक्यत्वाच अर्वाग्भागविद्धिः । अब-15
धारणे वा त एव सर्वज्ञाः स्युः अर्वाग्भागविदो न भवेयुः ।

अथ कतिपयपुरुषापेक्षया; तदानेकान्तिको हेतुः, वि-
यमानकर्तृकेऽवपि कर्त्ता न स्मर्यते कैवित् ।

अन्यव, कतिपयैः पुरुषैर्न स्मर्यते – अर्थादापवते – पुरु-
षान्तरस्मर्यमाणकर्तृको वेदः, विशेषप्रतिषेधस्य शोषाभ्यनुज्ञा-20
विषयत्वात् । न च पुरुषजन्यत्वेन वेदस्याऽप्रामाण्यम्, अपि तु
पुरुषदोषोत्पाद्यत्वेन । अतः स एव अपनेयः न पुरुषव्यापारः ।
अथ पुरुषस्य दोषाधिकरणत्वे तज्जन्यत्वे दोषजन्यत्वमप्या-
शांक्यत इति चेत्; यदेवम् इन्द्रियाणामपि दोषाधिकरणत्वेन
तदृत्पादितविज्ञानानामप्रामाण्यं समाशांक्यत इति सर्वत्र प्रा-25
माण्यानास्वा(इवा)सः स्यात् ।

न च अस्मर्यमाणकर्तृकन्वेन वेदशब्दानामपौमयेयत्व-
संसिद्धिः, अन्यथापि अस्मर्यमाणकर्तृकत्वमुपपद्यते - केनापि
विद्यमतिना वेदसन्दोहमुत्पाद आत्मा अपहृयते - 'नाहं
वेदानां विद्याता' इति ।

5 भवतु वा अपौमयेयो वेदः; प्रामाण्यं किमायानम्? अथ
पुरुषव्यावृत्या तदोषव्यावृत्तिनिवन्धनं प्रामाण्यम्; तद्-
व्यावृत्या तदुणव्यावृत्तिनिवन्धनमप्रामाण्यं किञ्चिद्यते? अथ
पुरुषगतगुणदोषव्यावृत्तौ निर्मर्गगुणानुवेदेन प्रामाण्यमिष्यते;
पुरुषगुणदोषव्यावृत्तौ निसर्गदोषानुवेदेन भप्रामाण्यं किञ्च
10गीयते? अपि च यथा अपौमयेयत्वे भव्यति रागादिदोषमम्य-
निष्ठा उपलभ्यते, तथा वेदेऽपि भविष्यति ।

किंच, अपौमयेयत्वेन कर्तृदोषापगमः कृतः, ओतुदोषास्तु
केनापनीयन्ते। तथा हि - अर्थप्रनिपत्तौ नानपेक्ष्य चिपरीतां
प्रतिपत्तिमभिनिर्वत्तियिष्यति। ततङ्क नित्यानामपि कर्तृकर्मणां
15दुष्टसहकारिकारणानुवेदेन विषययादिज्ञानहेतुत्वमुपपद्यते न
वाक्यानां प्रमाणप्रतिलिप्मः ।

यदप्युक्तम् - 'देशान्तरादाववाद्यमानत्वात् प्रमाणं चोदना-
जनिता तु द्विः' - तदयुक्तम्, स्मृतेवाधारहितत्वेऽपि अप्रमाण-
त्वात् ।

20 किंच, वाधारावदेन विपरीतविज्ञानमपदित्यते, तत्र
नोत्पद्यते - किं चोदनाजनितविज्ञानस्य यथार्थत्वेन उत तदु-
त्पादककारणवैकल्येन इति सन्दिहेत्यते ।

अपि च, वाधारहितत्वेऽप्यप्रमाण्यं दृष्टं - वाधकविज्ञा-
नोत्पत्तेः पूर्वम्। वाधाप्युपजायमाना कालविकल्पेन उपजायते-
25क्वचिद्वर्धमासेन क्वचिन्मासञ्चयवधानेन क्वचिच अवद्ययत्रयव्यव-

धानेन, अन्यत्र तु कारकैकल्याज्ञैव संपत्स्यते । नचैतावता प्रमाणं चोदनाजनिता बुद्धिः ।

किंच, वाधारहितत्वमपि किम्-अशेषपुरुषापेक्षया, कतिपय-पुरुषापेक्षया वा ? यद्यशेषपुरुषापेक्षया ; तदावगन्तुं न शक्यते, परचित्तवृत्तिनां दुरन्वयत्वात् । अथ कतिपयपुरुषापेक्षया वाधा-५ रहितत्वम् ; तदाऽनैकानितिको हेतुः – यथा असत्योदके जातो-दक्तबुद्धिः तस्मादेशात् देशान्तरं यदा प्रयाति तत्रैव दद्यार्थिना-मुपयाति, नच तस्य वाधकं विज्ञानमुत्पन्नम् । किमेतावता तत् प्रमाणं भवतु ? अथवा चोदनाजनितविज्ञानस्य निर्विषयत्वमेव भ्रान्तत्वम्, चोदनाजनितविज्ञानसमानकालीनकर्तव्यतारूपा-१० र्थस्याऽसंभवात् । संभवे वा चोदनावचसो वैकल्यम्, वितान-क्रियाविलोपः । अथ न विद्यते कर्तव्यतारूपोऽर्थः ; कथं चोदनावचनोदूरं विज्ञानं न मिथ्या ? अन्यथा केशोणहुकसंविदो मिथ्यात्वं न भवेत् । अथ तस्याः प्रतीयमानार्थाऽसंभवेन मिथ्यात्वम् ; तदिहापि तदेवास्तु ।

15

अथ चोदनाजनितविज्ञानार्थस्य एवः सद्गावो भवति तेन तस्य यथार्थत्वम् । न तु केशोणहुकविज्ञानस्य कदाचिदिदपि सद्गावोऽस्ति । सोऽर्थं विषभक्षणेन परं प्रत्याययति तपस्वी । चोदनार्थस्य पश्चाद्वनं तद्विज्ञानानुपयोगि, तस्मिन् काले ज्ञानस्य अस्तमितत्वात्, विज्ञानकाले च अर्थस्य(स्याऽसंभवात्) ।

20

अथवा, इयमेव वाधा यद्गुत असंभाव्यमानार्थस्य प्रतिपाद-कर्त्वं यथा तन्तु-तुरि-कारकोपनिपाते सति बख्तादिकार्थमुप-जायमानं दृष्टम् । एवः पदार्थिने उपदेशो दीयते – ‘तन्तूनामुपादानं कुरुज्वा’ इति । न त्वेवं सम्पत्तन्त्ववदात्कर्मणोः साध्यसाधन-सम्बन्धावधारणम्, नापूर्वम्, येनात्र उपदेशस्य साकल्यं भवति ।२५ एवं तावदुक्तेन न्यायेन शब्दानां चाचकत्वेन प्रामाण्यं न युज्यते ।

[६४. विवक्षासूचकत्वेन शब्दप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्तां मनस्य वर्णनम् ।]

अथ विवक्षासूचकत्वेन लिङ्गभूतस्य प्रामाण्यम् । तदुक्तम्—
“विवक्षाप्रभवा हि शब्दाः नामेव संस्कयेषुः” इति ।

तदेतदयुक्तम्, यथा हेतुफलभावो नास्ति सीगने मने
तथा प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ ४ ॥

[६५. साधुपदादर्थप्रतिपत्ति वर्णवानो वैशाकरणानां मनस्य निरामः ।]

अन्ये तु साधुपदशब्दादर्थप्रतिपत्तिं वर्णयन्ति । साधुत्वं च
लक्षणयोगित्वेन । लक्षणं च सृच्चाण्येव, लक्ष्यं गाँरित्यादिपदम् ।
अथ किमिदं नाम यल्लक्षणेन परमर्थिगदितेन सृच्चकलापेन
10लक्ष्यते ? किं गकारादयो वर्णाः, वर्णन्योऽर्थान्तरं वा पदे स्फोट-
रूपम् ? तथादि वर्णाः; ते किं नित्याः सन्तः पदसंज्ञा भवन्ति,
उत उपजननधर्मकाः ? तथादि नित्याः कृतस्थाः सन्तो वर्णाः;
पदसंज्ञा भवन्ति; तत्र किं व्यस्ताः, समुदिता वा ? तथादि
व्यस्ताः; सनातना एते पदसंज्ञा भवन्ति, तदा गवर्णेनैव
15केवलेन गोऽर्थप्रतिपादनं कियते, ओकारेण वा अर्थप्रति-
पादनं कियते । ततश्च पूर्वापरवर्णोचारणानर्थक्यम् । न चात्रैक-
स्मिन् वर्णों विभक्तयन्तना अस्ति, अपि तु वर्णकदम्बके वि-
भक्तयुत्पादाभ्युपगमात् ।

अथ समुदितानां पदसंज्ञा । तदयु(दु)क्तम्—“वहूनां संशा-
20तशब्दचाच्यत्वम्, न हयेकस्मिन् संशानशब्दप्रयोगोऽस्ति,
अपि तु गकारौकारविसर्जनीयेषु समुदायशब्दः प्रयुज्यते ।”
तदयुक्तम्, वर्णानां नामाता विद्यते । वर्णो हि अवर्णात्
वर्णात्मतया व्यावर्त्तते वर्णान्तरात् कथं व्यावर्त्तते ? किं वर्णा-
कारतया अवर्णात्मतया वा ? तथादि वर्णोकारतया व्यावर्त्तते;
25तदाऽन्येषां वर्णरूपता न प्राप्नोति नीरनीरादेरिव । अथ अवर्णा-
त्मतया व्यावर्त्तते; तदा[३]वर्णात्मता व्यावर्त्तते उक्तानामिव,

ततश्चैक एव वर्णात्मा जगति संजातः । तस्य गोऽर्थवाचकत्वं
न युज्यन्ते सुप्तिभक्तयनुपपत्तेः ।

नापि वर्णानां निखल्पप्रत्यायकं प्रमाणमस्ति, एवं
प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यप्रतिपादनात् । तीव्रमन्दात्मतया गव-
र्णस्य नानात्मोपलब्धेः गकारोऽपि भेदवान् न गकारे(रै)-
कत्वम् ।

अथ व्यञ्जकव्याज तीव्रमन्दादिबुद्धेरूपत्तिः न गवर्णस्य
भेदोऽस्ति; नदयुक्तम्, गवर्ण एव प्रतीयन्ते तीव्रमन्दात्मतया
न व्यञ्जकानि गवर्णबुद्धिर्वाँ । यदि व्यञ्जकभेदेन तीव्र-
मन्दादिभेदपरिकसिः कियते गवर्णात्मा तु न भिद्यते; तदा 10
गकारादिविभागोऽपि व्यञ्जकभेदनिष्ठन्तोऽभ्युपगत्वयः,
वर्णात्मा त्वेक एव । ततश्च गवार्थप्रतिपत्तिं प्राप्नोति एक-
स्मिन् वर्णे सुप्तिभक्तयनुपपत्तेः ।

किंच, भिज्ञाकारतया प्रतीयमानस्य यत्कात्मभ्युपग-
स्यते; नानेकं जगत् स्यात्, अभिज्ञात्मके च जगति मान-15
मेयव्यवस्थैव हीयते । न च निखल्पस्य अनुपजातविकारस्य
विज्ञानोदयदानसामर्थ्यमस्ति ।

अथ कियते; किमनुपजातानिशायेन वा, अव्यतिरिक्तो-
पजातानिशायेन वा, व्यतिरिक्तोपजातानिशायेन वा? त-
थादि अनुपजातानिशायेन कियते; तदा सर्वदा कुर्यात् एक-20
स्मिन् वा काले कुर्यात् तदेहमात्रानुषन्धेनान्¹ कालविल-
भवनायोगात् ।

अथ अव्यतिरिक्तोपजातानिशायेन कियते; तथापि सना-
तना वर्णाः, अव्यतिरिक्तानिशायकरणपक्षे स एवोपजायते,
फलानिष्पत्तिकरणत्वरूपोऽनन्तिवृत्तेः ।

१. वयत्र 'नाश्वाल' इत्येव मुद्दः पाठः स्यात् तदा ईक्षवार्यस्म । वा 'वर्द' सम्बिगतं
बोध्यम् ।

अथ व्यतिरिक्तोपजातानिशायेन क्रियने; तस्यातिशायः कथम्? यो यस्य केनापि सम्बन्धेन न सं(०न्धेन सं)वन्धयने स तस्यातिशायः । यदि च अन्तर्हितवर्णस्मरणविशिष्टोऽन्त्यो वर्णः पदम्; तस्यापि स्मरणकाले तिरोहितत्वाद्वाचकत्वम्- ५८ तस्य व्यञ्जकानां क्षणिकत्वात् क्षणोपलब्धिः ॥ इति वचनात् । यदि वर्णा व्यञ्जकैव्यज्यन्ते नदा समानदेशावस्थितं समानेन्द्रिययाहृथाणां प्रतिनियतव्यञ्जकत्वेनेष्टम् एकान्तर्गतोदक्कनकादीनां वदन्ति वैशेषिकाः । (?)

अथ अनित्या वर्णाः पदसंज्ञा भवन्तीति चेत्; तत्रापि किं १०व्यस्ताः, समस्ता वा? तथादि व्यस्ताः; तदा गकारौकारविसर्जनीयान्यतमे वर्णे न विभक्तयुत्पादोऽस्ति, उत्पादे वा एको वर्णः वाचकः स्यात् – वर्णान्तरोवारणानर्थक्यम् ।

अथ वर्णसमुदायः पदम्; प्रतिक्षणध्वंसिनां समुदायार्थो वक्तव्यः, वहनामवस्थितरूपाणां समुदायो लोके दण्डः, न च १५वर्णानां भूयस्त्वमस्ति उक्तान्यायात् । किंच अन्त्यवर्णयहणानन्तरं पूर्ववर्णस्मरणम्, पूर्ववर्णस्मरणानन्तरम् अन्त्यवर्णं ज्ञानम्, तत्त्वस्य अर्थप्रतिपत्तिकाले पदं [न] विद्यते तेनाऽपदिकाऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।

न च कार्यरूपता वर्णानां विद्यते । सती सत्ता संबेद्यते । २०विज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं वेद्यस्य सत्ता, पश्चाद्विज्ञानम् । तदेष्यं किम्-अधुनोत्पत्तं विषयतां याति, चिरोत्पत्तम्, अनुत्पत्तं वा? नालमालोचयितुं ज्ञानम्, तत्त्वरूपमात्रास्तित्वविधायकत्वेन न-दुष्पत्तेः ।

न च तत्कारणं विद्यते । ननु प्रयत्नादिकं विद्यते; तद- २५युक्तम्, तेषां प्रयत्नादीनां खरूपं कथं गृह्यते – किं सत्तामात्रेण, कारकत्वेन वा? तथादि सत्तामात्रेण; तदा जनकं रूपं न स्यात् ।

अथ कारकत्वेन गृह्यते ; किम् आत्मजनकत्वेन , आ-
होस्त्विद् अन्यजनकत्वेन ? तद्यदि आत्मजनकत्वेन गृह्यते ;
तदात्मा तेनोत्पाद्यते न वर्णः । अथ अन्यजनकत्वेन अवधा-
र्यते ; तदा अन्यस्य सत्ता सिद्धा । तद्वारा(नह्या)क्षिप्तान्य-
सद्ग्राव एव सद्ग्रावोऽस्याध्यवसीयते , ततः तत्समानकाली- ५
नत्वेन हेतुफलभावाऽसिद्धिः ।

किंच , पूर्वापरभावेन हेतुफलभावः , किं वा पूर्वापरग्रह-
णेन ? तद्यदि पूर्वापरभावेन हेतुफलभावः ; तदा ज्ञानं विना
' अस्ति ' कथं ज्ञायते ? ज्ञानाभावेनाऽज्ञाने किं पूर्वोत्पद्मी
सहोत्पद्मी वा ? अथ पूर्वापरग्रहणेन हेतुफलभावव्यवस्था ।१०
इति ; तदयुक्तम् , अनियतं ग्रहणं दृष्टम् – कार्यं दृष्टा कारणं
गृह्णाति , कारणं दृष्टा कार्यं गृह्णाति , उभयं च युगपत् गृह्णाति ।
एवं च स्थिते न हेतुफलभावविनिश्चयोऽस्ति । तदभावाज्ञाऽ-
नित्या वर्णाः पदं भवितुमर्हति ।

अथ वर्णभ्योऽर्थान्तरभूतं पदं वर्णव्यङ्ग्यस्फोटरूपमभ्यु- १५
पगम्यते । वर्णानां किल अर्थप्रत्यायकत्वं व्यस्तसमस्तानां
संभवति , अस्ति च सा अर्थप्रतिपत्तिः तेन अर्थान्तरभूतं
वर्णभ्यः पदं विद्यः । अभिज्ञाकारा च प्रतिपत्तिर्वर्णेष्वनुपपज्ञा
तेन वर्णभ्यो भिज्ञम् अभिज्ञाकारं पदमध्यवसीयते ।

यत्तावदुक्तम् – “ अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या पदमव- २०
गम्यते ” तदयुक्तम् , अर्थापत्तेः प्रामाण्यमेव नास्ति । यथा च
न विद्यते तथा प्रागेव प्रपञ्चितम् । न च पदेन सह प्रतिवद्वा
अर्थप्रतिपत्तिः अवगतपूर्वा येन अन्यकारणपरिहारेण पदं
बोधयति । प्रत्यक्षं च प्रमाणमेव न भवति । कथं तत् पद-
प्रतिपादनाय अलम् ? न च नित्यस्य विज्ञानात्यर्थक्रियाकरण- २५

सामर्थ्यमस्ति । एवं लक्ष्यभूतं पदं न विद्यते । नदभावात्रि-
विषयं पारमार्थ्यमर्थं लक्षणमिति ।

अपि च, यानि लक्षणपराणि मृत्राणि तेषां लक्षणं
विद्यते, न वा? यदि विद्यते; तत्रापि अन्यद् अत्रापि अन्यद्
इत्यनिष्ठायां च न किंचित् पदं ज्ञानं(ते) स्यात् । अथ न
विद्यते; किमेवं ताहि तेषां साधुत्वं न विद्यते?

अथ लक्षणाभावेऽपि तेषां साधुत्वं विद्यते; एवं गावी-
गोणी-गोपुत्तलिकेत्येवमादीनामपि अपञ्चंसा(शा)नां लक्षणा-
भावेऽपि साधुत्वं भविष्यति । अथ लक्षणाभावात्र गाव्या-
10दीनां साधुत्वम्; तदा सूत्रपदानामपि नदभावादेव असा-
धुत्वम् । अपि च, यदि नाम लक्षणचिकलता शब्दस्य; तदा
कि भवति? किमुचारयितुमुखभङ्गः संपद्यते, शब्दस्य वा
अवाचकत्वम्, अर्थस्य वा रूपचिपर्यासो जायते, किं वा
अपशब्दप्रतिपादितार्थस्य अर्थकियाकर्तृत्वं हीयते, अपशब्दो-
15चारणे सति अमङ्गलोदयो वा भवति?

तथादि तावत् प्रवक्तुमुखभङ्गो भवति गावीशब्दोचारणे
सति; तदैते वहूलं गावीशब्दोचारणं कुर्वाणाः समुपलभ्यन्ते
प्रवक्तारः, न च तेषां मुखभङ्गः समुपलभ्यते ।

अथ गावीशब्दस्य वाचकत्वं नोपपद्यते; तदयुक्तम्,
20गावीशब्देन वहूलं व्याहरन्ति प्रमातारः । अथ गोऽर्थप्रति-
पित्सूनां गावीशब्दश्रवणानन्तरं गोशब्दे समृतिरूपजायते
स च गवाचार्थवाचक इति चेत्; तदयुक्तम्, म्लेच्छादीनां
साधुशब्दपरिज्ञानाभावात् कथं तद्विषया स्मृतिः? तदभावे न
गोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।

25 अथ अर्थस्य रूपचिपर्यासो भवति; तदयुक्तम्, न गावी-
शब्देन अभिधीयमानस्य गोरूपता व्यावर्तमाना दृष्टा । अथ

अर्थक्रियाकर्तृत्वं हीयते: तदयुक्तम्, गावीशब्देन अभिधीयमानस्य चाहदांहप्रसवसामर्थ्यं नातिवर्तते गोपिण्डस्य । अथ गावीशब्दांचारणादमहूलोदयो भवति, न तु चाचकत्वं निराक्रियते अमाधुशब्दस्य । तदुक्तम् ।

“ अपशब्दानुमानेन चाचकः कैश्चिदिष्यते । ५

चाचकत्वाऽचिदोषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ॥ ”

तदयुक्तम्, तेन मह प्रनिवन्धाभावान् । न चापोस्तित्वग्राहकं (?) प्रमाणमस्ति । अन्यथैव काले च न स्लेच्छात् व्यभिति नियमोऽभ्युपगम्यते । न च शुद्धम्, अन्यत्र पण्डितानामपि व्यवहारोदयदानदर्शनात् । १०

तदेव मुपपुनेऽवेष्ट तत्त्वेषु अविचारितरमणीयाः सर्वे व्यवहारा घटन्ति इनि ।

ये पाता नहि गोचरं सुरशुरोः बुद्धेविकल्पा हठाः,
प्राप्यन्ते ननु तेऽपि यत्र विमले पात्रणहृदर्पच्छिदि । १५

भृत्रीजयराशिदेवगुम्भिः सृष्टो महार्थोदयः ।

तत्त्वोपहृतस्मिन् एष इनि यः क्याति परां यास्यति ॥

पात्रणहृतपृष्ठनामिज्ञा ज्ञानोदयित्विद्विनाः ।

जयराशोर्जयन्तीह विकल्पा चादिजिज्ञवः ॥ छ ॥

संवत् १३४९ मार्गे० वदि ११ शनौ घवलके महे० नरपालेन तत्त्वोपहृतग्रन्थपुस्तिका लेखीति । भद्रे ॥ २०

नन्दोपद्मवसिंहस्य

परिशिष्टानि

१. तत्त्वोपलब्धिसिद्धस्य शास्त्रसूची*

अ

अकर्तुं	८०, २	अनुवृत्तिविवरण	७८, २५
अन्तरक	८८, ४	अनुवृत्तिविवरण	८२, १३
अनुत्त-नृत्यान्यायामलासन्दर्भ	८१, ३	अनुवृत्तिविवरण	८२, ११
अध्याग्निक	१०१, ३	अनुवृत्तिविवरण	८७, २४
अध्याग्निकार्य	८२, १	अनुभवाकारानुसारित	८७, २६
अध्यापी	८०, ८	अनुभव	८१, २३
अधिरोधिति	८८, ६	अनुभव	१०, २३; ८१, २३; ८४,
अनन्तक	८१, ३१		३३, १४; ८१, ८; १०, १३;
अन्तान	११, १४		११, १०; ८१, १६
अन्तानननन्दभाष्य	८८, १०	—हात-सामान्यताहात	८, १८
अन्तर्गता	११, ११	—अन्तर्गता	२४, १०
अन्तर्गतान्यव्यवहिता	८, १३	—अनुमानकालीन विषयार्थः	१०, १५
अन्तिशय	७८, २५, ११२, १	—संमरक्तानुसारेन्द्रियमार्थः	११२, १५
अन्तीतता	१७, ८	अनुभव (वैयाकित)	
अन्यवस्थाभाष्य	८, ८	—प्रस्तुतानां अनुमानाभाष्यः	८५, १
अनुप्रस्तुत्यन्याय	१८, ११	—अनिवार्यासंस्कृतव्याप्तिः अनुप्रस्तुत्या-	
अनुप्र	८०, ८	नामार्थः	८५, ६
अन्यकामक	८, ८	—कार्यान्वयाप्तिवैस्तुवान्यायाभाष्यः ८६, ११	
अन्यका	१८, ११	—हेतुकालैवान्यानवाचारावानुमानाभाष्यः	
अन्यिवर्तप्रयत्न	२५, ८; ८२, १०		१०, ५
अन्यायता (उत्ता)	८१, ११	—कारणेन कार्यानुमानालय विषयेः ८३, १४	
अन्यायत	१७, ३	—कृतकारेन अनिवार्यासुमानस्य विषयेः	
अनिवार्यान्यव्याप्ति	१०१, १		११२, १५
अनिवार्यत	७३, ३६	—अन्यानुमानविषयेः	११४, १०
अनिवार्यानुमान	१०८, ८	अनुभव (वैद्य)	
अनिष्टा	८, ८	—सामान्यविषयोः सामान्यस्वलक्षणवाच संवेद-	
अनिष्टाप्रयत्न	८, १५	यान्वयान्वयावानुमानाभाष्यः १३, १३	
अनुगताकार	४, १०; ४१, ८	—स्वलक्षणविषयोः संवेदप्रयवधारणावानुमान-	
अनुगम	८२, ११	नामार्थः	१३, १५
अनुगमाभाष्य	८१, १	—हेतुप्रभावानुपर्याप्तिप्रकल्पम् ८४, ८;	
अनुपवाहातिशय	७८, १५		१०, १; ८८, २४
अनुपलिपि	८२, ११; ८०, १; ८८, १०५	—विषयान्वयावानुमानाभाष्यः १०, ११	
—हेतुप्रभावानुपर्याप्तिप्रकल्पम्	१४, १५	—प्राप्तविषयोः हेतुप्रभावानुपर्याप्तिः	
—भद्रविषयानुपर्याप्तिप्रकल्पम्	१४, १५	—हेतुप्रभावानुमानस्वलक्षण	१०८, ८

*अहिमन् परिशेषे एव्याकुरुः पृष्ठमुक्तः सूक्ष्मार्थ वृक्षिगुच्छः ।

अनुनेत्रप्रतिपत्ति	६, ६, २१; ७६, १५	अनुनातना	३६, ८
अनुवादार	७८, १२	अनुनातभानीहृत	३६, ६
अनुकावपत्ति	७८, २५	अनुकोदय	३२६, ३
अनुवाचानुपत्ति	७८, ४	अनुवरपत	३०, १६
अनुकावान्तरावस्थान	७८, ४	अनुगोलकान्तरावस्था	३२, ६
अनेकान्तर	६९, १०	अनुगोलकान्तरावस्था	३२, ६
अनेकावत्तवाद	७८, ६	अनुगोल	३४, २४; ३५, ५; ३६, ५
अनेकान्तिक	१०४, १३; १०५, १५; ११७, ६	—	३०३, १
अनुवाचार्यी	८, २	—अनुवातातिशयः	३२, ८
अन्यानुपत्ति	२०, १४	—उपातातिशयः	३२, ९
अन्यतरावस्था	८४, ३	—अनुतिरक्षोपातातिशयः	३२, ९
अन्योन्यविद्विषयपत्ति	६८, ५	—अनुतिरक्षेपमातातिशयः	३२, ९
अन्योन्याकारानुगम	८८, १३	अनुकिंवा	३५, २५, २५५, ३
अन्यवाचिक	३०, १०	—पिकानका	१६, ११
अन्यदिवावंशातिपत्ति	१०२, १५	—अनुलिङ्गा	१६, ११
अन्यमार्थस्थ	११८, ४	—अनुकिंवा	१६, ११
अन्यवाच	१२५, ५	—अनुलुप्तिवाचिका	१६, ११
अन्योन्यान	१५, १५; २०, ५; ४८, १०	अनुकिंवा किंतुव	१०४, १
अन्यवाच	११८, ५	अनुकिंवा किंतुवभाव	१६, ५
अन्यवाचिक	११६, ३	अनुकिंवा किंतुव	१६, ५
अन्यवाचिक	११६, ३	अनुकिंवा विद्वान्	१६, ११
अन्यसिद्धपदार्थपूर्वक	११४, २०	—सत्त्वाविद्व	१६, ११
अन्यानुपत्ति	६१, १८	—उन्नतवाचिका	१६, १४
अन्यानुपत्ति	३८, ११	अनुवात	१२४, २३
अन्यानुपत्ति	७८, १	अनुवात विद्वन्	१६, ११
अन्यानुपत्ति	१०४, ११; १०५, ११; ४८, १५; ७८, १५	—सत्त्वाविद्व	१६, ११
—इतरेतारामाच	८, २६	—उन्नतवाचिका	१०२, ११
—प्रागभाव	८, १	—अनुमानदृष्टिका	१०२, ११
—प्रवेसामाच	८, ४	—अनुमानदृष्टिका	१०२, ११
—अत्यन्ताभाव	८, ६	—अनुमानपूर्विका	१०२, १४
अभाव (प्रमाण)	११२, ३१	—अनुग्रापूर्विका	१०२, १६
अभावज्ञान	११४, ६	—अनुकिंवादृष्टिका	११०, ३
अभावव्यवस्था	११४, ३	—उपमानदृष्टिका	११०, ३
अभावस्वभाव	७८, २	अचावन्याधिकरणव्यवहिति	२८, १५
अभावहेतु	४८, १५	असम्भासिद्ध	१८, १६
अभावकारता	४८, १	असदात्मा	१८, ११
अभिलाप	३४, ३	असद्गुणतत्त्वमिति	११४, १२
अभान्त	३२, ६	अवबोध	१८, ११

अवयोधन	६०, ३	-प्रतीक्षमानार्थीकरण	३४, ११
अवयोधुदि	६१, ८	-प्रतीक्षमानकरण	३५, ४
अवयव	६२, ३; ६८, ७	-स्वलक्षणप्रतिभासिता	३४, १६
अवयवाधिकरण	६६, ४; ६९, ३	अवयवमाणकरण	३६, ५
अवयवाधिकरणाऽव्यतिरिक्त	६७, २१		
अवयवी	६८, ३; ६९, २५; ७०, १८; ७३, ११; ७४, ३	आ	
अवयवांशवचन	६९, ४	आकर्षितकरण	४६, १३
अव्याप्तिरसगिकाकार	७०, १०; ८, ३	आकर (विषयान्ति)	५२, १६
अविद्यमान	७१, १२	आकार	६२, १८
अविद्यमानकर्त्तव्याद्याव्याप्तक	७२, ३६	आकरदाक्षकरण	५४, २०
अविनामावलम्बन्ये	७४, ११; ७५, १	आकारमेद	७५, ३५
—स्वलक्षणयोः	७५, ११	आकारमेदवहन	४४, १४
—स्वामानवयोः	७५, ८	आकारान्तर	६६, १९
—सामान्यकर्त्तव्याः	७५, ५	आकार इति, इति, १४; इति, १५; ४८, १०; ४९, १३	
अविद्यमानविद्यमन्यग	७६, १६	—अव्याप्तिरस, विद्येय	८१, १६
अविसंवाद	७८, ३	—वैद्युतिगानो	५६, ३४
अविसंवादिक	७९, ३	—अनुमान	४४, ११
अविसंवादितान	८०, ११	—अव्याप्तिरसाद्यकरण	७
अव्यतिरिक्त	८२, ८४	—अव्याप्तिरसविकर्त्ता	१३
अव्यतिरिक्तजातातिरिक्तः	८४, ३५	आमसत्ता	९, १६; ४८, ११
अव्यतिरेक	८८, ८; ८९, ३; १०२, १६	आमलहोरिदृश्य	११, २
—हानस्त्र	१०३, ३	आमानुभान	
—उपर्युक्त	१०३, १७	—सैविकार्त्तमत्तुलव विषेषः	४४, १०
अव्यतिरिक्तप्रतिपादन	१०३, ३	—ज्ञेयतेनामात्मानुमात्मानुलिपिः	४४, १४
अव्यवस्थेभव्य	१०४, २५	—सामृह्यमतेनापि अनुपरिप्तिः	४४, १०
अव्यविभासि	१, ६; ३, ३५; ४४, १८; ४४, १०; ४८, १०	—सैविकार्त्तमत्तुलव विषेषः	८२, ७
अव्यविभासिता	१, ६; ४४, १३; ४, ५	आदीमनकल	८५, १८
अव्यविभासितः	२, ८; ९, १०; ४४, १९	आदीकरण	८५, ११
अव्यवस्थ (परामर्शया)	४८, १०	आद्यात्म	५५, ४
असाधुमन्द	४२८, ४	आनुमानिकान	५०, २१
असामान्यात्मक	५, ३२	—स्वलक्षणविषयक	५०, २६
असिद्ध	४०३, ३५; ४४४, १०	—वृद्धमृदुसामान्यविषयक	५३, १७
असिद्धता	४०३, १३	—अव्याप्तिरसान्वयविषयक	५३, २०
अस्पष्टता	४०४, १३	—विकल्पविषयक	५२, १
—अविद्यानात्मक	४४४, १६	—विर्विषयक	५३, १२
—स्वलक्षणविषयक	४४४, १८	—व्याप्तिरसविषयक	५३, १४
		आप	११५, २
		आपोक्त	११५, २

		तत्त्वस्य (कथे हायते ?)	पृष्ठ. ८
जनक	५१, ३१; ७२, ३	तदग्रहेऽप्यहात्	४५, २०; ४८, २५
जनकत	७२, २०; ७६, १८	तदव्यवलाभिकरण	४७, ३४
जनकत्वाचारार्थकल्प	५२, ११	तन्त्र-नृसी-कारकोपनिषद्	११९, २२
जलवद्वाक्यादि	१०४, ३५	तमस्	६१, १६
जाति		तादात्मविद्यास	४, ९
—विजिभ्योऽभिज्ञा ?	४, ७; २९, १४	तात्त्वात्मविद्याखित	५, ११
—वर्णन्तरमूला ?	४, १०; २९, १६	तात्त्वात्मविद्याखित	४, ५
—विज्ञानजनकत्वादेवात् नास्ति	६, ५	तीक्ष्णमन्दासमाता	१२१, ४
—प्राणाणाभावात् नास्ति	६, ११	विद्युत्सिक्ति	३५, ११
—भिज्ञाभिज्ञा ?	५, ७		४
जातिदेव	९, ३१	दहनप्रहृण	४८, १०
हाने वायते	१४४, ३	दहनक्षम	४८, १
हान		दहनपृष्ठम्बोहुरुपत्तमात्मामम्	४८, १०
—कर्त्त्वेवत्प्रभावम्	५५, १	—सत्त्वमात्रेण	४८, ११
—कर्त्त्वेवत्प्रभावम्	५४४, ३४	—तदाकारदेवित्वेन	४८, ३३
—उभयप्रभमावम्	५५, १	—तात्त्वजनकत्वमविन	४८, ३०
ज्ञानात्मात्मविद्याखित	४८, २	—तत्त्वमन्दासमिति	४८, ३२
ज्ञानपूर्वकत्वानुमान	५५, ७	दहनकारता	४८, १४
ज्ञानसंपत्ति	८८, १०	दहनाकारदेवित्वेन	४८, १४
ज्ञानाकारात्	१११, १	दिक्	७३, ६
ज्ञानाकारता	५५, १	दुष्कारकलनदोहोत्याकाव	५, ६
ज्ञानाकारपरिकल्पना	५५, १२	दुष्टा	२, १
ज्ञानाकरणार्थकल्प	८८, १	दुष्टमात्रिभिन्नित	६९, १
ज्ञानात्मता	१११, ८	दृष्ट	५०, ७
ज्ञानात्मविद्य	१११, ६	दृष्टान्त	३८, २०
ज्ञानापोष	४४, ६	दृष्टान्तदार्थान्तिक	८१, २१
ज्ञानावलीत	६०, १४	दृष्टिकालस्वभावविप्रकर्ष	६५, १५
ज्ञानेन (वायते)	६५, २२	दृष्टिवेदनाऽपहृण	४४, ९
ज्ञापकल्प	१५, ८	दोष	११६, १
		द्रव्यादिव्यवस्था	८, १५
			४
अथमहिष्परिवर्तनाऽभिज्ञातेऽप्यजाता उवयय-			
किञ्चन्याय	३, ३०	धूमादिभावकल	४७, २४
		धूमोत्तरावनम् (दहनस्य)	४७, २४
		—उपादानमूले	८८, १
त			
तुज्जनमन्दासव	८८, २२	—विभिन्नमूले	४७, २६
तत्त्व	१२५, ११	पर्व	९, २४; १२, १५; ५२, ७
तत्त्वोपपूर्व	९, १६	पर्वपर्विम्बाव	३१, २२
तत्त्व	४४, ८	पर्वो	९, २४; ४८, ७

प्रत्यक्ष (सौभाग्यकस्त)		—प्रमाणान्तरानवधारितविषयत्व ८२, ७
—प्रियव ३८, १३		—इत्येतत्त्वाद्विविशेषविषय ८२, ११
—कर्त्तानारोहणदृष्ट्य वरीक्षा ३८, ६		—अविच्छेदिक्षान (बीद) २८, ११
—स्पष्टताल्प्रयापीक्षा ३८, २४		—बीदसंसाधित्व ३०, ३
—अविद्यामार्ग्येन वसुद्वयवद्य विशेष ३८, २६		प्रहृष्टि ३, १७
—विकल्पप्रयत्नकालविशेष ३८, २०		प्रहृष्टिसामर्थ्य ३, ११; ५८, १४
—प्रत्यक्षतात्त्वाद्यन: कल्पनाविह ३८, १		प्रसिद्धप्रदर्शनाविद्यमन्तर्यूक्त ११४, १३
—अप्यनिच्छारितत्वपरीक्षा ४१, १०		प्राग्नामाव ५, ३
—सम्बन्धकृतविषय ४१, ११		प्राचारव २३, १४
—भैरवप्रत्यक्ष ४१, १५		
प्रत्यक्ष (मीमांसकस्त)		कल्पन ८०, १०
—उत्तम ४८, १		कापक ३, १
—वर्त्मनाप्रयत्नमित्यत्वत्व विचार ५१, ५		वाका २, ११; १५, १; ११६, १५; ११८, १०
—सांस्कृतिकस्त विशेष ५१, २०		
—विद्यमानोपलक्ष्मनवसुद्वयक्षा ५१, २२		वापा (शास्त्रव)
—कुटिलमार्ग्यरीक्षा ५१, २८		—वृक्षप्रयत्नाद्वालक्ष्मा १६, ३
प्रत्यक्ष (वांशिकस्त)		—वृक्षप्रयत्नविद्यमाव १६, ६
—वृक्षिविकार ५१, ११		—विद्यवृक्षप्रयत्नविद्यमाव १६, ८
—द्विद्वयाद्य विशेष ५१, ११		वापामुखिति २, १५
प्रत्यक्ष (सालाविकारद्वय)		वापासुवाद २, १५; ३, १
—विपिनुक ५१, १		वापारहित्व ५८, १४
—प्रतिविष्टुक ५१, १		वापाविकार २, १५
प्रत्यक्षसाधन ५१, ११		वापेष्टिति १६, २१
प्रत्यक्षस्त्रव (मीमांसक)		वाप्यवादवभाव १६, ११
—कल्पनपरम ५८, १५		वासाप्रिवर्त १, ७
—कारकस्त्रवर्यम ५८, १७		वाप्याद्विनिराकरण ५८, ३
—अनुवादपरम ५८, १८		वाप्याद्विनियविधिति १०४, ३
प्रत्यक्षिक्षान १७, ११; २०, ५		वाप्याद्विवरण १००, १३
प्रत्यक्ष ३, ८		पुदि ८०, ५; १५, १५
प्रत्यक्षान्तरसाक्षय ५८, २		पुदिकन्म ५८, ५
प्रधान ६४, १२		पुदिप्रविवलया ६६, ५
प्रवर्त्त		पुदिप्रवल ६६, १
—सत्ताविच्छेद ६७, १६		
प्रधंसाभाव	७, ४	भाव १७, ३
प्रदल २८, ४		भावज्ञन १४, ५
प्रमाणकल्पता २८, १४		भावव्यवस्था १४, ५
प्रमाण २८, १८		भूक्तिविदि ६६, १८
—अनधिगतार्थसन्तूल (मीमांसक—बीद) २८, १८; २७, ८		भूविहान १७, १५
		भृत ७७, २०

भैद	१६१, ३	रागादिसंवेदन	३८, ९
भेदार्थिकाना	३५८, २१	राजाज्ञा	१४, ५
भोक्ता	६४८, १; ८०, १४	कृष्ण	३१, २३
भोक्तार्थ	५०, २४	दास्तावित्तसमावेष	१०१, १०
भोक्तार्थिकार	८१, १५	कृष्णान	१०१, १६
भोक्तार्थिकाना	८०, १६	कृष्णपता ३८, ११; ४५, ५; १५५, १५;	
भोग	५०, २७		८८, ५
भोग्य	६४८, १	कृष्णकार्त्ता	८५, ३२
भूमिका	१०, २६; ३४, ५		
भूमिता	३०, २३	ल	
म			
मध्यम	२५, १	लक्ष्मण	५८, ११
मध्याह्निका	४४८, ११	लक्ष्मणपर	
मध्याह्निकान	३८, १५	लक्ष्मण	१२०, ८
मरीचिन	१२, १७	लिङ्गमहात	४४, ११
महीनवक्ता वर्षिका	१२, १३	लिङ्गमहात्माकृष्णिका	११६, १३
मरीचिन नवम	२, १०; १३४, १७	लिङ्गोपसर्वज्ञन	८५, ११
मानुषार्थकार्यमात्रा	१०८, ३		
माध्यमादिकार्यकार्य	८३, १३	ल	
माम	१, १५	लक्ष्मणमृत	१२०, १०
मानविकारवर्णन	१२५, १५	लक्ष्मणमृद्धाम	१२२, ११
मानविकारवर्णना	३०, ३	लक्ष्मीमा	१२३, १
मानविकारवर्णन	१, १५	लक्ष्मीलक्ष्मा	१०७, ११
मानवि (व्रतविभा)	७३, १२	लक्ष्मीलक्ष्मी	५२, ९
मिथ्या	१२६, १०	लक्ष्मीलक्ष्मी	५२, ८
मिथ्याकार्य	१, १४	लक्ष्मी	११४, १५
मिथ्याकार्य	१, १०; ६०, ५	लक्ष्मिकिषाण	५६, १४
मुखावपना	८६, ११	लक्ष्मि	६२, ९
मुखावर्णा	५६, ८	लक्ष्मिकिषु	१२५, १५
मुखियार्थी	१, ११	लाहौरहस्तसामर्थ्य	१२५, २
मांसानिमित्ता	८०, ९	लिङ्गकिषाण	३८, १३
मांसानिमित्तावस्था	८२, ५	लिङ्गान	२७, ११; २०, १; २८, ११
मांसानिमित्ता	१२४, १३		२७, ९; २७, ११; ३०, १४
मिलियतव्य	१२६, ८		२८, ११; २८, १५; ३१, ७
य			
योग	८०, ३	लिङ्गानवन्याकारता	५७, १३
योगिकान	२५, ९	लिङ्गानवाद त्वय	५३, ८
योगिकार्यव्याप्ति	१०, १२; २८; ३०; ३८, ३	लिङ्गानवर्त्तीलक्ष्मिकार्य	५३, २०
		लिङ्गाभरुपता	५३, २०
रक्षादात्रताकार	५६, १३	लिङ्गानवन्याकारता	५७, ११
रथनुसमविदान	४८, १८	लिङ्गानवन्याकाराम	५७, ८

विज्ञानसंचार	४८, ६	दिव्यविदि	२८, २६
विज्ञानसिलस्थग	३९, ६	दृष्टिः	६१, १४
विज्ञानाननदादि	५१, १५	—सम्बद्धानहमा	६१, १४
विज्ञानाभाव	५५, १२	—विवेच्यज्ञानहमा	६१, १५
विज्ञानक्षियाक्षियोप	१०, २८; १३६, ७७	—सन्देहहमा	६१, १६
विज्ञानमानोपक्षमस्त्व	५६, ८	दृष्टिविवरन्दोष	४६, १०; ५७, ६
विज्ञानश	१०६, ४	दृष्टिविवरन्दादित्यग्न	५२, १०
—विज्ञानभावानुभवनी	१०६, ८	दृष्टिगद्धाव	६२, ६
—विज्ञानात्यक्ष	१०६, १; ११	वद	६१६, ५
—विज्ञेतुके पक्ष पक्षः	१०६, ११	वद्याक्ष	१३४, २३; १३५, १३
विज्ञानमन	११६, २१	वेदविद्	२६, १५
विज्ञानात्मात्मात्म	१२, ८	वेदविचार	११६, ४
विज्ञानविज्ञान	३, १; २८, २१	वेदविद्व	११६, १
विज्ञानोप	१८, ११	वेदविद्वी	११६, १
—विज्ञानाकारकीदर्श	१८, ११	व्यक्ति	
—विज्ञानाकारप्रवृत्त	१८, १२	—विज्ञाने विज्ञिति	५, ११
—विज्ञानप्रियद्वालिक	१८, १२	व्यक्तिः	१२१, ५; १२२, ५
—विज्ञानविज्ञानविज्ञानव	१८, १३	व्यविकारादि	१०, ५
विज्ञोपादः	६८, २५	व्यविकाराव्यविकारादृष्टिः	५८, १
—विज्ञानाकारात्मकता	६८, ४	व्यविकारि	३, १८; ५४, ११
—विज्ञानाकारीत्व	६८, १	व्यविकारिता	१०, १३; ४२, ११;
—विज्ञानाकारीत्वम्	६८, १०	४२, ४	
—विज्ञानविज्ञान	६९, १३	—विज्ञानानुरोधम्	४८, ४
—विज्ञानविज्ञानम्	६९, १५	—विज्ञानानुरोधम्	४८, ११
—विज्ञानविज्ञानम्	६९, १६	व्यविकाराव्यविकारादृष्टिः	६०, ११
—विज्ञानविज्ञानम्	६९, २०	व्यवहार	१०९, १४
—विज्ञानविज्ञानम्	६९, २६	व्यवहारविकार	६३, १
विजेक	१०, १५	व्यापारान्वय	८८, १
विजेप	५, ४; ४३, १; ४८, १२	व्यापासनविद्य	२०, १३; २१, १३;
विज्ञ	४०, ४	व्यापासनविद्य	४४, २४; ४३, १७
विषयमेद	३०, १५	व्यावर्तिक	५, १५
विष्वाकार	५८, १६; ८८, १३	व्यावर्ताकारा	४, १०
विष्वाकारता	८८, ४	व्यावृतिविदिन्	८८, १६
विष्वादीप	५, १२		४
—आचारार्पकत्वम्	२, १२	व्यवहार	३४, ५
—महत्वादिविमोपतात्वम्	२, १३	व्यवहारविद्य	२, १३
—सत्त्वामीनिप	२, १३	व्यव्याहारिष्वाकारता	६१, १३
—सहोत्तरादः	२, १३	व्यव्युत्पोजन	४०, ५

साध्यविकृत	दैरेख. अ	स्मृति	
सामान्य	६, ५; ७, २; १०, ३३; ५०, १६; ११, १३; ५३, १२; ७३, ५	—भायानुभवादिनायांकारविद्या	२३, १५
सामान्यविज्ञापि	५, २	—पूर्वविज्ञानान्वयादितार्थिक्या	२३, २०
(सामान्य)मृद्गीति	५८, १३	—निर्विषया	२३, २४
सामान्यसंवित्ति	८३, ३	—कल्पनाक्रम्या	३३, १
सामान्ये विद्युतायता	५८, १०	—कल्पनाक्रम्या	३३, ४
सामान्य	६, १०; १०, १५	—कल्पनाक्रमक	३३, १५
सिद्धसाधन	८८, ३४	—गोक्षणे स्मृतिः	१२४, ३१
सिद्धसाधना	८८, १३	स्मृतिव	१५, ८; १८, १३
सुखादि	५४, ११	स्मृतिप्रयोग	१८, ३५; ३७, ४
सुखादिकार्य	५६, २०	स्वचारकलाप	८४, १५
प्रूपितमन्यनुपर्यति	१२६, १	स्वत	६, ४
सुख	१२४, ८	स्वतिसंस्कृत	८८, २४
सुकेत	११४, ८	स्वमन्द्र-स्वपर्याप्ति	५६, १०
सुकेतिप्रतिक्रिया	११४, ३	स्वनाकारकलाप	८८, १५
सुक्ता	११४, १३	स्वमावाचुमान	३६, ११; १०८, ५; १०९, १५
संहारेतिप्रतिक्रिया	११४, ५	स्वस्वप्नकलाप	८८, १८
संही	११२, ८	स्वस्वप्नप्रतिक्रिया	८८, ५
संख्याकलाप	६३, ५; ११२, ८	स्वतप्तस्तुपि	८८, ५
संदिग्ध	२०, ८	स्वतप्तस्तुपता	५६, ११; १०८, १४
संमाद	११३, ११	स्वविषयविवेकसाधारणी	८८, ११
संविधि	१८, १७	स्वविषयविवेकसाधारणी हि त्रुदयः	१८, १३
संपूर्तिसंत	१८, १८	स्वविषयासन्तरिक्षप्रसाहयारि	८८, १८
संपूर्तिसंवय	१००, १८	४०, २२	
संवेदन	८८, १५	स्वविषयविवेकसाधारणी	१०२, ३
संस्कार	१८, ३; ८४, १३	स्वविषयासन्तरिक्षप्रसाहयारि	८८, १८
संसर्ग	३३, २०	स्वविषयविवेकसाधारणी	५२, १३
—प्राप्तमार्थिक	३३, २१	ह	
—अपाप्रमार्थिक	३३, २२	हेतु	४८, १
स्वाधिन्	१०१, ८	हेतुस्तम्भावानुपर्यति	८८, १४; १४१, ४; १२०, ४; १२३
स्वप्नता	३४, २४	हेतुस्तम्भावाव्याप्ति	८८, २०; ८७, ८
स्वप्नाकारता	११, १	हेतुस्तम्भावाव्याप्ति	८८, २४
स्वोटस्य	१२०, १०; १२३, १५	हेतुस्तम्भावाव्याप्ति	५०, ४
स्वप्नाकारता	१११, २०	हेतुस्तम्भ (विषयस्थान)	११६, २४

२. नस्वोपात्मकसिंहगतानि विशेषनामानि^१

वरणाद	११०.	बीद	४२, ८९,
मयराभि	१२५.	मिल्ल	४१, ४७,
नर्वेष्यारम्भ	१, १३५.	मीमांसा	२३, ५२,
त्रिवाण्ड	५६.	लक्ष्मणार	१०
साधारणत	२४, ३५, ८३.	वैद्यविद्	१६,
दिग्मधर	२१.	चूतिलालस	१३,
धक्काक	१३०.	धोत्रिय	१४,
मृत्यानि	१२५.	सांख्य	५९,
मृत्याग्नि	६, १२, १४, २९, ४६, ४७,	सुख्त	११,
	६१, १६, ४६, ११३.	सूक्ष्मार	५९,
नृत्यानि	४५.	हीमत	३०, ४३, ४६, ५६,

१. अनु: पृष्ठसूचकः

३. तत्त्वोपम्युपसिद्धान्तानि अयत्तरणामि ।

अथातहरूम्	१.	तत्त्वसुदृढिः	१.
अर्थात् घटक्यायनाम्	५३.	तदद्वृढियो भाषाः (प्राचीना, ३.३५१) ४५.	
कारणस्याद्यनुमानम्	१३५.	तदेव नित्यं तदेव	५८.
अप्रस्यक्षोगलक्ष्यम्	५६.	तस्मो शोही महामोहः	६१.
अर्थप्रतिपादनवाचुप्रस्ता	१३१.	तत्त्वं अव्याकृतं क्षणिकात्	१३२.
अव्याकृतं गेऽपि तुः	४७.	दद्विकल्पावर्तीवृक्षोद्दृत्य	१३. १३.
अप्रविविनिराकरणे	१३५.	देवमेदेवमङ्गलात्	४७.
भवत्यवै चक्षते	५७.	दोषाः सन्ति न सन्तीति (तत्त्वात्, का, १६६५) ११३.	
अधिनामामनम्भृतनाम्भ	५९.	कर्म अविविमिते ग्रन्थात्	५९.
अधिनामादिकानम् (प्राचीना, ३. १.)	१०.	विद्या च न सा	५९.
भावसंप्रदाने मुकुरानाम्	५९.	न विद्य विद्यात्	५४.
दद्वारीन्तरमहितम् (अोक्ता, श. ४, श्लोक, २१४.) १५.	१५.	न विद्य विद्यात्	१००.
द्विन्द्रियाधिकारोन्तरम् (न्यायसू. १.१.४) ३		न विद्य विद्यात्	५५.
तत्त्वं रूपो भेदो हि (प्राचीना, ३. १५१) ५१.		न विद्य विद्यात्	१४.
तुष्टिपृष्ठाद्यादग्राहे	५९.	न विद्य विद्यात्	५५.
तुष्टिमध्य इत्यत्र अत्यन्त	१६.	नास्ति अद्विनाम्भात्	५५.
तुष्टिमध्यनामामध्यात्	१७.	विद्यस्य व्यवहारान्मात्	५५.
एको भाषः सुविद्यावस्थाभाषः	५९.	वरक्षयत्प्राप्तात्	५६.
कथं स्वर्विदिपादाद्	१९.	प्रद्वेषिकोद्धारात्	५९.
कर्ता न भवति	५९.	सुविद्यावस्थेऽवासुरिति	१.
प्राप्तात्प्राप्तं प्राप्तात्	१०.	प्राप्तात्प्राप्तं एव	११.
किं तर्हि प्रसादहोमे	१४.	प्राप्तवृत्तं कापनारोहम् (न्यायसू. १.४) १२.	
क्षीणदोषोऽनुते वायव्यम्	११५.	प्राप्तवृत्तं विविदात्	१०७.
क्षीटेवस्त्रहृष्टिविवेकन	१५.	वहनो वंचात्तदादावायत्वम्	१२०.
प्राप्तात्प्रसादं वायव्यम्	१५.	वृद्धुसुविद्यापिता विद्या	११३.
गोपव्यतादयम्	११२.	भासे विही नरो भासे	५५.
प्राचीनः प्रसादे भावित्यो	११४.	आनित्यव्यवस्थावित्तः प्रसा	१०.
वनुभवेद्यत्वैता भवनित	५४.	मानुषदर्भेऽप्यमानन्तरम्	५५.
वोदना अनिता तु दिः (अोक श. ४, श्ल. २, श्लोक, १४४) ११६.		यः प्राप्तवत्तो तुः	५०.
तत्पूर्वकमनुमानम् (न्यायसू. १.१.५) ५४.		यत्र च तु तत्पूर्वकमनुमानम् (शास्त्रभाष्य १.१.५) ३	
		वप्त्र भित्र न लक्ष्युद्धिः	५५.

३. नस्वोपमुवासिहगतानि अवतरणाति १

यसंनिवासे	३१.	सत्संप्रयोगे (वैदिक १.१.४)	५८.
वाचकत्वेन गो ०	११३.	सर्वं भावाः	६६.
विद्यमानोप ०	५९.	सामान्यविशेषं रु (वैदिक ८.१.५)	७.
विनाशहर्व	१०६.	सामान्ये विद्	७२, ८३, ८१.
विष्णुप्राप्तवाः	१२०.	स्वयमुचार्य	११३.
विशेषं अनुगमा ३	७३, ८३, ८५.	स्वत्त्वात्मेष	११.
वेदस्य प्राप्ताण्य ०	११६.	स्वत्त्वात्मविषया ०	११.
वैकल्पिकं सामान्ये	११.	स्वप्रिप्त्वात्मन्तर	३८.
शहीरादेव	८५.		

Gaekwad's Oriental Series

CATALOGUE OF BOOKS

1940

ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

SELECT OPINIONS

Sylvain Levi: The Gaekwad's Series is standing at the head of the many collections now published in India.

Asiatic Review, London: It is one of the best series issued in the East as regards the get up of the individual volumes as well as the able editorship of the series and separate works.

Presidential Address, Patna Session of the Oriental Conference: Work of the same class is being done in Mysore, Travancore, Kashmir, Benares, and elsewhere, but the organisation at Baroda appears to lead.

Indian Art and Letters, London: The scientific publications known as the "Oriental Series" of the Maharaja Gaekwar are known to and highly valued by scholars in all parts of the world.

Journal of the Royal Asiatic Society, London: Thanks to enlightened patronage and vigorous management the "Gaekwad's Oriental Series" is going from strength to strength.

Sir Jadunath Sarkar, Kt.: The valuable Indian histories included in the "Gaekwad's Oriental Series" will stand as an enduring monument to the enlightened liberality of the Ruler of Baroda and the wisdom of his advisers.

The Times Literary Supplement, London: These studies are a valuable addition to Western learning and reflect great credit on the editor and His Highness.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Critical editions of unprinted and original works of Oriental
Literature, edited by competent scholars, and published
at the Oriental Institute, Baroda.

J. BOOKS PUBLISHED

• Rev. A.

1. *Kavyamimānsā* (कव्यमीमांसा): a work on poetics, by Kṛtāśkarn (880-920 A.D.): edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1918. Reissued, 1924. Third edition revised and enlarged by Pandit K. S. Ramaswami Shastri of the Oriental Institute, Baroda, 1931, pp. 32 + 314.

*This book has been set as a text-book by several Universities including
Benares, Bombay, and Poona.*

2. Narasimhayananda (नारसिंहयनन्द): a poem on the Faerie-story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Kīrnar, by Vastopalā, Minister of King Viradhbala of Dholka, composed between Samvat 1277 and 1287, i.e., A.D. 1221 and 1231: edited by C. D. Dalal and K. Anantaśākha Mastry, 1916, pp. 11+92+12. *Out of print.*
3. Tarkasangraha (तर्कसंग्रह): a work on Philosophy (refutation of Vaikāsika theory of atomic creation) by Anandajītīna or Anandagiri, the famous commentator on Śaṅkarācārya's Bhāṣya, who flourished in the latter half of the 13th century: edited by T. M. Tripathi, 1917, pp. 36+102+13. *Out of print.*
4. Pārthaparākrama (पार्थपराक्रम): a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virāṭa, by Prahūḍādāsīva, the founder of Pāñāpur and the younger brother of the Pāṇḍava king of Chandravati (a state in Marwar), and a feudatory of the kings of Guzerat, who was a Yuvārāja in Samvat 1220 or A.D. 1164: edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 8+29. *Out of print.*
5. Rāstraudhavarhīna (राष्ट्राउद्धवर्हीन): an historical poem (Mālakāvya) describing the history of the Bāgulas of Mayūragiri, from Rāstraudha, king of Kannauj and the originator of the dynasty, to Nārāyaṇa Śāh of Mayūragiri, by Rudra Kavi, composed in Śaka 1518 or A.D. 1596: edited by Pandit Embār Krishna-machārya with Introduction by C. D. Dalal, 1917, pp. 24+128+4 *Out of print.*

Rs. 4.

6. **Līṅgānuśāsana** (लिङ्गानुशासन) : on Grammar, by Vāmanā, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9+24 *Out of print.*

7. **Vasantavilāsa** (वसन्तविलास) : an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Guzerat, by Bālachandrasūri (from Modheraka or Modhera in Kadi Prant, Baroda State), contemporary of Vastupāla, composed after his death for his son in Samvat 1206 (A.D. 1240) : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 10+114+6 *Out of print.*

8. **Rūpakaśatka** (रूपकशत्क) : six dramas by Vatsarāja, minister of Paramārīdeva of Kalinjara, who lived between the 2nd half of the 12th and the 1st quarter of 13th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12+191 *Out of print.*

9. **Mohaparājaya** (मोहपराजय) : an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Guzerat, to Jainism, by Tejāpāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who reigned from A.D. 1229 to 1232 : edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32+135+20 *Out of print.*

10. **Hammīrarnādāmardana** (हम्मीरनादामर्दन) : a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejalpāla, and their King Viradhvāla of Dholka, by Jayasimhaśūri, pupil of Virasūri, and an Ācārya of the temple of Munisuvrata at Broach, composed between Samvat 1276 and 1286 or A.D. 1220 and 1230 : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15+98 2-0

11. **Udayasundarikathā** (उदयसुन्दरिकथा) : a romance (Cāṇḍū, in prose and poetry) by Sodjhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chahittacāja, Nāgārjuna, and Mummuṇirāja, successive rulers of Konkan, composed between A.D. 1026 and 1050 : edited by C. D. Dalal and Pandit Ember Krishnamacharya, 1920, pp. 10+154+7 2-4

12. **Mahāvidyāvidambana** (महाविद्याविदम्बन) : a work on Nyāya Philosophy, by Bhatta Vādīndra who lived about A.D. 1210 to 1274 : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44+189+7 2-8

13. **Prācīnagujarākāvysaṅgraha** (प्राचीनगुजराकाव्यसंग्रह) : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140+30 2-4

14. **Kumārapālapratibodha** (कुमारपालप्रतिबोध) : a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhāchārya, composed in Samvat 1241 or A.D. 1195 : edited by Muni Jinavijayaji, 1920, pp. 72+478 7-8

Rs. a.

15. *Ganakārikā* (गणकारिका): a work on Philosophy (Pāṇinīya School), by Bhāsarvajña who lived in the second half of the 10th century; edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 104+37 ... 1-4

16. *Saṅgitamukunda* (संगीतमुकुन्द): a work on Music, by Nāgada; edited by M. R. Telang, 1920. *Out of print.*

17. *Kavindrācarya List* (कविन्द्राचार्य-संक्षेप): list of Sanskrit works in the collection of Kavindrācarya, a 15th-century Pandit (1656 A.D.); edited by R. Ananta-krishna Sastry, with a foreword by Dr. Ganganatha Jha, 1921, pp. 20+34 ... 0-12

18. *Vārīhagṛhyasūtra* (वारीहगृह्यसूत्र): Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda; edited by Dr. R. Shamasastri, 1920, pp. 5+24 ... 0-10

19. *Lekhapaddhati* (लेखपद्धति): a collection of models of state and private documents, dating from 8th to 16th centuries A.D.; edited by C. D. Dalal and G. K. Shrinivadekar, 1925, pp. 11+130 ... 2-0

20. *Bhavisayattakshī* or *Paścāmīkshī* (भविसयत्कशी): a romance in Apabhraṇa language, by Dhanapāla (c. 12th century); edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gidde, 1923, pp. 60+148+174 ... 6-0

21. A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhāndars at Jessal-mere (जेसलमेरी-संक्षेप), compiled by C. D. Dalal and edited by Pandit L. B. Gandhi, 1923, pp. 70+101 ... 3-4

22. *Parasurāmākalpasūtra* (परासुरामकल्पसूत्र): a work on Tantra, with commentary by Rāmēśvara; edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923, pp. 234+390. *Out of print.*

23. *Nityotsava* (नित्योत्सव): a supplement to the *Parasurāmākalpasūtra* by Umāmāndasētha; edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923. Second revised edition by Swami Trivikrama Tirtha, 1930, pp. 22+232 ... 5-0

24. *Tantrarāhasya* (तन्त्रराहस्य): a work on the Prabhākara School of Pūrvavaiśiṇī, by Rāmānujācarya; edited by Dr. R. Shamasastri, 1923, pp. 15+84.. *Out of print.*

25. 32. *Samarāṅgana* (समराङ्गन): a work on architecture, town-planning, and engineering, by King Bhoja of Dham (11th century); edited by Mahāmāhopādhyāya T. Gāmpati Shastri, Ph.D. Illustrated. 2 vols., 1924-1925. vol. I, pp. 29+290 (*out of print*); vol. II, pp. 16+324 ... 10-0

26. 41. *Sādhanamūlā* (साधनमूल): a Buddhist Tantric text of rituals, dated 1165 A.D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers; edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated. 2 vols., 1925-1928. vol. I, pp. 23+342; vol. II, pp. 183+295 14-0

6. *Lingānuśāsana* (लिङ्गानुशासन) : an Grammar, by Vāmanī, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9+24 ... *Out of print.*

7. *Vasantavilāsa* (वसन्तविलास) : an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vasantapāla and the history of Guzerat, by Bīlachasasūri (from Modhera or Modhera in Kati Prant, Baroda State), contemporary of Vasantapāla, composed after his death for his son in Samvat 1296 (A.D. 1240) : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 10+114+6 ... *Out of print.*

8. *Rūpakāṣṭaka* (रूपकाष्टक) : six dramas by Vatsarāja, minister of Paramardisvara of Kalinjarā, who lived between the 2nd half of the 12th and the 1st quarter of 13th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12+101 ... *Out of print.*

9. *Mohaparājaya* (मोहपराजय) : an allegorical drama describing the overcomimg of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chālukya King of Guzerat, to Jainism, by Yatābhīṣṭa, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who reigned from A.D. 1229 to 1232 : edited by Muni Chaturvijayaaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 22+125+29 ... *Out of print.*

10. *Hammīramadamardana* (हमीरमदामर्दन) : a drama glorifying the two brothers, Vasantapāla and Tejapāla, and their King Vīradhavala of Dholka, by Jayasimhaśāri, pupil of Vīrasūri, and an Achārya of the temple of Munisuvrata at Broach, composed between Samvat 1276 and 1286 or A.D. 1220 and 1230 : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15+98 ... 2-0

11. *Udayasundarikathā* (उदयसुन्दरीकथा) : a romance (Campū, in prose and poetry) by Sodhikala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chahittarāja, Nāgārjuna, and Mummuṇirāja, successive rulers of Konkan, composed between A.D. 1026 and 1059 : edited by C. D. Dalal and Pandit Embar Krishnamacharya, 1920, pp. 104+158+7 ... 2-4

12. *Mahāvidyāvidambana* (महाविद्याविदम्बन) : a work on Nyāya Philosophy, by Bhaṭṭa Vīḍindra who lived about A.D. 1210 to 1274 : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44+189+7 ... 2-8

13. *Prācīnagurjarākāvya-saṅgraha* (प्राचीनगुर्जराकाव्यसंग्रह) : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140+30 ... 2-4

14. *Kumārapālapratibodha* (कुमारपालप्रतिबोध) : a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhāchārya, composed in Samvat 1241 or A.D. 1195 : edited by Muni Jīnavijayaaji, 1920, pp. 72+478 ... 7-8

Rs. 4.

15. *Ganakārikā* (गणकारिका) : a work on Philosophy (Pāśupata School), by Bhāsarrajña who lived in the Second half of the 10th century : edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 10+57 1-4

16. *Saṅgītāmakaranda* (संगीतामकरण) : a work on Music, by Narada : edited by M. B. Telang, 1920 *Out of print.*

17. *Kavindrācārya List* (कवीन्द्राचार्य-संकलनी) : list of Sanskrit works in the collection of Kavindrācārya, a Benares Pandit (1656 A.D.) : edited by R. Anantakrishna Sastry, with a foreword by Dr. Ganganatha Jha, 1921, pp. 20+34 0-12

18. *Vārīhagrhyasūtra* (वारीहग्रह्यसूत्र) : Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamaasastry, 1920, pp. 5+24 0-10

19. *Lekhapaddhati* (लेखपद्धति) : a collection of models of state and private documents, dating from 8th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondevkar, 1925, pp. 11+130 2-0

20. *Bhavisayattakāhī* or *Pābcamikāhī* (भविसयत्काही) : a romance in Apabhrañga language, by Dhanapala (c. 12th century) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69+148+174 8-0

21. A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhandars at Jessalmer (जेसलमेर-बंदरार्थ-संकलनी), compiled by C. D. Dalal and edited by Pandit L. B. Gandhi, 1923, pp. 70+101 3-4

22. *Paraśurāmākalpasūtra* (पराशूरामाकल्पसूत्र) : a work on Tantra, with commentary by Rāmēśvara : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923, pp. 23+390. *Out of print.*

23. *Nityotsava* (नियोत्सव) : a supplement to the *Paraśurāmākalpasūtra* by Umānandānātha : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923. Second revised edition by Swami Trivikrama Tirtha, 1930, pp. 22+232 5-0

24. *Tantrarahasya* (तन्त्ररहस्य) : a work on the Prabhakara School of Pūrvamīmāṃsā, by Rāmānujācārya : edited by Dr. R. Shamaasastry, 1923, pp. 15+84. *Out of print.*

25, 32. *Samārāṅgana* (समाराङ्गन) : a work on architecture, town-planning, and engineering, by king Bhoja of Dhara (11th century) : edited by Mahāmāhopādhyāya T. Ganapati Shastry, Ph.D. Illustrated. 2 vols., 1924-1925, vol. I, pp. 39+290 (*out of print*) ; vol. II, pp. 16+324 10-0

26, 41. *Sādhanamālā* (साधनमाला) : a Buddhist Tantric text of rituals, dated 1165 A.D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers : edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated. 2 vols., 1925-1928, vol. I, pp. 23+342 ; vol. II, pp. 183+295 14-0

Rs. A.

27. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda (બારોડાનાલાયનીએ લબ્દાલાય): compiled by G. K. Shrigondekar, M.A., and K. S. Ramaswami Shastri, with a Preface by B. Bhattacharyya, Ph.D., in 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakshana, and Upanisads), vol. J, 1925, pp. 28+294 6-0

28. 84. Mūnasollāsa or Abhilasītirthacintāmaṇi (મનસીતર્થાચિંતામણિ): an encyclopedic work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court, by Somesvaradeva, a Chalukya king of the 12th century: edited by G. K. Shrigondekar, M.A., 3 vols., vol. I, 1925, pp. 18+140; vol. II, 1939, pp. 30+304 7-12

29. Nalavilāsa (નાલાવિલાસ): a drama by Rāmachandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurāṇika story of Nala and Damayanti: edited by G. K. Shrigondekar, M.A., and L. B. Gandhi, 1926, pp. 40+91 .. 2-4

30. 31. Tattvasaṅgraha (તત્ત્વસંગ્રહ): a Buddhist philosophical work of the 8th century, by Śāṇīrakṣita, a Professor at Nīlandā with Pañjikā (commentary) by his disciple Kamalaśīla, also a Professor at Nīlandā: edited by Pandit Embar Krishnamacharya, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 2 vols., 1926, vol. I, pp. 157+80+582; vol. II, pp. 4+383+102 .. 24-0

33. 34. Mirat-i-Ahmadi (મિરાત-એ-અહ્માદી): by Ali Maham-mad Khan, the last Moghal Dewan of Gujarat; edited in the original Persian by Syed Nawab Ali, M.A., Professor of Persian, Baroda College, 2 vols., illustrated, 1926-1928, vol. I, pp. 419; vol. II, pp. 632 .. 19-8

35. Māṇavaṛghyasātra (માણવર્ગ્યાસાત્રા): a work on Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda with the Bhāṣya of Astīvakra: edited with an introduction in Sanskrit by Pandit Ramakrishna Harshaji Śāstri, with a Preface by Prof. B. C. Lele, 1926, pp. 40+264 5-0

36. 38. Nātyasāstra (નાટ્યસાસ્ત્ર): of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir: edited by M. Ramakrishna Kavi, M.A., 4 vols., vol. I, illustrated, pp. 27+397, 1926 (out of print); vol. II, pp. 23+26+464, 1934 5-0

37. Apabhramśakāvyaatrayi: (અપભ્રમશકાવ્યાત્રાયી) consisting of three works, the Carcarī, Upadeśārashyana, and Kīlavarūpakuṇaka, by Jinadatta Śāstri (12th century) with commentaries: edited with an elaborate introduction in Sanskrit by L. B. Gandhi, 1927, pp. 124+115 .. 4-0

38. Nyāyapraveśa (ન્યાયપ્રવેશ), Part I (Sanskrit Text): on Buddhist Logic of Dīṇāṅga, with commentaries of Haribhadra Śāri and Pīṇīvadeva: edited by Principal A. B. Dāruva, M.A., LL.B., Pro-Vice-Chancellor, Hindu University, Benares, 1930, pp. 39+104 .. Out of print.

Rs. A.

39. Nyāyapravesa (न्यायप्रवेश), Part II (Tibetan Text): edited with introduction, notes, appendices, etc., by Pandit Vidhusekhara Bhattacharyya, Principal, Vidyabhavana, Vlivāchārātī, 1927, pp. 27+87 .. 1-8

40. Advayavajrasaṅgraha (अद्वयवज्रसंग्रह): consisting of twenty short works on Buddhist philosophy by Advayavajra, a Buddhist savant belonging to the 11th century A.D., edited by Mahāmahopādhyāya Dr. Haraprasad Sastri, M.A., C.I.E., Hon. D.Litt., 1927, pp. 29+65 2-0

42. 60. Kalpadrukaśa (कल्पद्रुक्षा): standard work on Sanskrit Lexicography, by Kesava: edited with an elaborate introduction by the late Pandit Ramavatara Sharma, Sahityacharya, M.A., of Patna and index by Pandit Shrikant Sharma, 2 vols., 1918-1932, vol. I (text), pp. 64+455; vol. II (index), pp. 283, .. 14-0

43. Mirat-i-Ahmadi Supplement (मिरात-ए-अहमदी वर्तमान): by Ali Muhammad Khan. Translated into English from the original Persian by Mr. C. N. Seddon, I.C.S. (retired), and Prof. Syed Nawab Ali, M.A. Illustrated. Corrected reissue, 1928, pp. 15+222 .. 6-8

44. Two Vajrayāna Works (वज्रयानसंग्रह): comprising Prajñepāvarinīcayaśuddhi of Anāgavajra and Jñānasuddhi of Indrabhūti—two important works belonging to the little known Tantra school of Buddhism (8th century A.D.): edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1929, pp. 21+118 .. 3-0

45. Bhāvaprakāshana (भावप्रकाशन): of Śāradātanaya, a comprehensive work on Dramaturgy and Rasa, belonging to A.D. 1175-1250: edited by His Holiness Yadugiri Yatiraja Swami, Melkot, and K. S. Ramaswami Sastri, Oriental Institute, Baroda, 1929, pp. 95+410 .. 7-0

46. Rāmacarita (रामाचरित): of Abhinanda, Court poet of Hāravarsa probably the same as Devapāla of the Pāla Dynasty of Bengal (cir. 9th century A.D.): edited by K. S. Ramaswami Sastri, 1929, pp. 29+467 .. 7-8

47. Nañjarājayaśobhūṣaṇa (नन्दराजयशोभूषण): by Nañinakavi alias Abhinava Kālidāsa, a work on Sanskrit Poetics and relates to the glorification of Nañjarāja, son of Virabhūpa of Mysore: edited by Pandit E. Krishnamacharya, 1930, pp. 47+270 .. 5-0

48. Nātyadarpaṇa (नाट्यदर्पण): on dramaturgy, by Rāmacandra Sūri with his own commentary: edited by Pandit L. B. Gandhi and G. K. Shrigundekar, M.A., 2 vols., vol. I, 1929, pp. 23+238 .. 4-8

49. Pre-Dīnāga Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources (प्रार्थनाग्रीष्टदर्शक-पठ्य): containing the English translation of *Saṃbhāṣag* of Āryadeva, Tibetan text and

Rs. a.

English translation of <i>Vigraha-syādavatī</i> of Nāgārjuna and the re-translation into Sanskrit from Chinese of <i>Updyahṛdaya</i> and <i>Tarkalakṣaṇa</i> ; edited by Prof. Giuseppe Tucci, 1930, pp. 30+40+32+77+89+91 ..	9-0
50. Mirat-i-Ahmadi Supplement (મિરત-એ-અહમદી એસ્પેલ્ટ): Persian text giving an account of Guzerat, by Ali Muhammad Khan: edited by Syed Nawab Ali, M.A., Principal, Bahauddin College, Junagadh, 1930, pp. 254 ..	6-0
51, 77. Trīṣaṭīśālākāpuruṣacaritra (ત્રિષટીશાલાકાપુરુષાર્થિત્રા): of Hemacandra, translated into English with copious notes by Dr. Helen M. Johnson of Osceola, Missouri, U.S.A., 4 vols., vol. I (Ādiavarṣacaritra), pp. 19+530, illustrated, 1931; vol. II, pp. 22+390, 1937 ..	26-0
52. Dandaviveka (દંડવિવેક): a comprehensive Penal Code of the ancient Hindus by Vardhamāna of the 15th century A.D.: edited by Mahimah-śāśvabhyūya Kamala Kṛṣṇa Smṛtiśr̥tha, 1931, pp. 34+381 ..	8-8
53. Tathāgataguhyaka or Guhyasaṁñāja (ગુહ્યસંનાજા): the earliest and the most authoritative work of the Tantra School of the Buddhists (3rd century A.D.): edited by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1931, pp. 39+210..	4-4
54. Jayālkhyasamhitā (જાયાલ્ક્ષ્યસમિતિ): an authoritative Pñicarītra work of the 5th century A.D., highly respected by the South Indian Vaishnavas: edited by Pandit E. Krishnamacharya of Vadodara, with one illustration in nine colours and a Foreword by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1931, pp. 75+47+454 ..	12-0
55. Kāvyaśālaṅkārasaṅgraha (કાવ્યશાલાંકારસંગ્રહ): of Udbhaṭa with the commentary, probably the same as Udbhaṭaviveka of Rājñaka Tilaka (11th century A.D.): edited by K. S. Ramaśwami Sastrī, 1931, pp. 48+62 ..	2-0
56. Pārīṇanda Sūtra (પારીણનદાસૂત્ર): an ancient Tantric work of the Hindus in Sūtra form giving details of many practices and rites of a new School of Tantra: edited by Swami Trivikrama Tīrtha with a Foreword by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1931, pp. 30+106 ..	3-0
57, 69. Ahsan-ut-Tawarikh (અષ્ટાન-એ-તાવરિખ): history of the Safawi Period of Persian History, 15th and 16th centuries, by Hassani-Rumli: edited by C. N. Seddon, I.C.S. (retired), Reader in Persian and Marathi, University of Oxford. 2 vols. (Persian text and translation in English), 1932-34, vol. I, pp. 36+510; vol. II, pp. 15+301 ..	19-8
58. Padmānanda Mahākārya (પદ્માનનદામહાકાર્ય): giving the life history of Rāshbhaṭadeva, the first Tīrthāṅkara of the Jainaas, by Amarschandra Kavi of the 13th century: edited by H. R. Kapadia, M.A., 1932, pp. 99+667 ..	14-0

Rs. A.

59.	Śabdaratnasamanvaya (शब्दरत्नसमावय): an interesting lexicon of the Nāntrtha class in Sanskrit compiled by the Maratha King Sabaji of Tanjore: edited by Pandit Vitthalā Sastri, Sanskrit Pāṭhasālā, Baroda, with a Foreword by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1932, pp. 31+605 ..	11-0
61.	Śaktisaṅgama Tantra (शक्तिसंगमतन्त्र): a voluminous compendium of the Hindu Tantra comprising four books on Kālī, Tārkī, Sundari, and Chhinnamastā: edited by B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., 4 vols., vol. I, Kālkhaṇḍa, 1932, pp. 13+179 ..	2-8
62.	Prajñāpāramitā (प्रज्ञापारमिता): commentaries on the Prajñāpāramitā, a Buddhist philosophical work: edited by Giuseppe Tucci, Member, Italian Academy, 2 vols., vol. I, 1932, pp. 53+389 ..	12-0
63.	Tarikh-i-Mubarakhahahi (तरिख-इ-मुबारखाहाही): an authentic and contemporary account of the kings of the Saiyyid Dynasty of Delhi: translated into English from original Persian by Kamal Krishna Basu, M.A., Professor, T.N.J. College, Bhagalpur, with a Foreword by Sir Jadunath Sarkar, Kt., 1932, pp. 13+299 ..	7-8
64.	Siddhāntabindu (सिद्धान्तबिंदु): on Vedānta philosophy, by Madhusūdana Sarasvatī with commentary of Purusottama: edited by P. C. Divanji, M.A., LL.M., 1933, pp. 142+93+300 ..	11-0
65.	Iśtasiddhi (इश्वसिद्धि): on Vedānta philosophy, by Vīmukīśvara, disciple of Aryaśānta, with the author's own commentary: edited by M. Hiriyanna, M.A., Retired Professor of Sanskrit, Maharsa's College, Mysore, 1933, pp. 36+697 ..	14-0
66, 70, 73.	Shābara-Bhāṣya (शार्वभाष्य): on the Mīmāṃsā Sūtras of Jaimini: Translated into English by Mahāmāhopādhyāya Dr. Ganganath Jha, M.A., D.Litt., etc., Vice-Chancellor, University of Allahabad, in 3 vols., 1933-1936, vol. I, pp. 15+705; vol. II, pp. 29+708; vol. III, pp. 28+1012 ..	48-0
67.	Sanskrit Texts from Bali (संस्कृतभृत्यान्): comprising a large number of Hindu and Buddhist ritualistic, religious and other texts recovered from the islands of Java and Bali with comparisons: edited by Professor Sylvain Levi, 1933, pp. 35+112 ..	3-8
71.	Nārāyaṇa Śataka (नारायणशतक): a devotional poem of high literary merit by Vidyākara with the commentary of Phāṇīvara: edited by Pandit Shrikant Sharma, 1935, pp. 16+91 ..	2-0
72.	Rājadharmas-Kaustubha (राजधर्मस्कौस्तुभा): an elaborate Smṛti work on Rājadharmas, Rājanīti and the requirements of kings, by Anantadeva: edited by the late Mahāmāhopādhyāya Kamala Krishna Smṛtiśrītha, 1935, pp. 30+306 ..	10-0

Rs. A.

74. Portuguese Vocables in Asiatic Languages (पर्तिशील शब्दावली) : translated into English from Portuguese by Prof. A. X. Soares, M.A., LL.B., Baroda College, Baroda, 1936, pp. 125+520 12-0

75. Nāyakarutna (नायकरूप) : a commentary on the Nyāyārtha-nāmālā of Pārthaśārathi Miśra by Rāmkṛṣṇa of the Prāhṛikāra School; edited by K. S. Ramaśwami Sastrī of the Oriental Institute, Baroda, 1937, pp. 60+346 4-8

76. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pāttan (पात्तनाचार्यालयीं शब्दावली) : edited from the notes of the late Mr. C. D. Dalal, M.A., by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 72+498 8-0

78. Ganitatilaka (गणितशिला) : of Śrīparī with the commentary of Siphatilaka, a non-Jain work on Arithmetic with a Jain commentary; edited by H. R. Kapadia, M.A., 1937, pp. 81+116 4-0

79. The Foreign Vocabulary of the Quran (अरबीशब्दावली) : showing the extent of borrowed words in the sacred text; compiled by Professor Arthur Jeffery of the School of Oriental Studies, Cairo, 1928, pp. 15+311 .. 12-0

80, 83. Tattvasaṅgraha (तत्त्वसंग्रह) : of Śāntarakṣita with the commentary of Kamalādīlā; translated into English by Mahāmāhopādhyāya Dr. Ganganath Jha, 2 vols., 1937-39 : vol. I, pp. 8+739; vol. II, pp. 12+854 .. 37-0

81. Harṣa-vilāsa (हर्षविलास) : of Harṣa Mittīva : forms an elaborate defence of the various mystic practices and worship; edited by Swami Trivikrama Tīrtha and Mahāmāhopādhyāya Hāthibhaī Shastri, 1937, pp. 13+331 5-8

82. Sūktimuktāvalli (सूक्तिमुक्तावली) : a well-known Sanskrit work on Anthology, of Jalbaga, a contemporary of King Kṛṣṇa of the Northern Yādava Dynasty (A.D. 1247) ; edited by Pandit E. Krishnamacharya, Sanskrit Pāṭhasālā, Vadtal, 1938, pp. 66+463+55 11-0

85. Brhaspati Smṛti (ब्रह्मस्मृति), being a reconstructed text of the now lost work of Brhaspati; edited by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, Director, Tirupati Oriental Institute, Tirupati, 1940. *Shortly.*

86. Parama-Samhitā (परमासमिति) : an authoritative work on the Pāñcharātra system; edited by Dewan Bahadur S. Krishnaswami Aiyangar, of Madras, 1940. *Shortly.*

87. Tattvopaplava (तत्त्वोपलव) : a masterly criticism of the opinions of the prevailing Philosophical Schools by Jayarāsi; edited by Pandit Sukhalalji of the Benares Hindu University with an introduction by Mr. R. C. Parikh of Ahmedabad, 1940. *Shortly.*

Rs. A.

88. **Anekāntajayapatikā** (अनेकान्तजयपतिका) : of Haribhadra Sūri (c. 1120 A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri : edited by H. R. Kapadia, M.A., in 2 vols., vol. I, 1940.

Shortly.

II. BOOKS IN THE PRESS.

1. **Nātyasāstra** (नाट्यसास्त्र) : edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. III.
2. **Alamkāramahedadhi** (अलम्कारमहेदधि) : a famous work on Sanskrit Poetics composed by Narendraprabha Sūri at the request of Minister Vasupūla in 1226 A.D. : edited by Lalchandra B. Gandhi of the Oriental Institute, Baroda.
3. **Dvādaśāraṇayacakra** (द्वादशारणयाचक्र) : an ancient polemical treatise giving a résumé of the different philosophical systems with a refutation of the same from the Jain standpoint by Mallavādī Sūri with a commentary by Simhasuri Gani : edited by Muni Caturvijayaji.
4. **Kṛtyakalpataru** (कृत्याकल्पतरु) : of Lakṣmīdhara, minister of King Govindachandra of Kannauj : edited by Principal K. V. Rangaswami Aiyangar, Hindu University, Benares, vols. I-IV.
5. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda (ओरिएंटल इन्स्टीट्यूट की संग्रहालयी) : compiled by K. S. Ramaswami Sastry, Srauta Pandit, Oriental Institute, Baroda, 12 vols., vol. II (Srauta, Dharmas, and Gṛhya Sūtras).
6. **Mādhavānala-Kāmakanḍatī** (माधवानलाकामकान्दती) : a romance in old Western Rajasthani by Ganapati, a Kāyastha from Amod : edited by M. R. Majumdar, M.A., LL.B.
7. **Anekāntajayapatikā** (अनेकान्तजयपतिका) : of Haribhadra Sūri (c. 1120 A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri : edited by H. R. Kapadia, M.A., in 2 vols., vol. II.
8. **Sekoddeśatikā** (सेकोद्देशतिका) : a Buddhist ritualistic work of Naropa describing the Abhiṣeka or the initiation of the disciple to the mystic fold : edited by Dr. Mario Carelli.
9. **Saṁhṛāt Siddhānta** (सम्हरात्सिद्धान्त) : the well-known work on Astronomy of Jagannātha Pandit : critically edited with numerous diagrams by Pandit Kedār Nath, Rajyotisi, Jaipur.
10. **Vimalaprabhā** (विमलप्रभा) : the famous commentary on the Kālacakra Tantra and the most important work of the Kālacakra School of the Buddhists : edited with comparisons of the Tibetan and Chinese versions by Giuseppe Tuoci of the Italian Academy.

THE GAEKWAD'S STUDIES IN RELIGION AND
PHILOSOPHY.

	Rs. A.
1. The Comparative Study of Religions: [Contents: I, the sources and nature of religious truth. II, supernatural beings, good and bad. III, the soul, its nature, origin, and destiny. IV, sin and suffering, salvation and redemption. V, religious practices. VI, the emotional attitude and religious ideals]: by Alban G. Widgery, M.A., 1922	15-0
2. Goods and Bads: being the substance of a series of talks and discussions with H.H. the Mahacaja Gaekwad of Baroda. [Contents: introduction. I, physical values. II, intellectual values. III, aesthetic values. IV, moral value. V, religious value. VI, the good life, its unity and attainment]: by Alban G. Widgery, M.A., 1920. (Library edition Rs. 5)	3-0
3. Immortality and other Essays: (Contents: I, philosophy and life. II, immortality. III, morality and religion. IV, Jesus and modern culture. V, the psychology of Christian motive. VI, free Catholicism and non-Christian Religions. VII, Nietzsche and Tolstoi on Morality and Religion. VIII, Sir Oliver Lodge on science and religion. IX, the value of confessions of faith. X, the idea of resurrection. XI, religion and beauty. XII, religion and history. XIII, principles of reform in religion]: by Alban G. Widgery, M.A., 1919. (Cloth Rs. 5)	2-0
4. Confutation of Atheism: a translation of the <i>Hadis-i-Halila</i> or the tradition of the Myrobalan Fruit: translated by Valli Mohammad Chhangabhai Momin, 1918 ..	0-14
Conduct of Royal Servants: being a collection of verses from the <i>Viramitrodaya</i> with their translations in English, Gujarati, and Marathi: by B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D.	0-6

SELLING AGENTS OF THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

England

Messrs. Luzac & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C. 1.

Messrs. Arthur Probsthain, 41, Great Russell Street, London, W.C. 1.

Messrs. Deighton Bell & Co., 13 & 30, Trinity Street, Cambridge.

Calcutta

Messrs. The Book Co., Ltd., 4/3, College Square.

Messrs. Thacker Spink & Co., 3, Esplanade East.

Serampore City

Chowkhamba Sanskrit Series Office, Post Box No. 8, Beliaghata.

Messrs. Braj Bhusan Das & Co., 405, Thakhar Bazar.

Lahore

Messrs. Mehrchand Lachmandas, Sanskrit Book Depôt, Said Mitha Street.

Messrs. Motilal Banarsi das, Punjab Sanskrit Book Depôt, Said Mitha Street.

Bombay

Messrs. Taraporewala & Sons, Kitab Mahal, Hornby Road.

Messrs. Gopal Narayan & Co., Kalbadevi Road.

Messrs. N. M. Tripathi & Co., Kalbadevi Road.

Saraswati Pustak Bhandar, Gulalwadi, Fort.

Poona

Oriental Book Supply Agency, 15, Shukrawar Peth.

